

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

D E R G İ S İ

ISSN: 2147-5679

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year: 2022 Cilt/Volume: 8 Sayı/Issue:16

ISSN: 2147-5679

Sahibi / Owner

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BEDEVA

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Zafer AÇAR

Editör Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Bilal TOLAN
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim DAĞILMA
Dr. Öğr. Üyesi Hemin OMAR AHMAD
Dr. Ömer DELİKAYA
Arş. Gör. Adnan AYDINTÜRK

Dergi Sekreteryası ve İletişim/

Secretary of Journal and Communication:

Enstitü Sekreteri Sadrettin BEKİ

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğü, 12100-Bingöl

Telefon: 0426 216 00 42

Faks: 0426 216 00 42

Enstitü e-posta: yasayandillerenst@bingol.edu.tr

Dergi e-posta: bingolyasayandiller@gmail.com

Dergi Tasarım ve Uygulama / Magazine Design

Mahmut ERZİNCAN

Zafer AÇAR

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu

Editorial Board and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulaziz HATİP, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KIRAN, Muş Alparslan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah ÖNALAN, Siirt Üniversitesi
Prof. Dr. Celilê Celil, Instut für Kurdologie, Awisturya
Prof. Dr. Edip ÇAĞMAR, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet BARCA, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet BİLEN, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Metin YİĞİT, Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa AGAH, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Mychael CHYET, Washington Library, USA
Prof. Dr. Nesim DORU, Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Nusrettin BOLELLİ, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Salih AKIN, Rouen University, France
Prof. Dr. Seyid Ahmed PARSA, Kurdistan University, İran
Prof. Dr. Yadgar Rasool, Selaheddin University, Iraq
Prof. Dr. M. Zahir ERTEKİN, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ, Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK, Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ, Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KAYINTU, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Ayhan TEK, Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Canser KARDAŞ, Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN, Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Hayrettin KIZIL, Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim USTA, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Üyesi Mustafa ASLAN, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet YAZICI, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Asoss M. Qader, Lehrstuhl für Altorientalistik, Universität Würzburg, Almanya
Dr. Öğr. Üyesi Hemin Omar AHMAD, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU, Bingöl Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. Yakup AYKAÇ, Mardin Artuklu Üniversitesi

- Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, ulusal hakemli bilimsel bir dergidir.
- Yayımlanan yazıların her türlü hukukî ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the This Issue

Prof. Dr. Hasan iftci, Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. M. Zahir Ertekin, Bingöl Üniversitesi
Doç. Dr. Abdülhadi Timurtaş, Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Kırkan, Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas Akman, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Aydoğdu, Bingöl Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. Yakup Aykaç, Mardin Artuklu Üniversitesi (3)
Dr. Öğr. Üyesi Ayetullah Karabeyeser, Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Elaltuntaş, Bingöl Üniversitesi (2)
Dr. Nevzat Eminođlu, Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Arş. Gör. Mehmet Şirin Filiz, Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Gör. Ahmet Kesmez, Bingöl Üniversitesi
Dr. Nurettin Ertekin, Hakkari Üniversitesi
Arş. Gör. Güneş Kan, Mardin Artuklu Üniversitesi

Değerli okurlar!

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi 16. sayısında farklı saha ve konulardaki çalışmalarla yayın hayatına devam etmektedir.

Dergimizin ilk yazısı, Ayhan Yıldız'a ait olan *İmkanên Dimilî yên Xweparastinê û Hêza Wê ya Jîyanê li Herêma Dîyarbekirê de* adlı çalışmadır. Yazar Zazaca literatürü genel bir çerçeveye taramış, Zazaca'nın özellikle Diyarbakır ve çevresindeki durumunu sahadaki gözlemleriyle deneyimleyerek mevcut durumuna dikkati çekmiştir.

İkinci yazı, Nurettin Ertekin ve Hasan Çiftçi'nin kaleme aldıkları *Navê Pêxemberan di Dîwana Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da* adlı çalışmalarıdır. Bu çalışmada klasik Doğu Edebiyatının ortak ürünü kabul edilen Divan Edebiyatının farklı dillerde şiir yazan temsilcileri olan Hâfız-ı Şîrâzî ve Melâyê Cizîrî'nin divanlarında geçen peygamber isimleri ve bunlarla ilgili oluşturulan temalar incelenmektedir.

Şeyhmus Orkin *Xwedanasî di Berhemên Melayê Bateyî de* yazısıyla dergimizin üçüncü sırasında yerini almıştır. Yazar Batey'inin Mevlid'i başta olmak üzere naat, münacat ve kasidelerini esas alarak Allah inancı, sevgisi ve marifetullah gibi konu ve temaları nasıl işlediğini incelemiştir.

Metin Çiftçi ve Yusuf Aydoğdu'nun, *Bingöl Yöresi Zaza Sözlü Kültüründe Kalıplaşmış Sözcükler* adlı makaleleri Zazacanın sözlü kültür unsurlarına odaklanmış bir saha araştırmasına dayanmaktadır. Bu saha araştırması ile sözlü kültür ürünlerinin sık kullanıldığı gündelik hayatta katılımlı gözlem ve görüşme yöntemleri ile kalıplaşmış sözcükler doğal ortamında kayıt altına alınmıştır.

Dergimizin beşinci yazısı *Danasîna Destxetên Berhemên Elmas Xanê Kendûleyî* adlı Semih Gezer ve Abdullah Kıran'a ait çalışmadır. Çalışma şairin hayatını kısaca verdikten sonra *Nadirname, Siyaveşname, Heft Leşker, Mûş u Gurbe, Husrev u Şîrîn, Hurşid ve Hireman, Ferhad u Şîrîn ve Haver Zemin* adlı eserlerinin el yazma nüshalarını ve künyelerini paylaşmaktadır.

Dergimizin son makalesi ise Mehmet Aslanoğulları ve Hasan Çiftçi'nin kaleme aldıkları *The Denomination of Mother-Tongue, Characters Suffering Language Problems, and Belonging in Selected Zazaki Novels* adlı çalışmadır. Makale; romanlarda Zazaca konuşan ve resmi dili bilmeyen karakterlerin yaşadıkları sorunlara dikkat çekmiştir.

Yazılarımızın alanlarına katkı sunacağı ve araştırmacılara ilham kaynağı olacağına inanıyoruz. Sonraki sayıda görüşmek dileğiyle...

ÎMKANÊN DIMİLÎ YÊN XWEPARASTINÊ Û HÊZA WÊ YA JÎYANÊ LI HERÊMA DÎYARBEKİRÊ

Ayhan YILDIZ*

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 09.05.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 17.06.2022

Atf: Yıldız, A. (2022).

“Îmkanên Dimilî yê Xweparastinê û Hêza Wê ya Jîyanê li Herêma Dîyarbekirê”,
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 16, 7-29.

DOI: 10.56491/buydd.1114311

KURTE

Dimilî (Zazakî/Kirmanckî), wekî ziman û dîyalekt, dimilîaxiv jî wekî aîdîyeta qewmî, di nav lêkolînerên kurmanc, kirmanc û bîyanî de serê sedsalekê ye wekî mijara nîqaşê di lîteraturê de cih girtîye. Qismekî mezin ên axiverên dimilî li Dîyarbekir û derdora wê digel axiverên kurmancî dijîn. Li pêşberî rewşeke zehmet dimilî, hin edîb û zanyar bi derfetên xwe yê kêm û tixûbkirî ji salên 1990î ve ji bo parastin û bipêşvebirina dimilî li vir dixebitin. Dewleta Komara Tirkîyeyê piştî salên 2000î bi derfetên xwe yê fermî yê zanîngehên xwe, mekteb û sazîyên weşanê piştevanîya dimilî dike. Çi heye ku rê li ber seyra lawazketin û qelsbûna dimilî nehatîye girtin. Sazîya UNESCOyê di rapora xwe ya 2009an de dimilî wekî zimanekî ku jîyana wî di xetereyê de ye li qelem da. Li ser vê yekê, vê xebatê da ber xwe ku rewşa rasteqîn a dimilkî li herêma Dîyarbekir û derdora wê bi rêbaza gera li sehaya devkî û nivîskî bi teknîkên hevdişîn, çavdêrî û têgerîna jêderan (lîteraturê) li ber çavan raxîne û bi vê lêkolînê zêdebarîyekê li zanista vê qadê zêde bike. Di encama vê lêkolînê de bi daneyên tecrubî yê ku ji nufûsa sehayê (universeyê lêkolînê) hatin berhevkerin, bi taybetî jî ji hêla axaftin û pêwendîya zarî (devkî) ve dîyar bû ku digel van derfetên şexsî, civakî, dezgayî û dewletî ku palpiştîya dimilî dikin, hêza wê ya li jîyanêmayînê hîna jî hindik e û ew li vê herêmê di xetereyê de ye.

Bêjeyên sereke: Rapora UNESCO, zimanên mirî, derfetên dewletê, dimilî

* Öğr. Gör. Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı, Mardin-Türkiye. e-mail: ayhanyildiz@artuklu.edu.tr, **Orcid:** 0000-0002-8763-4182

Zazaki's Self Protection Opportunities and Survival Strength in Diyarbakir Region

Abstract

Zazaki as a language or dialect and Zazaki speakers in terms of ethnic belonging has been in the literature as a subject of discussion among Kurmanç, Soran and foreign researchers for about a century. Most of the Zaza speakers live together with Kurmanji in Diyarbakir and its environs. In the face of the difficult situation of Zazaki, some scholars and scientists have been working here for the protection and development of Zazaki since the 1990s, with their own limited and limited means. The State of the Republic of Turkey supports Zazaki with its official universities, schools and broadcasting institutions and facilities after the 2000s. However, the decline and weakening of Zazaki could not be prevented. UNESCO listed Zazaki as a vitally endangered language in a report. Therefore, this study aimed to reveal the real situation of Zazaki in Diyarbakir and its surroundings, by going down to the field, collecting oral and written data, using interview, observation and bibliography research techniques. In this way, it aims to make a contribution to scientific studies in this field. As a result of this research, according to the experiential data obtained from the study universe, especially in terms of speaking and verbal relations, it was revealed that despite the personal, social, institutional and state facilities that support Zazaki, the survival power of Zazaki is still low and is in danger in this region.

Keywords: UNESCO report, dead languages, state facilities, Zazaki

Zazacanın Kendini Koruma İmkanları ve Diyarbakır Bölgesinde Hayatta Kalma Gücü

Özet

Zazaca bir dil veya lehçe olarak ve Zazaca konuşucuları etnik aidiyet açısından Kurmanç, Soran ve yabancı araştırmacılar arasında yaklaşık yüz yıldır tartışma konusu olarak literatürde yer almaktadır. Zazaca konuşucuların büyük bir kısmı Diyarbakır ve çevresinde Kurmançlarla iççe yaşamaktadırlar. Zazacanın zor durumu karşısında bazı edîp ve bilim insanı, kendi az ve sınırlı imkanlarıyla 1990'lı yıllardan bu yana burada Zazacanın korunması ve geliştirilmesi için çalışmaktadırlar. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 2000'li yıllardan sonra resmi olan üniversite, okul ve yayın kurum ve imkanlarıyla Zazacayı desteklemektedir. Ne var ki Zazacanın gerileme ve zayıflamasının önüne geçilememiştir. UNESCO, 2009 yılındaki raporunda Zazacayı hayati tehlike altında olan bir dil olarak kaydetti. Bu yüzden bu çalışma, Zazacanın Diyarbakır ve çevresindeki gerçek durumunu, sahaya inerek, sözlü ve yazılı veriler toplayarak, görüşme, gözlem ve kaynakça (literatür) araştırması teknikleriyle göz önüne sermeyi amaç edindi. Bu şekilde bu alandaki bilimsel çalışmalara bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu araştırmanın sonucunda çalışma evreninden elde edilen tecrübi verilere göre, özellikle de konuşma ve sözlü ilişkiler açısından ortaya çıktı ki Zazacayı destekleyen kişisel, toplumsal, kurumsal ve devlete ait imkanlara rağmen Zazacanın hayatta kalma gücü hala azdır ve bu bölgede tehlike altındadır.

Anahtar kelimeler: UNESCO raporu, ölü diller, devlet imkanları, Zazaca

1. Destpêk

Rewşa dimilî li pêşberî soranî û kurmancî, di nav lawazîyê de xuya dike. Ji ber ku dimilîxav ji derfetên maddî yê dewletî û palpiştîya manewî ya gelên der û cîranên xwe mehrûm mabûn, hejmara wan kêr dibe û her roja ku bi ser de derbas dibe, ev rewş bifikartir dibe. Digel ku li ser axa vê niştimanê dimilî digel erebî, farisî, tirkî, suryanî, kurmancî, hewramî û soranî dijî jî, dîsa tirs û fikareke mezin heye ku ew jî mîna suryanî bikeve nav koma *zimanên mirî* yê dunyayê. Helbet ji bo lêkolînerên zimannasîyê, pêdivîya helwesteke zanistî ye ku pê re meşxûl bibin û li ser vê rewşa wê ya metirsîdar lêkolînan bikin û li çareserîyan bigerin. Ji ber ku ev hêla daxdar a dimilî bi awayê ku pêdivî pê heye nehatîye nirxandin, vê lêkolînê ev mijar daye ber xwe.

1.1. Problema Lêkolînê û Gera li Lîteraturê

Piştî ku dimilî ji hêla alfabe, fonolojî, gramer, edebîyat, weşan û weşanxaneyan ve bihête nikirandin, nîyet bi vê xebatê ew e ku di nav vê rewşa wê ya bixeter a manûnemanê de, balê bikêşe ser realîteya dimilî, sedemên rewşa wê ya xerab, bi yarmetîya zanayên wê yê nîspî û zanyarên kedkar, bi awayekî zanistî tesbît bike û bi vî awayî dormedorên peywendîdar ên ku bi girîfteyên giştî yê dimilî re têkildar dibin, bi asta wê ya bixeter, bi awayekî karîger bide ponijandin. Ji bo vê mebestê ev lêkolîn hewl dide ku li çareserîya vê pirsê bigere: “Gelo derfetên ku dimilî li herêma xwe karibe di vê sedsalê de hebûna xwe pê biparêze çiqas hene?”

Wekî pirsên tîkildarî pirs û pirsgerêka sereke, ev pirsên talî yê jêrîn jî peywendîdarê rêya çareserîyê ne û di pêvajoya lêkolînê de dê hewl bihê dayîn ku bersiva wan bihê dayîn: Gelo parastina dimilî tenê bi piştevanîya dam û dezgayên dewletê mumkun e? Gelo malbat û zarokên dimilî çiqas dilxwaz in bi dimilî biaxivin. Gelo nivîskar û lêkolînerên dimilî li ser jîyan û pêşeroja dimilî çi difikirin.

Îcar, gava ji bo çareserîya pirsgerêkê mirov derdikeve sehayê, dikeve gera lîteraturê û li xebatên berê yê lêkolîneran digere, dibîne ku di vê qadê de wisa zêde hewldanek di biwarê de nehatîye dayîn. Tiştê ku bi ber çavê dikeve ew e ku pîranîya lêkolîneran li ser dîrok, cografya, aîdiyeta qewmî, gramer û edebîyata dimilî xebitîne.

1.2. Girîngîya Mijarê

Dimilî bi alîyê xwe yê fonolojîk û kangeha xwe ya ferhengî, ji kurmancîya jorîn zêdetir, dişibe kurmancîya jêrîn, soranî. Dimilî, çend taybetmendiyên rêzimanî, hîna jî di hundirê xwe de diparêze ku ne di kurdîya kurmancî de, ne jî di ya naverast de mane. Heger rêziman û kana wê ya ferhengî bihê parastin, meriv dikare bigihîje wê qenaetê ku feydeya wê dê bigihîje herdu kurmancîyan jî. Ji ber ku parastina dimilî ji bo kurmancan girîng e, bivê nevê

eleqedarîya wan a pê ra jî girîng e. Wisa dîyar e ku arîşeya bikarneanîna dimilî di jîyana rojane de, beşek ji girîfte û arîşeyên giştî yên kurmancî ye. Hemû alîyên kurmanc, soran, hewraman-goran berpirsîyarê çareserîya vê arîşeyê ne.

2. Rêbaz

Xebatên gramerî, dîrokî û edebî yên dimilî ku lêkolîneran li ser dimilî kirîye û ew derfetên ku dewletê bi dam û dezgayên xwe yên fermî piştevanîya dimilî dike çî karîgerî li ser parastin û bipêşvebirina dimilî kirîye di vê lêkolînê de dê bihê vekolîn.

Amadekarê vê xebatê, ji biçûkatîya xwe ve li herêma xwe herêma Xerzan*, ji bav û kalan ve dost û hevnasê malbatên dimilîyan e. Ji salên 1995an pê ve bi malbatî û bi awayê aktîf wekî der û cîran di nav malbat, heval û hogirên kirmanc de dijî. Ew weşan û xebatên ku li ser dimilî derdikevin dişopîne. Wekî xwênerekî aktîf ê dimilî, di biwarê qada edebîyata devkî ya dimilî de ketîye nav lêkolînê. Ji bo naskirina kirmancîya herêma Dêrsim (Tunceli), Sêwreg (Siverek), Çermûg (Çermik), Hezo (Kozluk), Hawêl (Baykan) û herêma Bingolê, çûye van deveran û berê dêhn û bala xwe daye ser rewşa asta axiverên dimilî û taybetmendiyên devokên wan. Ji bo ku ev xebat bigihêje encamên zanistî, helbet ji belge û dokumentên nivîskî, kesên zindî yên di warê xwe de pispor in û ji zanayên pêbawer mifa hatîye wergirtin. Ji bo ku tesbîten zanistî derkevin pêş, bi awayê zanistî ji çavkanîyên curbicur sûd hatîye wergirtin. Helbet mebest bi vê xebatê ew e ku çareserîya arîşeyê hêsantir bibe.

Piştî ku rewşa giştî ya dimilî ji hêla xweparastin û berhemên rêzimanî ve bête tesbîtkirin, dê hewl bihê dayîn, bê ka gelo li gor cografyaya xwe dimilîaxiv, zimanê xwe di çî astê de bi kar diênin. Ji bo vê jî di vê lêkolînê de asta bikaranîna dimilî ya axiverên herêma Dîyarbekir ji salên 2010an heta 2020î li ber çavan hatine girtin. Di vê maweyê de çavdêrî li ser zarok, pîrek, ciwan û pîrekalan hatîye kirin bê ka gelo ew di jîyana xwe ya rojane de çiqas li bernameyên dimilî temaşe dikin, guhdarî dikin, çiqas bi dimilî diaxivin, dixwênin û dinivîsin.

Ji bo vê lêkolînê tecrubeyên nivîskarê vê gotarê yên deh salî (2010-2020) wekî bingehe hate danîn ku nivîskarê çavdêrî li ser bi malbatên navborî kiriye û bi hin nivîskarên edebîyata dimilî re hevdiîn kirine. Di van çavdêriyan de zêdetir ev pirs hatin kirin: “1. Gelo dikarî bi dimilî biaxivî? 2. Tu li bernameyên dimilî yên TVyan temaşe dikî? 3. Gelo tu kovar û pirtûkên dimilî dikirî û dixwênî? 4. Gelo tu dizanî bi dimilî binivîsî?” hatine pirsin. Di hevdiîtinên bi

* Bi kurmancî “Xerza”; bi tirkî “Garzan” ji herêma bakurê Batmanê re dihê gotin. Bi tevî navendan, gundên nêz ên derdora navçeya Sason, gundên nêzkî Hezo (Kozluk), gundên rojavayê Hawêl (Baykan) û bi qismî gundên bakur ên Kurtalanê di nav tixûbên vê herêmê de ne. Li gundên derdora Hezo û Hawêl şênîyên ku bi zazakî dipeyivin, ji bo xwe tenê navê “dimilî” bi kar diênin. Lewre di vê xebatê de herî zêde ev bêje hatîye tercîhkirin.

nivîskar û lêkolînerên dimilî re jî pirsên mîna “1. Gelo rewşa dimilî çawa ye? 2. Gelo ew derfetên ku îro dewletê bi zanîngeh, dibistan û TVeyên xwe li ber dimilî danîne têra parastina dimilî dikin? 3. Bi rastî jî ew temenê ku UNESCOyê ji bo dimilî dîyar kirîye rast e?” hatine pirsîn.

3. Lîteratura Qadê

Gezik (2004) di lêkolîna xwe de balê kêşaye ser marjînalbûna zazakî û li sedemên vê yekê gerîyaye.¹ Ew di pey pêvajoya lêkolîna xwe de gihastîye wê encamê ku zazakî, ji ber ku di cografyaya xwe de tenê bi awayê devkî maye, ji xwe re di jîyana nivîskî de cih nedîtîye marjînal bûye û roj bi roj ber bi wendabûnê ve diçe.

Söylemez (2011) di teblîxa xwe ya bi navê “Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler” beşdarî Sempozyuma Zimanê Zazakî ya Zanîngeha Bingolê bûye û piştî ku kovarên ku bi zazakî nivîs belav kirine hejmartine, wî dor anîye ser pirsgrîkên weşangerîya kovargerî ya zazakî û bi çend pêşniyazên rêya çareserîyê lêkolîn bi dawî kirîye.

Keskin (2011) di lêkolîna xwe ya “Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi” de tenê li ser rewşa zazakî xebitîye û hewl daye ku rêya çareserîyê ji bo pirsgrîka zazakî ya nivîskî bibîne. Ew di xebata xwe de gihastîye wê encamê ku divê ji bo zazakî alfabeya latîn a li ser bingeha alfabeya tirkî bihê tercîhkirin.

Varol (2011) bi lêkolîna xwe ya bi navê “Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sonrası ve Çözüm Yolları” berê balê kêşaye ser pirsgrîkên alfabe, awayê nivîsîna standard, dariştina bêjeyên nû, ferheng û wergerê jî. Di vê lêkolînê de ew gihastîye wê qenaetê ku ji bo dahatîyeke hêvîmend divê konsensusek di nav xebatkarên zazakî de çê bibe.

Çimen (2011) di teblîxa xwe ya “Zaza Dili Derslerinin Türkiye’de Kreş ve Okullarda Okutulması” karîgerîya zimanê dayikê ya di rewşa psîkolojîk a zarokan de daye ber xwe û têkildarî rewşa zazakî li serê lêkolîn kirîye.² Ew di lêkolîna xwe de gihastîye wê encamê ku gava zarok perwerdeya xwe ya bingehîn bi zimanê xwe bibînin, ji hêla dil û derûnîyê ve tenduristîya wan baş dibe. Zarokên malbatên zazakîaxiv heke derfet bibînin ku zarokên wan perwerdeya xwe ya eslî bi zimanê xwe bikin, dê zimanê xwe biparêzin.

Karabeyeser (2011) di xebata xwe ya “Bir Kitle Aracı Olarak Televizyonun Zazaca İçin Önemi” gihastîye wê encamê ku di nav axiverên zazakî de axaftina zazakî li ber tirkî ketîye

¹ E. Gezik, Dinsel, *Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*, Kalan Yayınevi, İstanbul, 2004.

² Bnr. Hakkı Çimen, “Zaza Dili Derslerinin Türkiye’de Kreş ve Okullarda Okutulması”, *I. Uluslararası Zaza Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*.

rewşa şermkirinê.³ Ku dewletê di kanala xwe ya televîzyonê de cih da zazakî, demildest feydeya wê çê bû. Bêjeyên modern bi vê rêyê gihaştin axiveran, rê li ber standardbûnê vebû, bawerîya axiverên zazakî bi wan çê bû ku zazakî têra jîyana serdemê dike.

Kayıntu (2011) teblîxek bi navê “Kaybolma Tehlikesi Karşısında Zazacanın Geleceği” di *Zaza Dilî Sempozyumu* ya Zanîngeha Bingolê de pêşkêş kirîye û diyar kirîye ku ji bo jîyana zazakî, serê pêşî divê TV bi zazakî weşanê bikin, di nav civakê de meşrûbûna wê derkeve pêş, bibe zimanê perwerdeyê, dewlet lê xwedî derkeve, dê axiverên wê jî di jîyana xwe ya rojane de bi awayekî aktîf wê bi kar binin û dê ji mirinê xelas bibe.⁴

Eren (2011) di teblîxa xwe ya “Dil ile İnsan Sferi Arasındaki İlişki” de li ser berhemên edebîyata devkî ya zazakî xebitîye û wî di vê lêkolînê de ew encam bi dest xistîye ku zimanek, bi berhevkirina materyalên wî yê gel ên mîna çîrok, pêkenî, dua, nifir, biwêj, gotinên pêşîyan, manî, tiştonek, dijûn/çêr û gotinên sondan dikare li dijberî mirinê li ber xwe bide.⁵

Türel (2011) di teblîxa xwe ya “Zazakî'nin Geliştirilmesi İçin İlk Yapılması Gerekenler” de berê lêkolîna xwe daye ser rê û rêbazên bipêşvebirina zazakî û ew gihaştîye wê encamê ku divê di biwarê de ferhengê xebatên berfireh bihên kirin û bi vî awayî rê li ber wendabûna bêjeyên kirmanckî bihê girtin.⁶

Çiçek (2011) bi lêkolîna xwe ya “Siyaset Dili Olarak Zazaca” xwestîye rêyeke çareserîyê ji bo bipêşvebirina zazakî tesbît bike û ew di vê xebata xwe de gihaştîye wê encamê ku gava zazakî di biwarê jîyana sîyasî de wekî zimanê ragihandinê bihê bikaranîn dê ji wendabûnê xelas bibe.⁷ Bi tevî vê, heke zazakî bibe mijara lêkolînên zanistî yê zanîngehên Tirkîyeyê, di weşan û bultenan de bi awayekî azad bihê bikaranîn û bi taybetî jî dewlet, di dam û dezgayên xwe yê mîna rêveberî, tv, tenduristî, perwerdeyî, dînî û çandî de cih bide zazakî dê zazakî jîyana xwe berdewam bike.

Varol (2015) gotarek bi navê “Unesco'nun Dil Raporlarına Göre Zazacanın Durumu ve Geleceği” nivîsîye û balê kêşaye ser rewşa bifikar a zazakî.⁸ Lêkolînerî di lêkolîna xwe de

³ Bnr. Ayetullah Karabeyeser, “Bir Kitle Aracı Olarak Televizyonun Zazaca İçin Önemi”, *I. Uluslararası Zaza Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*.

⁴ Ji bo berfirehîya teblîxê bnr. Ahmet Kayıntu, “Kaybolma Tehlikesi Karşısında Zazacanın Geleceği”, *I. Uluslararası Zaza Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*.

⁵ Hıdır Eren, “Dil ile İnsan Sferi Arasındaki İlişki”, *I. Uluslararası Zaza Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*.

⁶ Bnr. Vehbi Türel, “Zazakî'nin Geliştirilmesi İçin İlk Yapılması Gerekenler” *I. Uluslararası Zaza Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*.

⁷ Bnr. M. Fatih Çiçek, “Siyaset Dili Olarak Zazaca”, *I. Uluslararası Zaza Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*.

⁸ Bnr. Kemal Varol, “Unesco'nun Dil Raporlarına Göre Zazacanın Durumu ve Geleceği”, *Turkish Studies*, 2015, j. 10/2, r. 997-1006.

rist û rola karîger a dewletê ji bo parastina zazakî derxistîye pêş û amaje bi derfetên mezin ên mîna TRT 6, MEB û YOKê kirîye ku bê ka çiqas feydeya wê gihaştîye zazakî. Ew di vê xebatê de gihaştîye wê encamê ku herçiqas weşan û çapemenî ji bo zindîtiya zazakî girîng e jî, xwedîderketina civaka zazayan bi xwe jî di parastina zimanê wan de faktoreke zêde girîng e.

Akın (2016) di lêkolîna xwe ya “Diasporada Dil Planlanması: Kurmancca ve Zazacanın Karşılaştırmalı Analizi”, xebat û têkoşîna ji bo parastina kurmançî û kirmanckî (zazakî) bi hev re kirîye mijar. Wî di vê lêkolînê de “modela M. Nahir” ji bo plansazîya bipêşvebirin û parastina zimanan bi kar anîye. Di vê çarçoveyê de wî berê balê kêşaye ser têkoşîna “Komisyona Kurmançî” û “Koma Xebatê ya Vateyê” ku wan ji kengê ve li kê derê çawa ked di ber zindîkirin, standardkirin, xwerûkirin û berbelavkirina ziman, modernîzekirina bêjeyan, hevgerîna termînolojîk, di nav dîyalektan de peywendîdarîkirin û parastina bikarnîna zimanî daye.⁹ Lêkolînerî cext daye ser her cure çalakîyên wan ên sosyal, aborî, perwerdeyî û sîyasî ku li dijberî gef û gurrên jinavbirina kurmançî û kirmanckî pêk anîne. Tiştê ku heye wî hêza van xebatan a parastina kirmanckî dernexistîye pêş.

Erdoğanlı û Orkin (2018) feydeyên Beşa Ziman û Edebîyata Zazakî ku di bin banê Zanîngeha Bingölê û Zanîngeha Munzurê de vebûye lêkolîn kirîye. Wan bi mebesta ku feydeya Beşa Zazakî ya li van zanîngehan bûye daye ber xwe û pê re jî wan derxistîye holê ku bi hindikî be jî fîrseteke baş ji bo çand û zimanê zazakî çê kirîye.

Aldatmaz (2021) lêkolîneke bi navê *Tehlike Altındaki Bir Dil: Kırmancca/Zazaca* di asta teza doktorayê de li ser rewşa bifîkar a kirmanckî amade kirîye.¹⁰ Ji ber ku UNESCOyê di rapora xwe de daxuyandîye ku dahatîya zimanê zazakî ne di nav ewlehîyê de ye, vê lêkolînerê hewl daye ku bi lêkolîneke zanistî ya xebata sehayî ya vê rewşê tesbît bike. Lêkolînerê, piştî ku faktorên mîna sosyo-ekonomîk, cografî û sîyasî yên ku dibin sedemê wendabûna zimanan dîyar kirine, dor anîye ser cîyê Yaşayan Diller Enstitüsü (Enstîtuyên Zimanên Zindî) û ketîye nava hûrgilîya xebata xwe. Ji bo seyra jinavçûna kirmanckî ya li Mamekîyeyê (Navenda Dêrsimê) tesbît bike, vê lêkolînerê li ser sê nifşên kirmanckîaxiv û îstatîstîka wan a bikaranîna zazakî, li gor metoda lêkolîna kanîtatîf (nicel) bi teknîka Anketa Bikaranîna Zimên û hevdîtîne (mulaqat), bi pirsên xwe yên amadekirî, digel hevkarên xwe derketîye qadê û ji beşeke unîverseya xwe ya dîyarkirî, ji axiverên kirmanckî yên ji temen û

⁹ Bnr. Salih Akın, “Diasporada Dil Planlanması: Kurmancca ve Zazacanın Karşılaştırmalı Analizi”, *Kurdoloji Akademik Çalışmaları*, (Edit. Hasan Karacan), Dicle Üniversitesi Basımevi, Diyarbakır, 2016, c. 1, r. 320-336.

¹⁰ Nadire Güntaş Aldatmaz, *Tehlike Altındaki Bir Dil: Kırmancca/Zazaca*, Vate Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2021.

cinsîyetên cîyawaz daneyên xwe berhev kirine. Digel ku ji kirmanckîaxivên beşdar 71,9ê ji sedî, kirmanckî wekî zimanê xwe yê maderî dîyar dikin û 71,5ê ji sedî ji wan aîdîyeta xwe ya etnîkî wekî kirmanc-kurd qebûl dikin û di malabata wan de 92,8ê ji sedî yên ku bi kirmanckî dipeyivin hene jî, bes 77,7ê ji sedê wan di wextê tirs, hêrsbûn, duakirin, nifirkirin, xewndîtin û hejmartina reqeman de zimanê tirkî bi kar diênin. Dapîr û bapîr ne tê de, 70yê ji sedê wan bi dê û bav, xwişk û bira û hevsera xwe re zimanê tirkî bi kar diêne. 10,6ê ji sedê yê ji şênîyên unîverseya vê lêkolînê, hatine wê pileyê ku êdî ne bi kirmanckî dipeyivin, ne jî jê fehm dikin. Bi taybetî nifşê temenê 18 salîyê û bindestê wê, jixwe êdî naxwazin hînî kirmanckî jî bibin. Vê lêkolînerê bi vî awayî ev tesbîten girîng qeyd kirine û xebata xwe bi dawî kirîye.

Komara Tirkîyeyê, bi destê Sazîya Bilind a Fêrkarîyê (YÖK) heft sal e ku ji bo kurmanckî, dimilî û suryanî, bi navê Enstîtuyên Zimanê Zindî yên li Tirkîyeyê enstîtu ava kirine û di bin banê wan de, li ser Makezanista Ziman û Çanda Kurdan, fêrkarî û perwerdeya master û doktoraya kurmanckî û dimilî dide kirin. Gotar û tezên ku lêkolîner wan bi zazakî û kurmanckî li ser zazakî dinivîsin, kovarên bihekem ên zanîngehên Tirkîyeyê wan diweşînin û li ser malpera xwe û “Dergipark”ê wan li dinyayê belav dikin. Armanca vê xebatê ew e ku şopa wê bigerîne bê ka gelo ev bizav û tevger îro di çi rewşê de ye? Sazîya Fêrkarîya Bilind a Dewleta Turkîyeyê, di sê zankoyên xwe de, di bin banê Fakulteya Edebîyatê de cih daye Beşa Ziman û Edebîyata Zazakî û di asta lîsansê de tehsîla ziman û edebîyata kurmanckî û kirmanckî dide kirin, gelo heta niha ev bi kêrî çiyê dimilî hatine û a niha ev bizav di kîjan merheleyê de ye? Qutabîyên ku ji van fakulteyan mezûn dibin, çi dikin? Mebesteke vê xebatê ew e ku balê bikêşe ser vê rewşê û rista wê ya di biwarê pêşvebirina dimilî de tesbît bike. Wezîrîya Karê Perwerdeya Neteweyî ya Komara Tirkîyeyê ku ji bo asta perwerdeya dibistana navîn dimilî wekî derseke bijarte neqandîye, ka gelo bi kêrî çiyê kirmanckî hat? Dewleta Tirkîyeyê ev dersa hîlbijarte ya kirmanckî di çi rewşê de hiştîye? Çi feydeya vê derfeta fermî-dewletî gihaştîye dimilî? Ev gişt hêjayî lêgerîn û lêpîrsînê ne. Televîzyona peykî STÊRK, TRT, di nav bernameyên kanala fermî ya kurdî TRT KURDÎ û Radyoya Kurdî de, serê şeş salakî ye, digel kurmanckî û soranî, cih dide bernameyên kirmanckî (zazakî) jî. Gelo çi mifaya wan gihaştîye-digihêje dimilî? Çawa ku UNESCOyê di rapora xwe ya 21ê Subata 2009an de bi wesîleya *International Mother Language Day [Li Dunyayê Roja Zimanê Dayîkê]* ji dimilî re temenekî 50 salî ragihandîye, bi rastî jî kirmanckî dê piştî 40 salî bimire? Vê daxuyanîya vê sazîyê çi karîgerî li ser dil û derûnîya dimilîaxivan kirîye?

Di serdemeke ku dimilî di nav “mirin û jîn”ê de ye û ji ber kesîrîyê diperpîte, xebat û lêkolînên li ser wê, helbet gelek girîng û gewre ne. Bi qasî ku em pê agahdar bûn, heta niha li Başûr, xebateke bi vî awayî nehatiye kirin. Heger bi xêra vê xebatê berê dêhn û bala pispor,

zana û zanyaran bizivire ser dimilî, gewreyî û girîngîya wê bi wan bihête serwextkirin, hêvî çê dibe ku ew jî destê alîkarîyê bidinê û wê, ew bi awayekî siruştî li ser koka xwe hêşîn bibe û digel bira-kurdîyên xwe yên din, di biwarê standartbûna giştî ya zimanê kurdî de bibe xwedan karîgerîyeke erênî. Çunkî li gor dane û veguherînên pêvajoyê, bi awayekî zanistî xuya dike ku kirmanckî, di warê çanda nivîskî, hunerî, edebî û qadên curbicur ên jîyanê de çiqas zêde dihê bikarênan, ewqas ew û kurmancî û soranî jî, di biwarê zimanê nivîskî de nêzî hev dibin.

Herçendî hindik be jî li hêla Bakur hestîyarek li ser dimilî heye; bes li Başûr û Rojhilat têkildarî û hestîyarîyeke berbiçav ku xwedîtî lê bike xuya nake. Bi vê xebatê hêvîdarî heye ku hestîyarîyek li van cîyan li ser dimilî çê bibe û erkeke dîrokî bihê pêkênan. Zana û zanyarên zimanê kurdî yê Başûr û Rojhilat, piştî vê xebatê dibe ku hîn bêtir meyla xwe bidin ser dimilî, derîyên medya, kolej û zankoyên xwe ji kirmanckî re jî vekin; karsaz û karmendên kanalên televîzyonên Başûr, di nav bernemayên xwe de cih bidin dimilî jî.

4. Hewldanên Parastin û Hêzdarkirina Dimilî

Çend nivîskarên navdar, bi keda xwe berhemên edebî yên gelên dunyayê werdigerênin kirmanckî. Çawa ku edîbên dimilî, berhemên edebî yên mîna hîkaye, roman, şano û helbestan bi dimilî dinivîsin, wan “ferheng”a kirmanckî ya bêjeyan, “ferhenga îdyoman”, pirtûkên “rêzimanî”yê û “rêbera rastnûştişê” jî ji bo dimilî çap kirine. Komeke bitecrube ya mîna Grûba Vateyî, nêzî 25 salan e ku bi awayekî pisporîyane (profesyonel) li ser standartkirina dimilî dixebite, kovareke perîyodîk bi navê *Vate* derdixê û pê re jî wekî weşanxane, bi navê “Weşanxaneyê Vateyî” berhemên nivîskaran diweşîne. Ji bilî vê grûbê, çend kovar û weşanxaneyên din ên mîna “Vejiyaişê Tiji” û “Roşna” jî hene ku berhemên kirmanckî çap dikin. Di biwarê dijîtal de jî çend malperên serbixwe hene ku berhemên dimilî diweşênin. Dewleta Swêdê çend “çîrokên biwêne yên zarokan” bi derfetên xwe çap kirin û li Tirkîyeyê belav kirin. Ev qas ked, bername û xebat, dîsa jî têra wê yekê dikin gelo ku dimilî di nav axiverên xwe de berbelavî bibe da ku helwesta xwedîderketina li wê, biteyîse nav jîyana civakî/komeleyetî û rê li ber mirina wê bihê girtin, hêjayî mereqê ye.

5. Alfabeya Dimilî

Digel ku edîb û lêkolînerên dimilîyan metnên ewil ên kirmanckî bi alfabeya erebî nivîsîne jî, îro pîranîya wan bi alfabeya latîn ku Celadet Bedirxan ew amade kirîye xebatên xwe dinivîsin. Piştî ku derîyê unîversîteyên Tirkîyeyê li ber kirmanckî vebûn, di tezan de gava metnên klasîk cih digirin, êdî bi alfabeya erebî ya başûr jî metin tînin nivîsîn. Digel alfabeya Celadet, hin derdor hene ku xebatên xwe yên nivîskî yên kirmanckî, rasterast bi alfabeya tirkî dinivîsin; hinek derdorên herêma Dêrsimê jî bi awayê alfabeyêke din a latîn...

5.1. Alfabeya Erebî

Berhema ewil a edebî ya kirmanckî ku ji alîyê Mela Ehmedê Xasî (1867-1951) ve hatîye nivîsîn, bi alfabeya erebî ye. *Mewlûda Nebî*, sala 25ê meha adara 1315/1899an de bi awayê çapa lîtoğrafi bi qasî çar sed edetî/hebî li Dîyarbekirê hatîye çapkirin. Celadet Bedirxan ku berhema Osman Efendîyê Babic (1852-1929) a bi navê *Bîyîşa Pêxemberî (Mewlûd)*ê di kovara *Hawarê* de neşir kir û bi şûn de, piranîya nivîsên kirmanckî li gor terzê alafabeya wî hatine nivîsîn û weşandin. Qaymeqamê Puturgê yê qezaya Meletî Faîz Begê Bedirxanî, sala 1908an destxeta vê mesnewîyê bi xwe re birîye Stenbolê ku çap bike; çî feyde ji ber ku li wê derê kesî nekarîye destxeta wî bixwêne, nekarîye çap bike. Peyra Mîr Celadet Bedirxan sala 1933yan li Şamê ev di kovara *Hawarê* de çap kirîye. Ahmet Kirkan ku teza xwe ya masterê çap kir, metnê mewlûda Osman Esad Efendî, li gor rastnivîsîna alfabeya erebî ya soranî ya modern nivîsîye.

5.2. Alfabeya Latîn a Celadet Bedirxan

Çawa ku kovara *Vate*, digel hemû koma nivîskarên xwe alfabeya Celadet a latîn di nivîsên xwe de asas digire, çend weşanxane û kovar ne tê de piranîya kovar û weşanxaneyên kurmanc û kirmanc ên derveyî kovara *Vate* jî heman alfabeyê bi kar diênin.

5.3. Alfabeya Latîn a Şopgera Tirkî

Dewrûberên ku bawer dikin kirmanckî zimanekî xweser e, bi alfabeya tirkî berhemên xwe dinivîsin. Ew di alfabeya xwe de, digel tîpên Bedirxanî, tîpên alfabeya tirkî yên mîna [u], [ı], [ğ] bi kar diênin. Ew tîpa [û] û [î] bi kar naênin; li şûna tîpa [û]yê, tîpa [u]; li şûna tîpa [i]yê tîpa [ı]yê bi kar diênin. Zaza Dil, Kùltür ve Tarih Derneği/Komkarê Zun, Kan o Dêm ku li Bingolê ji sala 2015an ve kovara *Wisar* derdixe, li şûna gihaneka [û]yê, tîpa [o]yê bi kar diêne.

5.4. Alfabeya Latîn a Terzê Dêrsimî

Nivîskar û lêkolînerên dewrûberê Weşanxaneya Tiji vê alfabeyê bi kar diênin. Ev dormedor herçiqas bi giştî alfabeya Celadet bi kar diênin jî, mîna şopgerê alfabeya tirkî, herfa [ı]ya tirkî, li şûna herfa [i]ya Celadet bi kar diênin; li şûna herfa [û] ku li gor alfabeya Celadet gihanek e, herfa [u] bi kar diênin. Jixwe ew di alfabeya xwe de cih nadin pîta [îÎ]. Ew li şûna tîpa [u]yê, herfa alfabeya tirkî [ü]yê bi kar diênin. Digel van, ew di nav alfabeya xwe de cih didin pîta [ğ/Ğ] jî.¹¹ Wekî din ew li ber herfên req ên mîna [ç],[t],[k] û [p]yê nivdengêra [h]yê, wekî pevdeng, bi awayê [çh],[th],[kh] û [ph]yê bi kar diênin:

“Efsanê Khalmemê Sırriyo ke mî rasno sima wendoğu dest, bêşife kêmiye tey esta.”¹²

¹¹ Memê Jêle, *Khalmemo Sır*, Vêjîyaisê Tiji, Îst. 2003, r. 118.

¹² Memê Jêle, *Khalmemo Sır*, r. 15.

“Namê mı Heseno, ez dewa Halvoriye rao, mirê Hesên Aliê Sêy Kemali vanê. Marê Çê Sêy Kemali vanê, ma Abasunime. Mide nika serre re zêde serri şiyê. Qesa zêdiye, qesa fekê cuamerdi niya.”¹³

5.5. Nîqasha Ser Alfabeyê

Ev curecureyîbûna alfabeya kirmancî, xuya ye ji ber sedemên sîyasî ye. Çunkî ev cografyaya ku piraniya kirmancan lê dijîn, girêdayî desthilatdarîya Dewleta Tirkîyeyê ye û heta van salên dawî jî, axaftin û nivîsîna bi kirmancî li gor qanûnan qedexe bû. A niha kirmanc bi awayekî azad bi zimanê xwe dipeyivin, dinivîsin û dixwênin. Heta dewletê, ji bo kirmancî, derfetên fermî jî dane; bes ew derfet û bingeha ku hemû dormedorên entelektuel ên kirmanc, bi awayekî azad li hev bicivin û di nav xwe de alfabeyê standard biewîşênin (bineqênin) çê nebûye. Dildarên zazakî li bendê ne ku hemû dormedorên kirmancî jî li ser rêbereke rastnivîsîn û alfabeyê li hev bikin.

6. Weşanên Perîyodîk ên Kirmancî

Ebûbekir Pamukçu sala 1985an li Siwêdê dest bi weşandina kovara *Ayre* kirîye û xebatên li ser çanda zazakî belav kirine. Piştî 14 hejmaran dawî li weşana xwe anîye. Kovareke bi navê *Piya* di bin rêveberîya Pamukçu de, sala 1987an li Siwêdê dest bi weşanê kirîye. Kovara bi navê *Ware* ku li Almanyayê, sala 1992yan dest bi weşanê kirîye, kirmancî wekî zimanekî serbixwe hesabandîye û li ser vê xetê weşana xwe kirîye.¹⁴

Digel ku di kovarên kurmancî-tirkî yê mîna *Nûbihar*, *Rewşen*, *War*, *Bîr*, *Tirêj*, *Kelhaamed*, *Azadîya Welat*, *Verroj*, *Folklor Kurda*, *Folklorame* û kovara *Wyê* de jî nivîsên kirmancî dihatin weşandin, bi awayekî ku bi temamî cih bide nivîsên edebî-hunerî yê kirmancî, kovara *Vate* sala 1996an li Swêdê dest bi weşanê kirîye û hîna jî li Tirkîyeyê weşana xwe berdewam dike. Ev kom ji pisporên kirmanc ên herêmên cîyawaz li hev civîyane, wan komeke xebatê ava kirîye û vê kovarê diweşînin.¹⁵

Sala 2005an, kovara *Çime* li Almanyayê di heman xetê de dest bi weşanê kirîye. digel van, Kovara *Miraz* jî ku sala 2006an li Melatyayê dest bi weşanê kirîye, zazakî wekî zimanekî serbixwe hesabandîye.¹⁶ Kovarên mîna *Zazana*, *Wisar* û *Vir* jî weşana xwe dikin. Kovara *Zazana*, ji sala 2012an ve li Dîyarbekirê dest bi weşanê kirîye. *Zaza Dil*, *Kültür ve Tarih*

¹³ Cemal Taş, *Roê Kirmanciyê*, Vêjyayîşê Tiji, Îst. 2007, r. 15.

¹⁴ Murat Varol, “Etnik Yaklaşımlar Bağlamında Zaza Kimliği”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, 2013, r. 466-467.

¹⁵ Alî Aydın Çiçek, *Antolojîyê Şîranê Kirmancî (Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2017, r. 23.

¹⁶ Murat Varol, “Etnik Yaklaşımlar Bağlamında Zaza Kimliği”, *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler*, r. 466-467.

Derneği/Komkarê Zun, Kan o Dêm, li Bingolê kovara *Wisar* ji sala 2015an ve derdixe. Wayir û berpîrsê kovara *Vir* Mehmed Aslanoğlu ye. Vê kovarê sala 2016an dest bi weşan xwe kirîye.

Rojnameya duhefteyî ya bi navê *Newepel* û kovara *Şewçila* jî çendakî, bi temamî nivîsên kirmanckî weşandin; lêbelê aniha rawestîyane. Herwiha malperên dijîtal jî hene ku berdewamî didin weşandina nivîsên kirmanckî. Piştî ku Dewleta Tirkîyeyê enstîtuyên zimanê zindî yên li Tirkîyeyê vekirin, di kovarên bihekem ên van enstîtuyan de jî gotarên zanistî bi dimilî hatin-dihên weşandin.

7. Xebat û Lêkolînên li Ser Gramera Dimilî¹⁷

Xebatên ku li ser kirmanckî hatine kirin, bi çend zimanên curbicur ên dunyayê ne. Mîna akademîsyenên rûs, lêkolînerên alman û îngilîz jî xebitîne û wan li ser gramera kirmanckî berhem nivîsîne. Xebatên gramera kirmanckî ku bi zimanê tirkî hatine nivîsîn, hema hema hemû ji aliyê kurmanc û kirmancan ve hatine amadekirin. Çawa ku hinek lêkolînerên kurmanc ew nivîsîne, bi giştî lêkolînerên kurmanc li ser gramera kirmanckî nivîsîne. Vê dawîyê lêkolerên kurmanc, bi kirmanckî û kurmancî jî xebatên li ser gramera kurmancî û kirmanckî çap kirine. Hinek ji van xebatan tenê li ser kirmanckî ne, hinek jî li ser berawirdkirina gramera kirmanckî û kurmancî ne. Di vê lêkolînê de çawa ku xebatên di formata gotarî de ku li ser gramera kirmanckî hatine amadekirin, li derve hatine hiştin, ew xebatên ku ji bilî tirkî, kurmancî û dimilî li ser kirmanckî hatine amadekirin jî li derve hatine hiştin û tenê ew xebatên ku wekî pirtûk li Tirkîyeyê hatine çapkirin li vir dê basa wan bihê kirin.

7.1. Xebatên li Ser Rêzimana Kirmanckî bi Zimanê Tirkî*

Çeko (1997) xebata xwe ya *Razarê Dımilki, Türkçe Açıklamalı Zazaca Gramer* nivîsîye û li Berlinê çap kirîye.

Erdem (1998) bi navê *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dil Dersleri (Zazaca)* lêkolîn nivîsîye û di nav weşanên Fîratê de çap kirîye. Navê wê ye bi kirmanckî, *Dersên Ziwenê Kurdî* ye. Di destpêka her mijarekê de metnekî sivik ê kirmanckî daye, ferhengokeke çekûyên/peyvîkên metnî daye û peyre ketîye mijara rêzimanîyê.

Çem (2003) berhemek bi navê *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca) Gramer* nivîsîye û li Stenbolê, di nav *Weşanên Deng* de çap kirîye. Digel ku zimanê vê xebatê tirkî ye jî, giranîyeke zêde ya riste û mînakên dimilkî derketîye pêş. Nivîskarî, çawa ku tarîfên xwe bi tirkî dane, kirmanckîya wan jî daye. Hemû mijarên rêzimanê tê de hatine nîkirandin. Alîyê

¹⁷ Ji bo berfirehîya vê mijarê bnr. A. Yıldız, "Lîteratura Manaşî ya Rêzimanîya Kurmancî û Dimilî û Rîsta Wê", *Kurdiyat*, 2021, j. 4.

* Li vir tenê navê wan xebatên ku wekî pirtûk hatine çapkirin hatine zikirkirin.

herî balkêş ê vê xebatê ew e ku “terîmên rêzimanîya dimilkî”, bi awayekî gelek pisporî hatine dayin. Rêzimanzanên kurmancî bi rehetî dikarin ji termînolojîya rêzimana wî mifa wergerin.

Gündüz (2006) xebata xwe ya *Türkçe Açıklamalı Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri* amade kirîye û li Stenbolê di nav Weşanên Vate de daye çapkirin.

T. Erdem û O. Erdem (2012) *Dersên Zuwenê Kurdi-Zazaki (Dimili) û Sonikî* berhem amade kirîye. Weşanxaneya Arya ew çap kiriye.

M. Malmisanij (2013) lêkolînek bi navê *Kürtçede Ses Değişimi* nivîsîye û Weşanên Vate ew li İstanbulê çap kirîye. Nivîskarî, tîpên dengdêr û nedengdêr ên kirmanckî, kurmancî û kurdîya Başûr (sorani) digel hev berawird kirine û awayên guherînên wan dîyar kirine û li ber wan bi zimanê tirkî wateya bêjeyan daye.

Serkan Oğur (2014) xebata xwe ya *Farsça-Zazaca-Kurmancca Mukayeseli Gramer ve Temel Sözlük* nivîsîye û Weşanên Yazılamayê ew li Stenbolê çap kirîye.

Beki (2015) xebata xwe ya bi navê *Zazaca Dilbilgisi – Gramêr Zon Zazaki* di nav Bingöl Üniversitesi Yayınları de çap kirîye.

M. Malmisanij (2015) bi navê *Kurmancca ile Karşılaştırmalı Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi* lêkolîn nivîsîye. Mijarên mîna dengnasî, morfolojî, watenasî, beşên axaftinê û sentaksê girtîye nav xebata xwe û wî ev qayîdeyên kurmancî, digel ên kirmanckî/zazakî berawird kirine. Di nav vê berawirdiyê de carina cih daye agahîyên kurmancîya Başûr jî. Weşanxaneya Vateyê ew çap kirîye.

7.2. Berhemên li Ser Rêzimanîya Dimilî bi Dimilî

Wedat Kaymak (1995) xebateke bi navê *Elfaba Zaza: Ez Zazakî Bonder Bena* amade kirîye li Parisê çap kirîye.

Jandîl (2001) *Tekstê Kursê Kirmanckî yê Înstîtûtê Ziwan û Kulturê Kirmanckî* lêkolîn nivîsîye û li Berlînê daye çapkirin.

Bîngol (2001) xebata bi navê *Tekstê Kursê Kirmanckî yê Înstîtûtê Ziwan û Kulturê Kirmanckî* nivîsîye û li Berlînê daye çapkirin.

Fahri Pamukçu (2001) xebatek *Giramera Zazaki-Zuwan Rêznayi* amade kirîye; Tij Yayınları, li Stenbolê ew çap kirîye.

Gultekîn (2011) xebata xwe ya *Ro Ser Zarawayê Kirmanckî Xebata Gramerî* nivîsîye û di nav Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê de daye çapkirin.

Ferîda Sêwregî û N. Celalî (2011) xebateke bi navê *Ez Ziwanê Xo Musena* amade kirîye û wan ew di sala li Ankarayê bi awayê taybet çap kirîye. Tê de digel fotoyan rêzimanî û metnên edebî hene.*

Gultekîn (2012) *Musnêr (Kirmanckî Asta Yewine* amade kirîye û di nav Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Amedê de daye çapkirin.

Lezgîn (2012) *Dersê Ziwanî (Kirdkî/Kirmanckî/Zazakî/Dimilkî)* Weşanxaneya Roşna ew çap kirîye. Pirtûk 125 rûpel e.

Grûba Xebate ya Vateyî (2012) *Rastnûştişê Kirmanckî (Zazakî)* amade kirîye û Weşanxaneya Vateyî ew çap kirîye. Îmlaya/rastnivîsîna kirmanckî dîyar dîke û hêla wê ya rêzimanî jî heye.

Veroj (2014) berhema xwe ya *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî* nivîsîye û Weşanên Ava ew çap kirîye. Amadekar, her beşeke wê, ewil bi kirmanckî/dimilî, peyre bi kurmancî nivîsîye.

Oğur (2014) xebata xwe ya bi navê *Zazakî/Kirmanckî Destûr (Gramer) be Qesey Kerdênê* di nav weşanên Weşanxaneyê Yazilamayê de çap kirîye.¹⁸

Asnaw (2015) xebateke bi n avê *Musnayox Asta Diyîne* nivîsîye û di nav Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê de hatîye çapkirin.

Ozkal (2017) xebata bi navê *Gramer û Rastnûştişê Kurdi/Kirdkî (Kirmanckî/Zazakî)* amade kirîye û Weşanxaneya J&J ew çap kirîye. Ozkal, bêjeyên pehlewî, avestayî û farisî dane ber kirmanckî û kurmancîya jorîn. Wî digel xalbendî û rastnivîsînê, ji hêla fonolojî, morfolojî û sentaksê/ristesazîyê ve li ser kirmanckî kûr bûye.

Qetekonij (2018) xebata xwe ya bi navê *Tayê Xususîyetê Fekê Şankuşî* di nav Weşanên Roşnayê de çap kirîye.¹⁹

7.3. Berhemên Gramera Dimilî bi Kurmancî

Aykoç (1996) xebata xwe ya *Kurdîzan: Rûberkirina Zaravên Kurdî* li Berlinê bi Weşanên Înstîtûta Kurdî datîye çapkirin. Di berhemê de beşa fonetîk û morfolojîyê heye. Nivîskarî, di beşa fonetîkê de dengên kurdkî, kurmancî û soranî berawird kirine; di beşa morfolojîyê de gava behsa binyada bêjeyan kirîye, digel bêjeyên kirdkî, kurmancî, soranî, bêjeyên feylî, bextîyarî, erdelanî (Sine) û goranî jî girtîye nav mijarê.

* Ferîda Xanim ev xebata xwe bi destê xwe weke dîyarî daye amadekarê vê lêkolînê.

¹⁸ Spas bo Pinar Yıldız Xoce ku wê ev pirtûk nîşanî me da.

¹⁹ Spas bo Pinar Yıldız Xoce ku wê ev pirtûk nîşanî me da.

Roşan Lezgîn (2013) bi n avê *Ji Bo Kurmancan bi Awayê Muqayeseyî Gramera Kirdkî (Zazakî)* gramera kirmanckî, ji bo kurmancîaxivan nivîsîye û li Dîyarbekirê, di nav Weşanên Roşna de çap kirîye.

İbrahim Bingöl (2020) lêkolîna xwe ya *Rêzimana Zazakî ya Devoka Gimgimê* di nav weşanên Avestayê de çap kirîye.

8. Dimilî li ber UNESCOyê

UNESCOyê di rapora xwe ya 21ê Subata 2009an de bi wesîleya “International Mother Language Day” [Li Dunyayê Roja Zimanê Dayîkê] ji bo dimilî alarmek da û ragihand ku ew dê piştî 50 salî bimire. Piştî vê daxuyanîyê, êdî navê dimilî rasterast bi xetera mirinê re dihê bilêvkin. Dewleta Komara Tirkîyeyê ne tê de, ne civak, gel û dewletên cîran destê hêzdar ê alîkarîyê dirêjî dimilîyê dîkin, ne jî civak, gel û dewletên din ên dunyayê. Bêpişt û bêalamayîna dimilî, mîna arîşeyên din ên kurmanckî, wekî beşek ji girîftayên zimanî, tenê li pêşberî xemxurên wê yên kurmanckîaxiv û dimilîaxiv maye.

9. Piştevanîyên Parastina Dimilî

9.1. Enstîtuyên Zimanên Zindî

Dewleta Cumhuriyeta Tirkîyeyê, bi destê Yükseköğretim Kurumu [YOK]ê [Sazîya Fêrkarîya Bilind], heft sal e ku ji bo kurmanckî, dimilî û suryanî, bi navê “Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü” [Enstîtuyên Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê], di bin banê sê-çar unîversîteyên xwe yên fermî de enstîtu ava kirine û di bin banê wan de, li ser “Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı” [Makezanista Ziman û Çanda Kurdan], perwerdeya “master” û “doktora”ya kurmanckî û dimilî dide kirin.

9.2. Fakulteyên Edebîyatê

Sazîya Fêrkarîya Bilind a Dewleta Turkîyeyê, di du zankoyên xwe de (Tunceli Üniversitesi û Bingöl Üniversitesi), di bin banê “Edebiyat Fakültesi” [Fakulteya Edebîyatê] de cih daye “Zaza Dili ve Edebiyatı” [Beşa Ziman û Edebîyata Zazakî] û digel asta “lîsans”ê di asta lîsansa bilind û doktorayê de tederîs û fêrkarîya “dimilî” dide kirin; di du zankoyan de jî kurmanckî û dimilî digel hev di bin navê “Kürt Dili ve Edebiyatı” [Beşa Ziman û Edebîyata Kurdî] de, di asta “lîsans”ê de tehsîla ziman û edebîyata kurmanckî û dimilî, bi derfetên xwe yên dewletî dide kirin.

9.3. Gotarên bi Dimilî

Van salan êdî di kovarên bihekem ên “dergîpark”ê de gotarên akademîk ên bi kirmanckî dihên belavkirin. Helbet ev jî derfeteke mezin e.

9.4. Tezên bi Dimilî

Piştî ku rayedarên dewleta Tirkîyeyê derîyên zanîngehên xwe li ber zazakî vekirin, êdî tezên akademîk bi kirmanckî dihên amadekirin û li ser malpera neteweyî ya YOKê dihên belavkirin.

9.5. Dersa Dimilî li Dibistanê

Li teniştê van dam û dezgayên fermî yê dewletê, di bin banê zanîngehên taybet ên Stenbolê de, li Sabancı Üniversitesi û Bilgi Üniversitesi, ji sala 2009an ve dersa zimanê kurdî dihê dayîn. Digel van, qutabîyên Mardin Artuklu Üniversitesi [Zanîngeha Mêrdîn Artuklu], her di kîjan beş û fakulteyên din de bin, dikarin wekî “seçmeli ders” [dersa bijarte] derseke dimilî, yaxud kurmanckî di nav dersên xwe de bixwênin.

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı [Wezîrîya Karê Perwerdeya Neteweyî ya Komara Tirkîyeyê], ji bo asta perwerdeya dibistana navîn, mafekî yasayî daye kurmanckî û kirmanckî ku wekî “dersa bijarte” bihên xwendin. Di çend serdeman de Dewletê bi awayê fermî mamosteyên kurmanckî û dimilî tayînî van dibistanên fermî jî kirin; lêbelê îro ev xebat ketine rewşa lawazîyê. Bi qasî ku ji encama van bizavên modern, demokratîk û adil dihate hêvîkirin, têra dermankirina birîna kirmanckî/dimilî nekirîye. Çunkî zarokên dimilîaxiv ancax gava bi zimanê xwe ji dibistana seretayî pê ve perwerde bibin îstîqbala dimilî ji rîskê xelas dibe.

9.7. Kirmanckî di Kanalên Televizyonan de

Piştî ku televîzyona peykî STÊRK cih da bernameyên dimilî, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu TRT [Sazîya Radyo û Televîzyona Tirkîyeyê] jî, hem di nav bernameyên kanala *televîzyona* fermî ya bi navê TRT KURDÎ de hem jî di nav bernameyên *radîyoya* TRT KURDÎ de, serê heft salakî ye, digel kurmanckî û soranî, cih dide bernameyên kirmanckî/dimilî jî. TRT KURDÎ, bi navê *TRT NÛÇE* malpereke kurdî jî damezrandîye û bi kurmanckîya nivîskî weşana xwe li serê dike. Zemanekî kanala esmanî ya bi navê JIYAN TV hemû bernameyên xwe bi kirmanckî dikir; bes a niha hatîye girtin.

10. Edebîyata Nivîskî ya Kirmanckî

10.1. Metnên Peter Ivanoviç Lerch

Li gor daneyên a niha, metnê ewil ê bi kirmanckî ku li ber destê me ye, Metnê Peter Lerch e. Ev lêkolerê rûs, di serdema Herba Qirimê de (1853-1856) ku hin kirmanc, di nav artêşa Osmanî de wekî dîl ketine destê artêşa rûs, ji xwe re wekî çavkanîya xebatên xwe dibîne û kirmanckîya ku ji wan guhdarî dike, hin berhemên edebîyata devkî, wekî metnên nivîskî amade dike û wekî kitêb, bi navê *Estaneka Hîrê Birayan, Aşîreta Sîwanî, Kişîyayîşê Mîrey*

Qerbegan Alî Axay Kelbanî, Damarî, Çemçeçû Paşa, Qawxê Nêrib û Sîwanî, Qewxê Nêrib û Hênî çap dike.²⁰

10.2. Metna Kurdische Texte *Gesammelt und Herausgegeben*

Kurdische Texte: Von Le Coq ev xebat amade kirîye û li Berlînê, sala 1903yan çap kirîye. Bergê yekem 72 rûpel e, bergê duyem 118 rûpel e. Nûser, di van her du bergan da hinek tekstên hikayetên kurmancî û zazakî berhev kirine û bi tîpên erebî belav kirine. Di nav wan tekstan de destxetêke *Newbehara Ehmedî Xanî* û destxetêke *Mewlûda Bateyî* heye.²¹

10.3. *Oçêrka Dîroknetewnasîyê ya Kurt di Derheqê Zazakî û Zazayan da*

Zimannasê kurd Qanatê Kurdo (1909-1985) çûye herêma Batûmê û li wir nêzî 25 malên kirmancan ku nêzî bajarê Batûmê ne tesbît kirine û wî hin metin ji nav wan berhev kirine û ji M. Malmîsanij re şandine û wî jî ew di kovara *Hêvî* de çap kirine. Qanatê Kurdo ev berhem bi zimanê rûsî nivîsîye, Tosinê Reşîd ji rûsî wergeraye kurmancî û ji bo çapê ji Seîd Veroj re şandîye. Temamîya wê ji 170 rûpelî pêk dihê.²²

10.4. Metnên Edebî yên Klasîk

Di edebîyata kirmanckî/zazakî de nivîskar û şairê yekem ku berhemên wî bi zimanê erebî, tirkî û kirmanckî hatine belavkirin, Mela Ehmedê Xasî (1867-1951) ye. Xasî ku wekî ronakbîr û alimekî muxalif ê desthilatdarîya serdema Osmanî û Cumhuriyeta nû bûye, di warê eqîde, sîyer, reddîyye û edebîyata Dîwanê de berhemên menzûm û pexşan bi zimanê erebî, tirkî û kurmancî û dimilî nivîsîne. Usman Efendî (1852-1929) ku hevdemê Mela Ehmedê Xasî (1867-1951) ye, wekî mewlûdnûsekî kirmanc, şair û edîbê duyem e ku bi kirmanckî mesnewîyeke mewlûdê nivîsîye. Çawa ku Xasî mulemmayek nivîsîye, Usman Efendî jî mulemmayek nivîsîye. Digel ku di mulemmaya Usman Efendî de mîna ya Xasî di pey rêzên erebî, farisî û tirkî de rêzên kurmancî û kirmanckî tunene jî, helbet ev hêla wî jî wekî teybetmendîyeke wî ya xweser e di nav edebîyata kirmanckî de. Ji lew re çawa ku Usman Efendî cîyê xwe yê edebî di nav edîb û alimên kurmanc û kirmancan de girtîye, pê re jî helbet cîyekî wî yê teybet di nav alim û edîbên serdema dawî yên Dewleta Osmanî de jî heye. Di pey van de şairên navdar ên mîna Mela Îhsan Alın el-Hezarşahî (1929-...), Mela Muhemedê Kavarî (1941-...), Mela Aziz Beki (1945-...), Mela Faruq Baynal (1972-...) û Mela Muhammed Elî Hunij jî di biwarê edebîyata klasîk a dimilî de berhem dane.

²⁰ Ahmet Kirkan, *Biyîşa Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destxpêkê Edebîyatê Klasîk yê Kirmancî*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2018, r. 37.

²¹ Spas bo Mamoste Yakup Aykaç ku wî pdfya vê xebatê bo me şand.

²² Spas bo Seîd Veroj ku wî "pdf"ya vê berhemê 19ê Êlona 2021ê ji bo vê gotarê şand.

10.5. Metnên Edebî yên Modern ên Kirmanckî

Ji ber ku binyada vê lêkolînê vê mijarê ranagire, em metnên edebî yên modern nagirin destî. Bes meriv dikare diyar bike ku di biwarê cureyên edebî yên mîna roman, hikaye, helbest û şanoyê de nivîskarên serdema me gelek berhemên hêja dinivîsin.

10.6. Metnên Akademîk

Piştî ku Tirkîyeyê di bin banê zanîngehên xwe de derî li dimilî vekirin, êdî gelek lêkolîneran tezên xwe bi dimilî nivîsîn û çap kirin.

11. Rewşa Dimilî ya di nav Dimilîyan da

Digel van xebat, pirtûk, kovar, dibistan, enstîtu, fakulte, tv û weşanxaneyan, dîsa jî bikaranîna kirmanckî di nav kirmancan de gelek lawaz e. Çawa ku UNESCOyê di rapora xwe ya 21ê Subata 2009an de bi wesîleya International Mother Language Day [Li Dunyayê Roja Zimanê Dayîkê] diyar kirîye, wisa xuya dike ku vê daxuyanîya vê sazîyê çî karîgerîyeke baş li ser derûnîya kirmanckîaxivan nekirîye. Çunkî di pey vê xebera daxdar de jî hemû dormedorên kirmanckînûs, hîna jî li hev necivîyane, wan jî xwe re rêyeke hevpar neeyîşandîye û lez û bez nedaye xebatên xwe yên lezgîn.

12. Zazakî di nav Mirin û Jînê de

Dimilî mîna kurmanckî li nav axivgerên xwe, di dibistanan de wekî zimanê fêrkirin û perwerdeyê, bi awayekî siruştî îro nahê bikarênan. Dê û bavên nifşek berî nifşê sedsala bîstî ku dizanibû bi dimilî bipeyive, zarokên xwe jî hînî kirmanckî dikir; lêbelê nifşê sedsala bîstî, digel ku bi dimilî dizane, bi zarokên xwe re pê napeyive. Zarokên vî nifşî, her çendî jî axaftinên dimilî fam dikin jî, nikarin pê bipeyivin. Îca ev nifşê dawî, ji ber ku bixwaze jî êdî nikare bi zarokên xwe re bi dimilî bipeyive, zarokên wan ne ji dimilî fam dikin, ne jî dikarin pê bipeyivin. Rasteqînîyeke li ber çavan e ku dimilî, di nav nesla nû de *kor* dibe.

Çawa ku dihê zanîn gava zarok bi zimanekî nepeyivin, helbet ew ziman dimire. Rewşa a niha ya kirmanckî, di çend gundan de ne tê de, li bajar û bajarçeyên wan li ber mirinê ye. Heta meriv dibîne ku li gundan jî êdî dê û bavên ciwan, dev ji hestên zimanî berda ye û bi zarokên xwe re bi zimanê fermî yê biperestîj dipeyivin. Her çendî di nav van 10-15 salên dawî de, bi xêra dildaran hinek liv û tevger di biwarê hişmendîya parastina dimilî de çê bûbe jî, ev neteyîsîye ser gel bi xwe; bes tenê di nav cîhana entelektuelan de tixûbkiî maye. Ji lew re xuya ye ev hewldan têra dermankirina derdê kirmanckî nake.

13. Nîqaş, Nirxandin û Encam

Hinek ji lêkolînerên tirk, dimilîyan bi bêjeya “zaza” bi nav dikin û hewl didin ku wan wekî tirk li qelem bidin, ermenî wan jî xwe, faris wan wekî faris û hinek lêkolînerên ewrûpî

jî wan wekî qewmekî serbixwe dihesibênin. Hinek kurmanç û gelek entelên kirmanc/dinbilî jî wan wekî kurd li qelem didin.

Lêkolînerên Rojava û Kavkas ji serê sedsala 20î ve dev ji lêkolînên têkildarî dimilî berdane. Pîranîya lêkolînên li ser dimilî û xebatên li ser gramera wê, ji aliyê dimilîaxiv û kurmançîaxivan ve hatine kirin. Weşanên periyodîk ên mîna kovaran, weşanxane, tev û malperên ku bi dimilî dixebitin, reng û rûyekî geş dane dimilî, Bi taybetî palpiştîya Dewleta Tirkîyeyê ya di biwarê zanîngehan de ji bo dimilî wisa dîyar e ku bi awayekî bêşik û bêguman temenê dimilî dirêj kirîye. Tiştê ku heye pêdivîya herî mezin a dimilî bi fêrkirin û perwerdeya wê ya dibistanê heye.

Daxuyanîya UNESCOyê ku dibêje 50 sal temenê kirmanckî maye, wisa xuya dike ku yekcar karîgerîyeke neçê li ser dil û derûnîya axiverên kirmanckî kirîye. Vê sazîya navborî, piştî vê alarmê, divîya destê alîkarîyê dirêjî kirmanckî bikira û ji bo çareserîya vê giriftê hewla alîkarîyê bida; bes heta niha nehatîye bihîstin û kesî behsa kedeke wê ya ji bo parastina dimilîyê nekirîye.

Herçendî xebatên ferdî-dildarî di biwarê weşanxane, kovar û rojnamegerîyê de hatin/dihên kirin jî, helbet hatîye dîtin ku têr nakin. Jixwe di nav weşanger, komele, akademîsyen û nivîskarên kirmanc/dimilî de dubendîya alfabe û awayê rastnivîsînê/îmlyayê jî heye û ev cîyawazî, wekî arîşeyeke mezin derketîye pêşberî kirmanckî. Di vê hêlê de kirmanc û kurmanç, çawa ku ji aliyê sîyasî, çandî û cografî ve hemqederê hev in, ji aliyê mafên zimanî ve jî di nav heman mercan de diqilqilin. Herçendî kurmançînûsan ev arîşeya navxweyî bi pîranî çareser kirîye jî, nivîskarên zazakî hîna jî yên xwe baş çareser nekirine.

Li ser bingeha vê lêkolîn û lêgerînê li sehaya lîteratura dimilî û bi tecrubeya deh salî ya di nav nas û malbatên dimilî û hevdîtinên ligel nivîskar û rewşwnbîrên dimilî em gihîştine van encaman:

- Herçiqas îro ji bo navê dimilî bêjeyên mîna kirmanc û zazakî dihên bikaranîn, di eslê xwe de bêjeya dimilî bêtir maqûl û berbelav e.

- Cografyaya ku dimilî lê dihê axaftin di nav axiverên kurmançî de xwedan qadeke berfireh e û digel wilayetên mîna Dêrsim, Çewlik û Dîyarbekirê, li bajarên mîna Siwêrek, Motka, Hawêl, Gimgim, Palo, Hênê, Silîva, Hezo, Gerger, Xarpêt, Erzincan, Çêrmûg, Çunguş, Erxenî û Pîranê û gundên derdora wan bi pîranî cîyên axiverên aktîf ên dimilî ne.

- Ji bo parastin û hêzdarkirina dimilî di serî de hin dildarên dimilî û derdorên civakî, Dewleta Tirkîyeyê derfetên xwe seferber kirine. Çawa ku xemxurên dimilîyan bi rêya kovar, weşanxane û organên medyayê hewla parastina dimilî dikin, Dewleta Tirkîyeyê jî bi dam û

dezagayên xwe yê fermî yê mîna zanîngeh, dibistan, tv, radyo û malperên dijîtal palpiştîya dimilî dike.

- Herçiqas alfabeke hevbeş û rêbereke rastnivîsînê ya hevpar a dimilî hîna jî nehatibe amadekirin, dîsa pîranîya arîşeyên vê qadê hatine çareserkirin.

- Hejmareke baş a weşanên perîyodîk ên nivîskî yê wekî kovaran di biwarê edebîyata nû ya dimilî de dixebite.

- Çi li welatên Ewrûpayê be çî jî li li herêma Kavkasê be gelek lêkolîneran li ser metnên rêzimana dimilî bi zimanên mîna rûsî, almanî û îngilîzî xebatên akademîk kirine. Ji xeyrî Ekola Oscar Mann a alman, hema hema hemû lêkolînerên Rojavayî ku li ser kurmançî û dimilî xebitîne, kirmanckî wekî dîyalekteke kurdî hesabandîye.

- Beşeke mezin a lêkolîner û zimannasên kurmanç, soran û dimilî, li ser rêzimana dimilî bi zimanê tirkî, dimilî û kurmançî lêkolîn amade kirine, çap kirine û pîranîya wan dimilî wekî dîyalekteke kurdî li qelem daye.

- Rewşa neçê ya dimilî bala UNESCOyê kêşaye û vê sazîyê nîvsedsalek bo temenê dimilî li qelem daye.

- Dimilî çawa ku di bin banê zanîngehên Tirkîyeyê de gihiştîye derfetên dewletî yê enstîtuyan û xwendekarên akademîyayê dikarin pê tez û gotaran binivîsin, di bin banê fakulteyên edebîyatê de dikarin di asta lîsansê de tehsîla dimilî bikin. Bi tevî vê derfetê di nav tixûbekî gelek hindik de be jî dewletê mamosteyên zazakî tayînî dibistanên navîn kirine û ew li dibistanan derseke bijarte ya dimilî didin.

- Digel çend kanalên taybet, kanala fermî ya Dewleta Tirkîyeyê TRT KURDÎ weşanên curbicur ên zazakî her roj diweşêne.

- Bi tevî van bervekirinên nû, hîna jî xeter, fikar û metirsîya mirina zazakî ji navê ranebûye.

- Kedkarên dimilî ji salên piştî 1990î ve ji bo bipêşvebirin û parastina dimilî bi tevî hemû derfetên xwe yê ferdî û komeleyatî dixebitin. Piştî salên 2000î Dewleta Tirkîyeyê digel derfetên akademîk, derfetên weşana TV û RADYOyê li ber dimilî raxist û reng û rûyê wê xweştir û geştir bûye. Bi xêra vê derfeta fermî ya dewletê, axiverên wê jî hinekî lê warqilîne. Ev jî cîyê kêfxweşîyê ye; bes têra bipêşvebirina wê ya siruştî nake.

12. Pêşnîyaz

Divê ku her dîyalektek bi azadî, digel derfetên xwe bijî û hemû dîyalekt di nav xwe de di warê destwajeyan de ji hev sûdmend bibin. Armanç bi vê xebatê ew e ku piştî dîyakirina van rewşan, berê dêhn û bala rayedarên Başûr jî bikêşe serê û bi vî awayî bibe wesîle/navgîn da ku rayedar, li herêma xwe dergehekî jîyanî bo kirmanckî vekin.

Çavkanî

Aydeniz, Veysel, röportaj yapan: Ayhan Yıldız. *Kirmanckî û Kurmancî* (25 08 2019).

Aykaç, Yakup. «Dîroka Zimannasîya Giştî û Xebatên Zimannasîyê di Kurdî de.»
Waneyên Zimannasîyê içinde, yazan Ümran Altıncılıç, 51. İstanbul: Lîs, 2016.

Badıllı, Kemal. *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*. Ankara: Ankara Basım ve Ciltevi, 1965.

Bedirxan, Emîr Celadet, ve Roger Lescot. *Kürtçe Grameri*. İstanbul: Doz Yayınları, 1991.

Bingöl, İbrahim. «Fonolojîya Devoka Zazakî ya Gimgimê.» *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü*, 2017: 114.

Can, Mutlu. *Bibliyografyaya Kirmanckî/Zazakî (1963-2017)*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2018.

Çağlayan, Ercan. «Zazaların Etnik Kökeni.» *Kürtler (Tarih)* içinde, yazan Adnan Demircan, 288-289. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2015.

Çem, Munzur. *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca) Gramer*. İstanbul: Deng Yayınları, 2003.

Çiçek, Alî Aydın. *Antolojîyê Şîranê Kirmanckî (Zazakî)*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2017.

Çirri, Reşîte, röportaj yapan: Ayhan Yıldız. *Dimilîya Zîyareta Weyselqeranî* (08 08 2019).

Çitçi, Hasan, röportaj yapan: Kelhaamed. *Hevpeyvîn li ser Zimanê Kurdî bi Prof Dr. Hesên Çitçi re* (12 10 2014).

Erdem, Turan. *Kürtçede Dil Dersleri Zazaca*. İstanbul: Fırat Yayınları, 1998.

Gultekin, Sabahattin. *Ro Ser Zarawaya Kirmanckî Xebata Gramerî*. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2010.

Gustoyic, Nesibe, röportaj yapan: Ayhan Yıldız. *Estanekê Kirmanckî* (12 06 2005).

Gündüz, Deniz. *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Kirmancca/Zazaca Dil Dersleri*. İstanbul: Vate Yayınevi, 2006.

Jêle, Memê. *Khalmemo Sir*. İstanbul: Vejiyaişê Tiji, 2003.

- Keskin, Mesut. «Zaza Dili (Zaza Language).» *Bibgöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 2015: 99.
- Kirkan, Ahmet. *Bîyîşa Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destpêka Edebîyatê Klasîk yê Kirmanckî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2018.
- . *Bîyîşê Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destpêka Edebîyatê Klasîk yê Kirmanckî*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2018.
- Kurdo, Qanatê. *Rêzimana Kurdî: Kurmancî-Soranî (Ji Soranî: Zülküf Ergün)*. İstanbul: Nûbihar, 2013.
- Lezgîn, Roşan. *Dersê Ziwani*. İstanbul: Weşanxaneyê Roşna, 2012.
- Malmîsanij. *Ferhengê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî*. Spanga: Apec, 1997.
- Malmîsanij, M. *Kurmancca ile Karşılaştırmalı Kirmancca (Zazaca) Dil Bilgisi*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2015.
- . *Kurmancca ile Karşılaştırmalı Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2015: 32.
- . *Kürtçede Ses Değişimi*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2013.
- Marif, Ewrehmanî Hacî. *Raberî Serçawe Le Barey Zimanî Kurdîyewe*. Bexda: Kolêjî Berewey Zankoy, 1989.
- Ozkal, Hacî. *Gramer û Raştênîştîşê Kurdî/Kirdkî [Kirmanckî/Zazakî]*. Ankara: Weşanên J&J, 2017.
- Öpengin, Ergin. *Rewşa Kurdî ya Sosyolenguîstîk li Tirkîyeyê*. İstanbul: Avesta, 2011.
- Sevgen, Nazmî. *Zazalar Kızılbaşlar: Coğrafya-Tarih-Hukuk-Folklor-Teogoni*. Ankara: Kalan Yayınları, 1999.
- Tan, Samî. *Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2015.
- Taş, Cemal. *Roê Kirmanciyê*. İstanbul: Vêjyayîşê Tiji, 2007.
- Tay, Mela Yûsuf, röportaj yapan: Ayhan Yıldız. *Têkilîya Kirmanckî bi Kurmancîya Jêrîn ra* (09 07 2019).
- Varol, Murat. «Etnik Yaklaşımlar Bağlamında Zaza Kimliği.» *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013. 466-467.
- Vate, Gruba. *Ferhen: Türkçe-Kurmancca; Kirmanckî-Tırki*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî, 2013.

Veroj, Seîd. *Mehmed Mîhrî Hîlav û Kovara Kurdistan*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları , 2015.

—. *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî*. İstanbul: Ava, 2014.

—. *Veracêkerdena Gramerê Zazakî û Kurmancî: Dîyalekt, Alfabe û Fonetik, Morfolojî*. Diyarbakır: Ava, 2014.

Xasî, Mela Ehmedê. *Mewlûdê Nebî, (Tadoxê Tîpane Erebî ra: Mihanî)*. İstanbul: Fırat Yayınları/Weşanên Fırat, 1994.

علی بدرخان، جلادت علی. 1933: 1=6. *هاوار*، «زار، دولی و مولودا عثمان ئفندی».

1434&بیروت: دار النفائس، 2013 *معجم النفائس النسانی*. حسین، عبدالله روبین

..هولیر: چاپخانهی رۆژههلات، 2010 *زمانهوانی*. خوشناو، نهریمان

تهران: شرکت افست، 1384. *واژ آموزی زبان فارسی (سطح مقدماتی)*. عسکری، مهناز

2017: 115=119. *خال*، «دیوی شاردر او هی پهیوهندی ئهر مهن و زازا». ئهحمهد، هینمن عومهر

NAVÊ PÊXEMBERAN DI DÎWANA HÂFİZÊ ŞÎRÂZÎ Û MELÂYÊ CİZİRÎ DA*

Nurettin ERTEKİN**

Hasan ÇİFTÇİ***

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 17.09.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 20.09.2022

Atf: Ertekin, N û Çiftci, H. (2022).

“Navê Pêxemberan di Dîwana Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da”,
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 16, 30-57.

DOI: 10.56491/buydd.1176699

Kurte

Unsûrên dînî û tesewufî di edebiyata klasîk da rolek mezin dileyîz e. Bêyî lêkolîn û nîrxandina van unsûran fam kirina edebiyata klasîk zehmet e. Pêxember, ji unsûrên dînî ne ku bi gelek hunerên edebî; di serî da bi hunera telmihê, di şî'ra klasîk da cih girtine. Ev xebat hatîye terxankirin ji bo lêkolîna navê pêxemberan û şîklê bikaranîna wan di dîwanên du şa'îrên klasîk û zimancuda; Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da derbas dibin. Di destpêkê da em li ser kurtejiyana herdu şa'îran û girîngiya mijarê sekinin. Di beşa eslî da me navê pêxemberan di dîwanên herdu şa'îran da derbas dibin tespît kirin û hejmartin. Me rêjeya wan derxist. Me navê pêxemberan bi kîjan alîyê jîyana wî ra têkildar e bi sernavan dabeş kir. Bi vî şîklî me hewl da ku em nêrînên herdu şa'îran derbarê pêxemberan derxînin holê.

Peyvên Sereke: Hâfîzê Şîrâzî, Melâyê Cizîrî, Edebiyata Berawird, Edebiyata Farsî, Edebiyata Kurdî, Navê Pêxemberan.

Hâfîz-1 Şîrâzî ile Melâyê Cizîrî'nin Divanlarında Peygamberler

Özet

Dini ve tasavvufî unsurlar klasik edebiyatta büyük bir öneme sahiptir. Bu unsurları incelemeyen klasik edebiyatı anlamak mümkün değildir. Peygamber kıssaları da dini unsurlar arasında önemli bir yer işgal etmekte ve klasik edebiyat şiirinde telmih başta olmak üzere çeşitli edebi sanatlar ile yer almaktadırlar. Bu çalışmada klasik Doğu Edebiyatının ortak ürünü kabul edilen Divan Edebiyatının farklı dillerde şiir yazan temsilcileri olan Hâfîz-1 Şîrâzî ve Melâyê Cizîrî'nin divanlarında geçen peygamber isimleri ve bunlarla ilgili oluşturulan temalar incelenmektedir.

Çalışmanın giriş bölümünde Hâfîz-1 Şîrâzî ve Melâyê Cizîrî'nin hayatı hakkında öz bilgiler verilmiştir. Çalışmanın ana bölümünde her iki şairin divanlarında geçen peygamberlerin isimleri tespit edilerek yüzdellik oranları tablolar halinde gösterilmiştir. Daha sonra her iki şairin divanlarında yer alan Peygamberlerin kıssalarında geçen kesitler alt başlıklarla gösterilmiş ve böylelikle her iki şairin peygamberleri şiirde nasıl ele aldıkları ve bu çerçevede ne tür mazmunlar oluşturdukları incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hâfîz-1 Şîrâzî, Melâyê Cizîrî, Karşılaştırmalı Edebiyat, Fars Edebiyatı, Kürt Edebiyatı, Peygamberler.

* Ev gotar ji teza xwendevan ya 'Unsûrên Dînî-Tesewufî Di Dîwana Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da hatiye hilberandin.

** Xwendevanê Doktorayê yê Zanîngeha Bingölê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, nurettin.ertekin@hotmail.com, **orcid:** 0000-0003-2744-0447

*** Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, hciftci@bingol.edu.tr, **orcid:** 0000-0002-2503-4966

Prophets in Hâfız-ı Şîrâzî and Melâyê Cizîrî Divans

Abstract

Religious and mystical elements played a key role in classical literature. It is not possible to understand classical literature without examining these elements. The stories of the prophets are significant religious elements, and they have been included in classical poetry within various literary arts, especially the allusion. In the present study, the names of the prophets and associated themes are investigated in the divans of Hâfız-ı Şîrâzî and Melâyê Cizîrî, who wrote in different languages and were the representatives of Divan Literature, a common factor in classical Eastern Literature.

In the introduction section, basic information about the lives of Hâfız-ı Şîrâzî and Melâyê Cizîrî is provided. In the main section, the names of the prophets included in the divans of both poets were determined and percentage frequencies are presented in tables. Then, the sections that included the stories of the Prophets in the divans of both poets are presented in sub-sections; and how both poets tackled the topic of the prophets in their poetry and which metaphors they employed in this process are discussed.

Keywords: Hâfız-ı Şîrâzî, Melâyê Cizîrî, comparative literature, Persian literature, Kurdish literature, prophets.

Destpêk

Hâfîzê Şîrâzî, bi nêrîna giştî di sala 1315an da li Şîrâzê ji dayik bûye û di sala 1390î da li Şîrâzê emrê Xweda kirîye. Navê wî *Muhammed* e û leqeba wî ya eslî jî *Şemsuddîn* e. Lê mexlesa wî ya şî'rê ku *Hâfîz* e ketîye pêşîya navê wî û hem li Îranê û hem li welatên din bi *Hâfîz* tê naskirin.¹

Hâfîzê Şîrâzî, li ser hinek berheman şerh nivîsandibe jî, ji berhemen wî tenê dîwana şî'rên wî gihaştîye roja me.² Di dîwana wî da digel hemû taybetîyên edebiyata klasîk şî'rên 'âşiqâne, 'ârîfâne û rindâne tene dîtin.³ 'Işq û 'îrfan bihev ra di xezelan da, serxwebûna malikan yan tunebûna hevgirtîbûnîyê di xezelan da, îham û tenz weke şewaza takekesî ya Hâfîzê Şîrâzî dikare bê hesabandin.

Melâyê Cizîrî di sala 1570ê yî da li Cizîrî hatîye dinê⁴ û di sala 1640î da li Cizîrê emrê Xwedê kirîye.⁵ Navê wî *Ehmed* e. Di şî'rê da sê mexles; *Melâ*, *Nîşânî* û *Ehmed* bi kar anîye. Bi mexlesa xwe ya *Melâ* meşhur bûye. Ji Melâyê Cizîrî, li gorî jêderên berdest tenê dîwana wî maye.

¹ صفا، ذبیح الله، *تاریخ ادبیات در ایران*، انتشارات فردوس، چاپ هفتم، تهران ۱۳۶۹، جلد ۳، ص ۱۰۷۰.

² نعمت اللهی، رضا نور، *نکاتی درباره زندگی و شعر حافظ، از مقالاتی درباره شعر و زندگی حافظ*، به کوشش: منصور رستگار فسائی، کنگره جهانی سعدی و حافظ ۱۲-۸ اردیبهشت ۱۳۵۰، ص ۴۶۹.

³ استعلامی، محمد، *درس حافظ (نقد و شرح غزلیهای خواجه شمس‌الدین محمد حافظ)*، سخن، چاپ دوم، تهران ۱۳۸۳، برگ ۱، ص ۵۶.

⁴ روحانی، بابا مردوخ، *تاریخ مشاهیر کرد (ع رفا، علما، ادبا، شعرا)*، بر کوشش: محمد ماجد مردوخ روحانی، سروش، تهران ۱۳۸۲، ص ۱۹۱. Melâyê Cizîrî, *Dîwan*, Werger: Z. Kaya-M. Emin Narozî, Weşanên Roja Nû, Stockholm/Sweden 1987, r. 21-22.

⁵ خه زنه دار، مارف، *میژوووی نیدی کوردی*، نارس، هه ولیر ۲۰۰۲، برگ ۲، ر ۲۴۳-۲۴۴. Cizîrî, Melâ Ebdusselam, *Şerha* ۲۴۴-۲۴۳، ر ۲، برگ ۲، ر ۲۴۳-۲۴۴. *Dîwana Melâyê Cizîrî*, Amadekar: Tehsîn İbrahim Doskî, Weşanên Dara, İstanbul 2018, r 16

Melâyê Cizîrî, di şî'rê da edebiyata klasîk şopandîye. Di dîwana wî da helbestên 'arîfâne, 'âşîqâne û felsefî cih digirin. Têkilîya 'îşq û 'îrfânê di helbestan da, îham, dirêjbûna xezelan û pir metle'î ji taybetîyên şewaza wî ya takekesî ye.

Bi xeml û rewşa xwe edebiyata klasîk ji gelek nav, mekan û kesayetan sûd wergeriye. Ev jî ji bo xurtkirin, tekûzkirin û ciwanîkirina helbestê ye. Ûnsûrên dînî yek ji çavkanîyên hizrî yê edebiyata klasîk e ku di nava ûnsûrên dînî da pêxember û qiseyên pêxemberan ji teref şa'îrên edebiyata klasîk ji bo ravekirina hizrên ciyawaz cih girtine. Ji bo xeml û xweşikîkirina helbestê û mijara, navê pêxemberan, jiyana wan, digel rewşa wan û mu'cîzeyên wan jî alîkarî daye helbesta klasîk û evana bûne hin ji xîmên xurtbûna edebiyata klasîk. Şa'îran, di şî'rên xwe da ji taybetî, jîyan, sifet, mu'cîze û leqebê pêxemberan bi rêya hin hunerên edebî weke; teşbih û telmîhê⁶ sûd wergeriye. Bi vî awayî şa'îran xwestiye ku hêza şî'rîyeta xwe xurttir bikin.

Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî du şa'îrên navdar yên edebiyata zimanê xwe ne. Her yekî ji wan li ser şopa edebiyata klasîk du dîwanê muretteb ji me ra mîrat hiştine. Bêyî lêkolênên derbarê ûnsûrên dînî, ku nav û qiseyên pêxemberan jî di vê kategorîyê da ne, têgihîştina edebiyata klasîk, û li dor vê hizrê derk û famkirina dîwanê herdu şa'îran ne pêkan e. Ji ber vê di vê xebatê da me xwest em li ser pêxemberên di dîwana Hâfîzê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da derbas dibin bisekinin.

Di derbarê Hâfîzê Şîrâzî da bi qederê ku kullîyatekê ava bike berhem û gotar hatine nivîsîn. Di berhemên li ser Hâfîzê Şîrâzî hatine nivîsîn da em rastî vê mijarê nehatin. Li ser vê mijarê bes em rastî yek gotarek farsî hatin.⁷ Di derbarê Melâyê Cizîrî da jî em rastî xebatên bi vî rengî nehatin. Herweha ev xebat di navbera herdu şa'îran da muqayeseyê jî pêkîne ku bi vî rengî dibe xebatek muqayeseyî.

Mebesta vê xebatê ew e ku bête zanîn navê çend pêxemberan di dîwana herdu şa'îran da derbas dibin. Kîjan pêxember di nêrîna şa'îran da girîng e ku bi nav û qiseyên wî pêxemberî hizrên xwe anîne ziman. Kîjan pêxember bi kîjan xusûsiyeta xwe bêtir derdikeve pêş. Nav û rewşa pêxemberan bi çi şîklî di helbestan de derbas dibin. Navê pêxemberan bi kîjan hunerên edebî cih digirin. Pêxember û nukteyên ji jîyana wan çi rolê dibexşîne şî'rîyeta herdu şa'îran. Nav û qiseyên pêxemberan di ravekirina fikrên wan da roleke çawa digirin ser milên xwe.

⁶ Telmîh, di ferhengan da tê wateya dîtin, lê nêrîn, eşkere kirin û îşaret kirinê. Weke istilaheke edebî amaje pêkirina bi dastan, bûyer û şî'rê ye bi şertê ku temamê dastan, bûyer û şî'r neyê gotin. (محمد رضا) کدکنی، صور خیال در شعر فارسی، انتشارات آگاه، چاپ ششم، تهران ۱۳۸۵، ص ۲۴۳؛ گرگانی، حاج محمد حسین شمس العلماء، ابداع البدایع، انتشارات احراز، تیریز ۱۳۸۸، ص ۲۶۷.؛ شمیس، سیروس، فرهنگ تلمیحات (اشارات اساطیری، داستانی، تاریخی، مذهبی در ادبیات فارسی)، میترا، چاپ پنجم، تهران ۱۳۷۵، ص ۷.

⁷ نظریانی، عبدالناصر و فتحی، فرشته، "سیمای پیام آوران الهی در غزل حافظ،" گردهمایی سراسری انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، سال ۱۳۹۵، شماره ۱۱، صص ۱۸۸۴-۱۸۶۵.

Di vê xebatê da ji bo malikên mînak yê Hâfizê Şîrâzî, diwana Hâfizê Şîrâzî nusxeya Huseyin 'Elî Yûsifî hate hilbijartin.⁸ Ji bo malikên Melâyê Cizîrî, nusxeya Nûbiharê ku ji ber nusxeya Doskî hatîye amadekirin haet hilbijartin.⁹ Malikên Hâfizê Şîrâzî bi farsî hatin nivîsandin. Li binê malikan wateya wan bi kurdî hate dayîn. Malikên Melâyê Cizîrî bi alfabeya transkripsiyonêhatin dayîn.¹⁰

Ji bo navê pêxemberên di dîwanên herdu şa'iran da derbas dibin me tabloyek amade kir. Di vê tabloyê da navê kîjan pêxemberî çend cara derbas dibe me dest nişan kir. Ji bo gihaştina rêjeya navê pêxemberan, me hejmara nava li hejmara malikên dîwanê şa'iran pervekir¹¹ û me rêjeyawan peyîtand.

Malikên Hâfizê Şîrâzî bi kurteya navê wî, piştê rûpelê dîwanê û piştê hejmara malikê hatin nişandayîn. Mînak; (HŞ 124-3). Heman rêbaz ji bo malikên Melâyê Cizîrî jî derbasdare. Mînak; (MC 45-9)

Di dîwana Hâfizê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da navê gelek kesayetên derbas dibe. Vê xebatê xwe bi nav, sifet û leqebên pêxemberan sînordar kirîye

1 Pêxember di Dîwana Hâfizê Şîrâzî û Melâyê Cizîrî da

Rêz	Navê Pêxemberan	Hâfizê Şîrâzî		Melâyê Cizîrî	
		Hejmar	Rêje (%)	Hejmar	Rêje (%)
1	Âdem	15	0,315	5	0,221
2	Nûh	7	0,147	3	0,133
3	Ibrâhîm	1	0,021	2	0,088
4	Ye'qûb	2	0,042	2	0,088
5	Yûsif	12	0,252	8	0,353
6	Şû'eyb	1	0,021	0	0,000
7	Mûsa	3	0,063	6	0,265
8	Xiðir	23	0,482	7	0,309

⁸ يوسفی، حسین علی، دیوان حافظ، بر اساس نسخه قزوینی و خانلری با مقابله نسخه ها و شرحای معتبر، نشر روزگار، تهران ۱۳۸۱.

⁹ مه‌لایی جزیری، دیوان، آماده کار: ته‌حسین ئیبراهم دۆسکئی، نوبهار، ستنبول ۲۰۱۹.

¹⁰ Di vê xebatê da ji bo bêjeyên 'erebî, farsî û di malikên Melâyê Cizîrî da ji xeyrê herfên zimanê kurdî sistema transkripsiyona *DIA* (Ansîklopediya Îslamê ya Weqfa Dîyanetê) hat bi kar anîn.

¹¹ Li gorî nusxeyên em li ser xebitîn hejmara malikên Hâfizê Şîrâzî; 4767 û hejmara malikên Melâyê Cizîrî; 2264 e.

9	Ilyâs	0	0,000	1	0,044
10	Dawûd	2	0,042	0	0,000
11	Suleymân	21	0,441	4	0,177
12	'Îsa	14	0,294	8	0,353
13	Muḥemmed	1	0,021	1	0,044
Giştî		102	2,140	47	2,076

Di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da navê 12 Peyxemberan derbas dibe, di dîwana Melâyê Cizîrî da navê 11 pêxemberan derbas dibe. Di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da navê *Hezretî Ilyâs* ku di dîwana Melâyê Cizîrî derbas dibe cih negirtiye. Di dîwana Melâyê Cizîrî da navê *Hezretî Şû'eyb* û navê *Hezretî Dawûd* ku di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da derbas dibin nayên dîtîn. Hâfîzê Şîrâzî ji Melâyê Cizîrî bêtir navê pêxemberan xistîye dîwana xwe. Ji alîyê bikara anîna navê pêxemberan ev ferqa navbera herdu şa'iran e.

Navê pêxemberan ji alîyê hejmaran va di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da 102 carî derbas dibin, di dîwana Melâyê Cizîrî da 47 carî derbas dibin. Ji alîyê hejmaran Hâfîzê Şîrâzî ji Melâyê Cizîrî zêdetir xuya dike. Lê ji alîyê rêjeyê (Hâfîzê Şîrâzî %2,140, Melâyê Cizîrî % 2,076) gelek nêzîkî hevin.

Hâfîzê Şîrâzî di dîwana xwe da herî zêde ji *Hezretî Xidir* (23 car), *Hezretî Suleymân* (21 car), *Hezretî Âdem* (15 car) û *Hezretî 'Îsa* (14 car) behs kirîye. Melâyê Cizîrî herî zêde ji *Hezretî Yûsif* (8 car), *Hezretî 'Îsa* (8 car), *Hezretî Xidir* (7 car), *Hezretî Mûsa* (6 car) û behs kirî ye. Di tercîhên herdu şa'iran da, ji alîyê pir bi kar anînê jî ferq derdikeve holê.

2 Hezretî Âdem (آدم)

Hezretî Âdem, yekem însan, bavê hemû beşerîyetê (ebul beşer, peder), û yekem pêxember e di baweriya Islâmê da. Ji ber vê, afirandina wî, têkilîyên wî bi firişteyan û şeytan û derketina wî ji behîştê bala şa'iran kişandîye.

2.1 Afirandina Hezretî Âdem

Di bawerîya Islâmê da *Hezretî Âdem* ji herîyê hatîye afirandin. Di hedîsek qudsî da derbas dibe ku Xweda bi destê xwe herîya *Hezretî Âdem* çil sibehî stirandî ye.¹² Hâfizê Şîrâzî di malika xwe da stirandina herîya *Hezretî Âdem* bi bîr tîne:

بر در میخانه عشق ای ملک تسبیح گوی کاندرا آن جا طینت آدم مخمر می کنند
Ey melek! Li ber derê meyxaneya 'işqê tesbîhê Xweda bike. Lewra li vî cihî herîya Hezretî Âdem tê stirandîn. (HŞ 330-7)

Melâyê Cizîrî bi nêrînek felsefî/tesewufî li afirandina *Hezretî Âdem* û Hezretî Hewwa dînihêre. Xweşikahîya Xweda dibe du perçe û tecellî dike. (MC 44-3) Perçeyek jê dibe ruhê e'zem ku çîra û ronahîya 'alemê ye. Xweda ji vê ruhê e'zem *Hezretî Âdem* û Hewwa diafirîne. Wekî ku di Qur'anê da derbas dibe Xweda ji ruhê xwe pifi *Hezretî Âdem* dike.¹³

*Yek 'eql û ruhê e'zem e Mişbâh û nûrâ 'âlem e
 Hewwâ û neqşê Âdem e Bê mudde hem bê mādde dā* (MC 44-4)

2.2 Hezret Âdem û Fêrbûnîya Nava

Xweda, ji firişteyan dibêje; ezê li ser rûye erdê xelîfeyekî biafirînim. Firişteyan got; tu dixwazî kesekî biafirîni ku li ser rûyê erdê xerabîyan bike û xwûnê birijîne. Xweda ji wan ra got; tiştê ez dizanim hûn nizanin. Xweda, navê hemû tiştê fêrî *Hezretî Âdem* kir û ew pêşkêşî firişteyan kir.¹⁴ Melâyê Cizîrî, bi îqtîbasa bêjeya Qur'nê; *we'ellem* telmîhê bi vê bûyerê dike, xwe di wê asta ku Xweda hemû nav bi *Hezretî Âdem* daye fêr kirin dibîne.

*Bārî ji "we 'ellem" ko xeberdāri kirîn
 Îro tu bizān Âdemê esmāyi mi ez* (MC 111-2)

Hâfizê Şîrâzî behsa vê bûyerê nake.

2.3 Secdeya Firişteyan ji Hezretî Âdem ra

Xweda, piştî ku *Hezretî Âdem* ji herîyê afirand û hemû nav fêrî wî kir, emrî firişteyan kir ku ji *Hezretî Âdem* ra secde bikin¹⁵. Hâfizê Şîrâzî vê secdeyê bi nûra cemala Xweda ku di *Hezretî Âdem* da tecellî kirîye, girêdide.

ملک در سجده ی آدم زمین بوس تو نیت کرد که در حسن تو لطفی دید بیش از حد انسانی

¹² فروزانفر، محمد (خمّرت طینة آدم ببديّ اربعين صباحاً) Xweda herîya Hezretî Âdem bi destê xwe çil sibehî stirand. (حسن بديع الزمان، أحاديث و قصص مثنوی، ترجمه: حسین داودی، انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۸۱، ص ۳۶۳)

¹³ (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) Min ji ruhê xwe pif wî kir. (*Qur'ana Pîroz*, Hier 29)

¹⁴ *Qur'ana Pîroz*, Beqer 30-31.

¹⁵ *Qur'ana Pîroz*, Beqer 34.

Di hengama secdeya Âdem da mebesta firişteyan maçîkirina dergahê te bû, lewra lutfâ di xweşikahîya te da ji meqamê însanîyetê bilindtir bû. (HŞ 699-5)

Li gor Melâyê Cizîrî secdeya firişteyan ji bo dîtîna tecellîyata cemala Xweda bû ku di *Hezretî Âdem* da xwuya dikir.

Binê berqâ tecellâyê Melek hiştin di Âdem dā (MC 304-4)

2.4 Secde Nekirina Şeytan ji Hezretî Âdem ra

Hemû firişteyan ji *Hezretî Âdem* ra secde birin. Lê şeytan secde nebir. Xwe ji *Hezretî Âdem* mezintir û çêtir dît. Got; ez ji agir im u ew ji axê ye.¹⁶ Li gorî Melâyê Cizîrî sedema secde nekirina şeytan têngihiştina sirra Xweda bû ku di *Hezretî Âdem* da veşartîbû. Ew sir jî weke di malika jorîn da derbas bû, tecellîyata nura cemala Xweda bû.

Ger di Âdem bidiyâ sirrê 'ilim Iblîsî

حينما أبصره كثر حيناً وسجد¹⁷ (MC 97-2)

Hâfizê Şîrâzî behsa vê bûyerê nake

2.5 Bi Cih Buna Hezretî Âdem li Behîştê

Xweda, ji *Hezretî Âdem* û Hewwa ta got li behîştê bisekinin.¹⁸ Hâfizê Şîrâzî bi nêrînek 'aşîqâne bûyerê rave bike jî xemgîneyekê dide ber çava ji ber ku ji behîştê derketîye.

من آدم بهشتی ام اما در این سفر حالی اسیر عشق جوانان مهوشم

Ez Âdemê behîştî me, lê di jîyana dinê da, niha ez, girîftarê 'îşqa ciwanên mehrû me. (HŞ 519-3)

Melâyê Cizîrî amaje bi vê yekê nake.

2.6 Dara Qedexe

Xweda, ji *Hezretî Âdem* û Hewwa ra hemû xwarinên behîştê serbest kir, tenê xwarina fêkîyê darekê qedexe kîr.¹⁹ Di Qur'anê da ji bo fêkîyê dara qedexe tîşteke nehatîye gotîn. Tenê dar hatîye gotin. Hâfizê Şîrâzî di şî'ra xwe da, vê darê weke genim dinasîne.

پدرم روضه رضوان به دو گندم بفروخت من چرا ملک جهان را به جوی نفروشم

Bavê min behîşt bi du hebê genim frot. Ez çîra hemu mulkê cîhanê bi hebek ceh nefîroşim? (HŞ 522-6)

¹⁶ *Qur'ana Pîroz*, Sad 73-76.

¹⁷ Ev niv malik bi tevahî bi 'Erebî ye. Wate: gava ku ew didît, tekbîr dida, wêgavê diçû secde.

¹⁸ *Qur'ana Pîroz*, Beqer 35.

¹⁹ *Qur'ana Pîroz*, Beqer 35.

Melâyê Cizîrî cih nade vê meselê.

2.7 Xapandina Şeytan

Şeytan, bi dek û dolaban *Hezretî Âdem* û Hewwa xapandin û ji wê dara qedexekirî bi wan da xwarin. Hâfîzê Şîrâzî vê bûyerê ji bo ramanên xwe yên tesewufî bi kar tîne.

دام سخت است مگر یار شود لطف خدا ورنه آدم نبرد صرفه ز شیطان رجیم

Feqa şeytan zor û zehmet e, eger alîkarîya Xweda nebe. Âdem, ji xapandina şeytanê qewirandî xwe reha nedikir. (HŞ 557-10)

Melâyê Cizîrî ev mesele nexistîye malikên xwe.

2.8 Bê Emrîya Xweda

Hezretî Âdem û Hewwa bi dek û dolabên şeytan xapîyan û bê emrîya Xweda kirin, ji dara qedexe xwarin. Xweda, vê bê emrîyê weke 'isyankirinê di Qur'anê da dinasîne.²⁰ Hâfîzê Şîrâzî ji bo zehmetîya parastina ji gunehan ji vê bûyerê sûd wergirtîye.

جایی که برق عصیان بر آدم صفی زد ما را چگونه زبید دعوی بی گناهی

Di cihê ku Âdem, tevî ku bijarteyê Xweda bû, nedikarî xwe ji gunehan biparêze, em çawa dikarin de'wa bêgunehîyê bikin. (HŞ 721-3)

Ev bê emrîya Xweda, di malikên Melâyê Cizîrî da derbas nabe.

2.9 Derketina ji Behîştê

Pîştî ku *Hezretî Âdem* û Hewwa bê emrîya Xweda kirin ji behîştê hatin derxistin. Hâfîzê Şîrâzî vê bûyerê ji xwe ra weke delîl dipejirîne ji bo dûrketina ji teqwayê.

نه من از پرده ی تقوا به درافتادم و بس پدرم نیز بهشت ابد از دست بهشت

Bes, ne ez tenê perhîzkarê teqwayê bûm û jê dûr ketim. Bavê min jî (Hezretî Âdem) behîştê ebedî di cih da hişt (HŞ 166-6)

Melâyê Cizîrî behsa vê bûyerê nake.

2.10 Emanetê Xweda

Xweda, di Qur'anê da behsa sipartina emanet dike. Erd, ezman û çiya emanetê Xweda hilnegirtin û xwe nexistin bin vî barî. Lêbelê însan (*Hezretî Âdem*) emanetê Xweda hilgirt.²¹ Di nêrîna Hâfîzê Şîrâzî da ev emanetê Xweda 'îşq e.

جلوه ای کرد رخت دید ملک عشق نداشت عین آتش شد از این غیرت و بر آدم زد

20 (وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى) Âdem li hember rebbê xwe 'isyan kir û rêya xwe şaş kir. (*Qur'ana Pîroz*, Taha 121.)

21 (إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا) Me, ev emanet pêşkêşî asîman, zemîn û çiyayan kir, ji hilgirtina emanet tirsîyan û revîyan. Însan emanet hilgirt ser milê xwe ku ew pir sitemkar û nezane. (*Qur'ana Pîroz*, Ehzab 72.)

Xweşikahîya çehra te yek car cîlweger bu, dît ku firîşte dûr in ji 'işqê, jî ber vê, agîrê xîretê di wucûda te da şu'le da û bi canê Âdem ket.(HŞ 262-2)

Melâyê Cizîrî têkilîyek bi vî rengî ava nake.

2.11 Mezinbuna Hezretî Muhammed (s.a.s) Ji Hezretî Âdem

Hezretî Muhammed, ji ber ku serwerê Âdemîyan e û çêtirînê wan e, pêxemberê herî dawî ye û dînê Islâmê ku dînê herî mikemmel e, békêmasî ragihandî ye, ji hemû pêxemberan mezintir e. Melâyê Cizîrî, di malika xwe da vê yekê tîne zimên.

*Mişlê Te, ne Âdem we ne Îbrâhîm û Nûh in
Yûsif bi Te mehbûb û li Ye'qûbî şirîn e.*(MC 219-4)

Nêrînek bi vî şiklî di dîwana Hâfizê Şîrâzî da nayê dîtîn.

3 Hezretî Nûh (نوح)

Li gorî rêza pêxemberên ku navê wan di Qur'anê da derbas dibin pêxemberê sêyem e. Taybetîyên *Hezretî Nûh*; avakirina keştîyê, tofan û temendirêjî ye.

3.1 Tofan

Qewmê *Hezretî Nûh* tevî ku bawerî bi wî nedianîn, zilm û sîtemek mezin li wî dikirin. Ji ber sîtema qewmê xwe hew debar dîke û li wan nifrîn dîke.²² Xweda, emrî wî bi çêkirina keştîyê dîke.²³ Piştî çêkirina keştîyê tofanek mezin li qewmê wî radibe. Ji vê tofanê ew û kesên ku bi wî bawerî anîbûn – ku hejmara wan gelek kêmbû – reha dibin.²⁴

Hâfizê Şîrâzî, bi hunera îxraqê²⁵ hêstirên çavên xwe ji tofanê mezintir dibîne. (HŞ 95-2) Tofana *Hezretî Nûh* hemû tiştan bi xwe ra dibe, tune dîke, lê hêstirên çavên wî neqşê hezkirina yara wî ji dilê wî nabe.

از آب دیده صد ره طوفان نوح دیدم وز لوح سینه نقشت هرگز نگشت زایل

Tevî ku hêstirên çavên min sed carî ji tofana Hezretî Nûh tûndtir e, tu carî neqşê 'işqa te ji dile min neşuşt. (HŞ 479-7)

Tofan, di dîwana Melâyê Cizîrî da derbas nabe.

3.2 Keştî

Hezretî Nûh, ji ber ku keştî ava kirîye weke keştîban, herweha bi sedema ku keştî û rêwîyên wê bi silametî gihandîye peravê, weke keştîbanekî mahir di edebiyatê da cih

²² *Qur'ana Pîroz*, Şu'ara 118.

²³ *Qur'ana Pîroz*, Hûd 37.

²⁴ *Qur'ana Pîroz*, Hûd 40.

²⁵ Hunera îxraqê yek ji cûreyên mubalexê ye. Di hunera îxraqê da şa'ir peyvekê dibêje ku hiş vê peyvê dipejirîne lê di fîrovanî, abn Rşîq, *العمدة في محاسن الشعر وآدابه*, بیروت ۱۴۰۱، ص ۲۴۷؛ داد، ص ۴۲۷. انتشارات مروارید، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۸، ص ۴۲. (۴۲۲۴۷؛ داد، سیما، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، انتشارات مروارید، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۸، ص ۲۴. ۷۴۲۲۴؛ داد، ص ۷۴۲؛ بن‌زیم، *تربک برطوط النبی*، انتشارات مروارید، چاپ سوم، تهران ۸۷۳۱، ص ۲۴.)

digire. Hâfîzê Şîrâzî, wezîr an siltanên dema xwe dişîbîne *Hezretî Nûh* ku piştevanîya şa'iran dike û wan ji xerterên demê diparêze.

ای دل ار سیل فنا بنیاد هستی برکند چون تو را نوح است کشتیان ز طوفان غم مخور

Xema mexwe ey dil, eger lehîya fenayê bixwaze te ji holê rake, Nûh keştîban e ew ê te ji tofanê reha bike. (HŞ 407-6)

Keştî û *Hezretî Nûh* di malikên Melâyê Cîzîrî da derbas nabe

3.3 Temendirêjî

Weke li jor hate gotin yek ji taybetiyên *Hezretî Nûh* temendirêjî ye. Weke nêrîneke giştî hatiye gotin ku *Hezretî Nûh* hezar sal temen borandîye.²⁶ Melâyê Cîzîrî di şîrên xwe da ji temendirêjîya *Hezretî Nûh* sûd wergirtîye. Dema ku fîrset bikeve dest divê mirov bilez be, xwe sist meke, molet neyê dayîn. Lewra kesek bi qasî *Hezretî Nûh* temen naborîn e ku dîsa bigihêje fîrseteke din.

*Ṭālî' ku têt û furşet muhlet li nik herâm e
Min 'umrê Nûhî nîne wer saqîyo bi lez xwoş* (MC 126-7)

Melâyê Cîzîrî di pesindayînê da ji temendirêjîya *Hezretî Nûh* sûd werdigire.

Dixwaze ku memduhê wî weka *Hezretî Nûh* xwedî temenekî dirêj be.

*Mā te 'umrê Xiḍr û Nûḥ û mulkê Zūlqerneyn bitin
Gunbedā çerxê mulemme' her bi te me'mûri bî* (MC 286-9)

3.4 Mezinbuna *Hezretî Muḥemmed* (s.a.s) Ji *Hezretî Nûh*

Melâyê Cîzîrî dema pesnê *Hezretî Muḥemmed* (s.a.s.) dide û mezinantîya wî dide ber çava navê hinek pêxemberan dijmêre ku yek ji wan *Hezretî Nûh* e.

*Mişlê Te, ne Ādem we ne Ibrāhîm û Nûḥ in
Yūsif bi Te meḥbûb û li Ye'qûbî şîrîn e* (MC 219-4)

4 *Hezretî Ibrāhîm* (إبراهيم) (خليل الله-Xelilullāh)

Hezretî Ibrāhîm, yek ji wan pêxemberan e ku di Qur'anê de behsa wî gelekî hatiye kirin. Şa'iran herî zêde di şîrên xwe da ji bûyera avêtina *Hezretî Ibrāhîm* ya nav agir û bûyera ku *Hezretî Ibrāhîm* xwestîye lawê xwe qurban bike sûd wergirtine.

4.1 Agir

Di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da *Hezretî Ibrāhîm* carekê bi sifetê xwe yê *Xelîl* derbas dibe ku Xweda ev sifet daye wî. Hâfîzê Şîrâzî, di malika xwe da agirê 'iştîqê dişîbîne agirê ku *Hezretî Ibrāhîm Xelîl* avêtine navê û ji Xweda dixwaze ku wî agirî sar bike.

يا رب اين آتش که در جان من است سرد کن زان سان که کردی بر خليل

²⁶ ابن كثير، عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر، *قصص الأنبياء*، مكتبة الطالب الجامعي، مكة، ١٤٠٨، ص ١٠٧.

Ya Reb! Ev agirê ku di canê min da ye, sar bike çawa ku te agir ji bo Ibrâhîm Xelîl sar kir. (HŞ 480-3)

Melâyê Cizîrî, di yek malikê da sifetê *Hezretî Ibrâhîm Xelîlullah* derbas dike û agirê qisseyê *Hezretî Ibrâhîm* dike mijar. Melâyê Cizîrî bi hunera mubalexeyê germ bûna naz û cîlweya yara xwe dişibîne agirê ku *Hezretî Ibrâhîm* avêtine navê.

*Ger ji wê hûrêsiştê 'işweyek izhâri bit
Dê bibit nârê Xelîlullâh û dogeh sâri bit (MC 64-1)*

4.2 Mezinbuna Hezretî Muḥemmed (s.a.s) Ji Hezretî Ibrâhîm

Melâyê Cizîrî di meznantîya Hezretî Muḥemmed (s.a.s.) da navê *Hazretî Ibrâhîm* jî di malika da bi cih dike.

*Miślê Te, ne Ādem we ne Ībrāhîm û Nūḥ in
Yūsif bi Te meḥbûb û li Ye'qûbî şirîn e. (MC 219-4)*

5 Hezretî Ye'qûb (يعقوب) (Pîrê Ken'an- پير كنعان)

Hezretî Ye'qûb, lawê Hezretî Ishaq e ew jî lawê Hezretî Ibrâhîm e. Yek ji wan pêxemberan e ku navê wî di Qur'anê da derbas dibe. *Hezretî Ye'qûb*, di edebiyatê da bêtir bi Hezretî Yûsif ra têkildar e.

5.1 Wendabûna Hezretî Yûsif

Di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da navê *Hezretî Ye'qûb* derbas nabe. Ji ber ku welatê wî Ken'an e û bi wendabûna Hezretî Yûsif gelek hesret kişandîye weke *Pîrê Ken'an* derbas dibe. *Hezretî Ye'qûb*, di şîrên Hâfîzê Şîrâzî da mînaka xem û derdê dûrbûnîya ji yarê ye. Ji bo dûrbûnîya yarê weha dibêje; "*Min gotinek xweş ji Pîrê Ken'an bihistîye ku gotîye dûrbûnîya yarê tişekî wusa dike ku tu nikarî rave bikî.*" (HŞ 177-1) Xema dûrbûnîya ji yarê weha tîne ziman:

يوسف عزيزم رفت ای برادران رحمی کز غمش عجب بینم حال پير كنعانی

Ey birader û hevalên min! Rehmê bi min bikin ku 'ezîzê min Yûsif çû. Ez dibînîm ku Pîrê Ken'an ji xemê di rewşek 'ecêb de ye. (HŞ 697-8)

Melâyê Cizîrî amaje bi vê yekê nake.

5.2 Heskirina Hezretî Yûsif

Di dîwana Melâyê Cizîrî da *Hezretî Ye'qûb* û Hezretî Yûsif bi hevra di malikan da cih girtine. Li gorî Melâyê Cizîrî ew heskirina Hezretî Yûsif ku di dilê *Hezretî Ye'qûb* da ye ji ber Nûra Muḥemmedî ye ku di enîya Hezretî Yûsif da xuya dikir.

*Miślê Te, ne Ādem we ne Ībrāhîm û Nūḥ in
Yūsif bi Te meḥbûb û li Ye'qûbî şirîn e. (MC 219-4)*

Ev nêrîn di malikên Hâfîzê Şîrâzî da cih nagire.

5.3 Peydabûna Hezretî Yûsif

Di encama serpehatîya Hezretî Yûsif û *Hezretî Ye'qûb* da, Hezretî Yûsif peyda dibe, gomlekê xwe dişîne ji bavê xwe ra û çavên bavî wî bi wî gomlekî dîsa rohnî dibe. Di malika jêrîn da Melâyê Cizîrî peydabûna Hezretî Yûsif, şandina gomlekî Hezretî Yûsif û rohnîbûna çavên *Hezretî Ye'qûb* bi telmih îşaret dike.

Şukur bînāhiyā min hāt û Ye'qûb dīde rewşen bû
Bi bûyā Yûsifê Mişrî li Ken'anê beşer pê dā (MC. 27-6)

Têkilîyek bi vî rengî di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da cih nagire.

6 Hezretî Yûsif (يوسف)

Hezretî Yûsif, yek ji lawê Hezretî Ye'qûb e. Qisseyaya *Hezretî Yûsif* weke ku Qur'an dinasîne xweşikîrîn qîsse ye.²⁷ Qisseyaya *Hezretî Yûsif* bi balkêşîya xwe bi gelek layan îlham daye şa'iran û bi taybet şa'iran di ravekirina hestên xwe yên 'aşîqâne da ji qisseyê sûd wergirtine. Birayên wî, hesûdiyê ji wî dikin û wî davêjin bîrekê. Karwanek tê ser bîrê û wî ji bîrê derdixe û li Misrê weke kole difroşe. 'Ezîzê Misrê wî dikere û weke dîyarî wî dibexşîne hevîna xwe Zuleyxayê. Piştî ku mezin dibe Zuleyxa dildarî wî dibe. Ji ber ku *Hezretî Yûsif* berê xwe nade Zuleyxayê, Zuleyxa wî diavêje zindanê. Çendîn sal, di zindanê da dimîne. Piştî ji zindanê reha dibe, dibe 'Ezîzê Misrê. Di vê naberê da bavê wî tu agahîyan derbarê wî da nastîne, gelek xema wî dikêşe, ji ber hesreta wî ronahî di çavê wî de namîne.

6.1 Yûsifê Wenda

Hâfîzê Şîrâzî, di malika xwe da bi wendabûna *Hezretî Yûsif* amaje dîke û di hestên 'aşîqâne da bi hêvîya gihaştina yarê dile xwe xweş dike.

يوسف گمگشته بازآید به کنعان غم مخور کلبه ی احزان شود روزی گلستان غم مخور
Yûsifê wendabûyî dê bizîvire Ken'anê xem mexwu, qulûbeya huznê rojekê ewê bibe
gulistan xem mexwu. (HŞ 407-1)

Melâyê Cizîrî amaje bi wendabûna *Hezretî Yûsif* nake.

6.2 Qulûbeya Xemgînîyê

Bi wendabûna *Hezretî Yûsif* bavê wî gelek xemgîn dibe (HŞ 697-8) û ji xwe re kolikê ava dîke. Qulûbeya Hezretî Ye'qûb geh Kulbeê Ehzan (کلبه احزان) qulûbeya xemgînîyê (HŞ 495-8) û

²⁷ (نَحْنُ نُفِصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ) Em bi şandina Qanê qisseyên herî xweşik ji te ra vedibêjin. (*Qur'ana Pîroz*, Yûsif 3.)

geh Beytu'l-hezen (بيت الحزن) mala xemgînîyê ye. (HŞ 441-6) Peydabûna *Hezretî Yûsif* û derketina bavê wî ji qulûbeya huznê hêvîya gihaştina yarê ye.

حافظ مکن اندیشه که آن یوسف مهرو بازآید و از کلبه ی احزان به درآیی

Hâfiz, nekeve hizra wî Yûsifê mehrû, ewê were û tuyê ji qulûbeya huznê derkevî. (HŞ 730-8)

Melâyê Cizîrî behsa qulûbeya xemgînîyê nake.

6.3 Firotna Hezretî Yûsif

Hezretî Yûsif, piştî ji bîrê têderxistin birayên wî, wî bi bihayekî hindik difroşin serwanî.²⁸ Firotna *Hezretî Yûsif* bi bihayekî hindik di malikên Hâfizê Şîrâzî da mînake ji bo firotna dinyayê bi axretê. (HŞ 703-3) Herweha destjêberdana yarê jî hatîye şibandin bi firotna *Hezretî Yûsif*.

یار مفروش به دنیا که بسی سود نکرد آن که یوسف به زر ناسره بفروخته بود

Yara xwe mefroşe bi dinyaya naçiz û ji dest xwe bernede, ew kesên ku Hezretî Yûsif bi zêrên qelp firotnê jê sûd wernegirtin. (HŞ 346-7)

Di malikên Melâyê Cizîrî da firotna *Hezretî Yûsif* hatiye şibandin bi destjêberdana yarê û encama destjêberdana yarê her xesaret e.

Bi dînârê denî zinhâr dâ yârê xwo nefiroşî Kesê Yûsif firotnî wî di 'âlem dâ xesâret kir (MC 104-7)

6.4 Gomlek û Bihna Hezretî Yûsif

Hezretî Yûsif, ji misrê gomlekê xwe ji bavê xwe ra dişîne. Bavê wî bêhna wî ji dûr va hiltîne.²⁹ Hâfizê Şîrâzî, gomlek, bihnê û hesûdîya birayên wî di yek malikê da bi cih dike. Xwe dişibîne Hezretî Ye'qûb, mixalifên xwe jî dişibîne birayên *Hezretî Yûsif*. Di malika xwe da tirsax xwe jî dide ber çava.

پیراهنی که آید از او بوی یوسفم ترسم برادران غیورش قبا کنند

Gomlekê ku bihna Yûsifê min jê tê ditirsim ku birayên wî yên hesûd perçe perçe bikin. (HŞ 325-9)

Melâyê Cizîrî rasterast behsa gömlek nake lê, amaje bi bihnê dike ku bihn ji gömlek tê.

Şukur bînâhiyâ min hât û Ye'qûb dîde rewşen bû Bi bûyâ Yûsifê Mîsrî li Ken'ânê beşer pê dâ (MC. 27-6)

²⁸ *Qur'ana Pîroz*, Yûsif 20.

²⁹ *Qur'ana Pîroz*, Yûsif 93-96.

6.5 Xweşikahîya Hezretî Yûsif

Xweşikahîyek zêde ya *Hezretî Yûsif* hebû ye. Hâfizê Şîrâzî, xweşikahîya yara xwe dişibîne xweşikahîya *Hezretî Yûsif*. Yara wî Yûsifê duwem e. (HŞ 700-1) Bi hunera mubalexeyê xweşikahîya yara wî wisa zêde ye ku hezar Yûsif di kortala erzinka wê da wunda dibin. (HŞ 89-3) Xweşikahîya me'şûqê, 'aşiq ruswa dike. Sedema 'işqa Zuleyxayê û serpehatîya wê jî Xweşikahîya *Hezretî Yûsif* e.

من از آن حسن روزافزون که یوسف داشت دانستم که عشق از پرده عصمت برون آرد زلیخا را

Min ji wê xweşikahîya zêde ya Yûsif dizanî ku 'işq ewê perdeya rûyê Zuleyxayê biqetîne û wê ruswa bike. (HŞ 60-5)

Şa'iran xweşikahîya yara xwe şibandine xweşikahîya *Hezretî Yûsuf*. Yara Melâyê Cizîrî weke *Hezretî Yûsif* şekir ji lêvên wê dirêje. (MC 252-3) Yara Melâyê Cizîrî, di xweşikahîyê da Yûsifê düyem e. (MC 277-2) Yara wî di xweşikahîyê da Yûsifê dewr û demê ye. (MC 209-9) Tevî ku yara Melâyê Cizîrî di husn û cemalê da Yûsifê dewr û demê ye herweha nişanek wê jî (weke gomlekê *Hezretî Yûsif* dermanê çava ye) dermanê hemû nexweşîya ne.

*Yûsifê dewrê zemānī
Bê ji bo beghê dehānī*

*Go nesim: hān vī nişānī
Nexwoşān ew lê şifā ye* (MC 203-15)

6.6 Zindan

Di bûyera *Hezretî Yûsif* û Zuleyxayê da ku *Hezretî Yûsif* bersîva evîna Zuleyxayê nade, dikeve zindanê. Ketina zindanê hem hatîye şibandin bi cewr û cefaya yarê û hem hatîye şibandin bi dûrbûnîya yarê.

*Yûsifê cur'ekeşê hicrān im
Nuqteyê dāireyê zindān im* (MC 249-3)

Di malikên Hâfizê Şîrâzî da amaje bi zindana *Hezretî Yûsif* nehatîye kirin.

7 Hezretî Şu'eyb (شعیب)

Hezretî Şu'eyb, yek ji wan pêxemberan e ku navê wî di Qur'anê da derbas dibe.³⁰ Derheqê neseba wî da lihevkişînek nayê dîtin. Tiştê ku ji Qur'anê tê famkirin, qewmê ku *Hezretî Şu'eyb* pêxembertîya wan kirîye *Medyen* û *Eyke*³¹ ye.

Hezretî Şu'eyb, ji ber ku xezûrê Hezretî Mûsa ye, di edebiyatê da bêtir bi Hezretî Mûsa ra cih girtîye. Lê di vî warî da agahîyên teqez li ber destê me tune ye.

³⁰ Bnr: *Qur'ana Pîroz*, Yûsif 20.

³¹ *Qur'ana Pîroz*, Hûd 84. ; Şu'ara 176.

7.1 Xizmet

Di nava şî'rên Hâfîzê Şîrâzî da yek car navê *Hezretî Şû'eyb* derbas dibe. Di malika mînak da Hâfîzê Şîrâzî dibêje; kesek ku bixwaze bigihêje mirada xwe divê bi dil û can di wê rêyê da xizmet bike. Ji bo vê jî ji şivantîya ku Hezretî Mûsa ji *Hezretî Şû'eyb* ra kirîye ji bo ku bi keça wî ra bizewice sûd wergirtî ye.

شبان وادی ایمن گهی رسد به مراد که چند سال به جان خدمت شعیب کند

Şivanê Wadiya Eymenê dema ku giha mirada xwe, çend sal bi dil û can xizmeta Şû'eyb kir. (HŞ 312-6)

Hezretî Şû'eyb bi tu layên xwe di malikên Melâyê Cizîrî da peyda nabe.

8 Hezretî Mûsâ (موسی)

Hezretî Mûsa, yek ji wan pêxemberên mezin e ku bi *Ūlû'l-'Ezm* (أولو العزم)³² hatine saloxdayîn. Xwedî kîtabek serbixwe ye ku navê wê *Tewrat* e. Ji nesla Hezretî Ibrâhîm e.³³ *Hezretî Mûsa*, bi gelek nukteyên jîyana xwe di edebiyatê da cih girtîye. Li vir emê tenê li ser malikên ku rasterast navê *Hezretî Mûsa* di wan da derbas dibin rawestî.

8.1 Agir û Newala Eymenê

Piştî ku qewlê şivantîya *Hezretî Mûsa* bi Hezretî Şû'eyb ra diqede, bi keça wî ra dizewice. Ew û hevjinna xwe vedigerin Misrê. Di şevê sar û tarî da li newala Eymenê hevjinna wî dikeve ber welidandinê. *Hezretî Mûsa* ji dûr va agirekî dibine. Bi hêvîya ku hinek ji wî agirê bîne, berê xwe dide agir û diçe.³⁴ Qur'an di vê babetê da weha dibêje: *Dema wî agir dîtîbû ji malîyên xwe ra got: hûn bisekinin, belkî ez ji we ra bizotekî binim yan kesekî rêber li wir peyda bikim.*³⁵ Hâfîzê Şîrâzî vê bûyerê bi nêrînek tesewufî di malika xwe da weha bi cih dike, û dibêje jî tecelliyatên Xweda ne ez tenê kêfxweş im, Hezretî Mûsa jî ber bi wê hêvîyê çûbû.

زآتش وادی ایمن نه منم خرم و بس موسی آنجا به امید قبسی می‌آید

Bi dîtina agirê newala Eymenê ne ez tenê şad im, belkî Hezretî Mûsa jî bi hêvîya şu'leyê ber bi agir hat. (HŞ 378-3)

³² Bêjeya *Ūlû'l-'Ezm*, tenê carekê di Qur'anê da derbas dibe. (*فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ*) *Sebir bike çawa ku Resûlên Ūlû'l-'Ezm sebir kirine.* (*Qur'ana Pîroz*, Ehqaf 35.) Ji bo wan pêxemberan hatîye gotin ku li hember emr û fermanên ku Xweda li wan kirîye bi sebr û sebat sekinîne. (ابن منظور، محمد بن مكرم، (لسان العرب، دار صادر، چاپ سوم، ، بيروت ١٤١٤، ج ١٢، ص ٣٩٩، *Hezretî Nûh*, *Hezretî Ibrahîm*, *Hezretî Mûsa*, *Hezretî 'Îsa* û *Hezretî Muhememd*. Ji bo agahiyên berfireh bnr: (عمر، احمد، (عمر، أولو العزم من الرسل، دار حسان، دمشق، ١٤٠٩.

³³ ابن كثير، قصص الأنبياء، ص ٣٤٨.

³⁴ شميسا، فرهنگ تلمیحات، ص ٥٥٧.

³⁵ *Qur'ana Pîroz*, Taha 10.

Melâyê Cizîrî navê *Hezretî Mûsa* û wadîya eymenê bi hevra di malikên xwe da bi cih nake.

8.2 Çîyayê Tûr

Di nêrîna Melâyê Cizîrî da çîyayê Tûr çawa cihê tecellîyê ye ji *Hezretî Mûsa* ra her weha dilê rehrewê rêya Xweda jî wargehê tecellîya ne. Melâyê Cizîrî, dile xwe dişîbîne çîyayê Tûrê û xwe jî peyrewê *Hezretî Mûsa* dinasîne.

Ṭūr im bi dil û peyrewê Mūsāyi mi ez
Ateşperesê nûrê tecellāyi mi ez (MC 111-1)

Çîyayê Tûr û navê *Hezretî Mûsa* bi hev ra di malikên Hâfizê Şîrâzî cih nagirin.

8.3 Tecellî

Dema *Hezretî Mûsa* ber bi agir va diçe ji alîyê rastê newalê, di wê serzemîna pîroz da dengêk tê, jê ra tê gotin: *ez Xwedayê yekta û perwerdegarê 'alema me*.³⁶ Piştî vê bihîstinê li darê dinihêre ku agirekî sipî û bê dû jê diçe.³⁷ Hâfizê Şîrâzî gula sor weke nişana agirî dinasîne. Di nêrîna wî da ji dara gula sor nukteyên tewhîdê dikare were bihîstin.

يعنى بيا كه آتش موسى نمود گل
تا از درخت نکته ی توحيد بشنوى
Gul heman agirê Hezretî Mûsa ye ku di çîyayê Turê da xwuya bubû, Were! Ji dara gulê nukteyên letîf yên tewhîdê bibihîze. (HŞ 715-2)

Agirê ku *Hezretî Mûsa* li çîyayê Tûrê dîtîbû tecellîya nura Xweda bû. Ev tecellî di heman demê da di xweşikên dinyayê da jî peyda dibe. Ji ber vê ew kesên ku tecellîya Xweda di xweşikên dinyayê da dibîne û ber bi wan va diçe weke *Hezretî Mûsa* ne di rêyek xelet da ne.

Mişlê Mūsā wî tecellāyā te dî
Ê tu dî kânê xetā kânê xelet (MC 139-2)

Nûra tecellîya Xweda di xweşikên dinê da xwuya dibe û 'aşîq weke *Hezretî Mûsa* xwe li digirin û dilê wan ber bi wan xweşikan va diçe. Ew nûr weke pirekê ye di navbera 'îşqa mecazî û 'îşqa heqîqî da ku di encamê da Melâyê Cizîrî dibêje bi alîkarîya Xweda ez gihîştîm aramancê û min bêhna xwe veda.

Ji vê nûrê ji vê nārê
Bi rojê rāst û çep tārî
Ji mihra neqşê Cebbārî
me Mūsāyî qebes īsā
bi țeyrê dil qefes īsā
jî āgir min nefes īsā (MC 304-2)

³⁶ *Qur'ana Pîroz*, Qeses 30.

³⁷ شەمەس، نەزەرگ ئابوچەك، ص ۶۵۵.

8.4 Axaftina bi Xweda ra

Hezretî Mûsa diçe ser çîyayê Tûrê ji bo ku bi Xweda ra biaxive. Li wî cihê ku ew ê bi Xweda ra biaxive ji Xweda ra dibêje *Xwuya bibe ez te bibînim*. Di bersîvê da Xweda ferman dike: *Tu min nabîni* di vê guftogoyê da du bêje; *bibînim* (Erîni - أرني) û *tu min nabîni* (len terânî - لَنْ تَرَانِي)³⁸ ji teref şa'iran va gelek hatîye bi kar anîn. Hâfizê Şîrâzî vê bûyerê di hestên xwe yê 'aşîqâne da bi kar tîne. Xwe dişîbîne *Hezretî Mûsa* û bi vî rengî daxwaza dîtina me'sûqa xwe dike.

با تو آن عهد که در وادی ایمن بستیم
همچو موسی ارنی گوی به میقات بریم

Bi wê peymanê ku di newala Eymenê da me dabû hevûdû, weke Hezretî Mûsayê "erîni go" em herin cihê hevîtinê. (HŞ 564-4)

Dil ji ber ku wargeha tecellîya ye weke çîyayê Tûrê Sîna ye. Divê 'aşîq daxwaza dîtina mehbûba xwe bi çav neke, dîtina bi dil bike. Yan na ewê weke *Hezretî Mûsa* bersîva *tu min na bîni* bibihîze.

Dilo er ne, meke gâzî cewâbâ "len terânî" dâ
Ji ber fikrê di Mûsâyî dilê min tûrê sînâ ye (MC 221-3)

8.5 Hezretî Mûsa spîbûna destê wî

Yek ji mu'cîzeyên ku Xweda dabû *Hezretî Mûsa* spîbûna destê wî bû. Dema destê xwe ji bêrika xwe derdixist bêyî ku zerer bigihêje wî spî dibû.³⁹ Melâyê Cizîrî bi telmih amaje bi vê mu'cîzeyê dike. Canê wî yekser bi agirê 'îşqê weke destê *Hezretî Mûsa* diîse.

Min cān yedê beydā ye ji 'Isā çî xeber dim
Min ateşê Mûsā diye gulnārê şerābê (MC 246-5)

Ev mu'cîze û navê *Hezretî Mûsa* bi hevra di malikên Hâfizê Şîrâzî da cih nagire.

9 Hezretî Xiđir (خضر)

Di tefsîrên Qur'anê da û berhemên ku jîyana pêxemberan vedikolin derbarê nav, neseb, pêxembertî û jîyana wî da lihevkirinek neyê dîtî jî, di kultura Islâmê da li gorî gelek rîwayetan navê wî *Xidir* e û pêxember e.⁴⁰ Di Qur'ana Pîroz da navê wî derbas nabe. Di sûreyê *Kehf* da ji bo wî wiha hatîye gotin; *Bendeyek ji bendeyên me, ji teref me rehmet⁴¹ jê ra hatîye dayîn û bi 'ilmê ledun hatîye perwerdekirin.*⁴²

³⁸ Qur'ana Pîroz, 'Eraf 143.

³⁹ Qur'ana Pîroz, Neml 12.

⁴⁰ Ji bo delîlên pêxembertîya Hezretî Xidir bnr: (ابن كثير، قصص الأنبياء، ص ٥٢٢-٥٢٤)

⁴¹ Ensarî, bêjeya rehmetê ku di ayetê da derbas dibe bi *Pêxembertî*, 'ilm, ta'et û temenê dirêj watedar dike. (المبيد، ابو الفضل رشيد الدين، كشف الأسرار و عدة الابرار، به سعی و اهتمام: على أصغر حكمت، انتشارات امير كبير، چاپ هفتم، (تهران ١٣٨٢، ج ٥، ص ٧١٩)

⁴² Qur'ana Pîroz, *Kehf* 65.

9.1 Ava Heyatê

Hezretî Xidir, weke istî'are ji bo murşidê kamil û rehnumayên rêka seyr û silûkê cih digire. Hâfizê Şîrâzî ji bo pêdîvîya hebûna murşidekî kamil ji *Hezretî Xidir* sûd werdigire.

قطع این مرحله بی همراهی خضر مکن
ظلمات است بترس از خطر گمراهی

Bê hevaltîya Xidir di vê rêyê da nemeşe, tarîti ye, bitirse ji xetera wendabûnîyê.

(HŞ 719-2)

Hezretî Xidir gihaştîye ava heyatê û jê vexwarîye. Melâyê Cizîrî tevî ku telmîha vê bûyerê dike rengêkî din dide bûyerê. Li gorî Melayê Cizîrî *Hezretî Xidir* vajî çûye. Lewra bêyî çûna nava tarîtiyê bi dil pêkane ava heyatê were peydakirin ku Melâyê Cizîrî dibêje ez gihaştimê.

*Ez gihâm avā heyâtê xef ji dil
Xidrî vājî çûye heywânê xelet* (MC 139-6)

Peyda kirina ava heyatê ji teref *Hezretî Xidir* û *Hezretî Ilyâs* û peyda nekirina heman avê ji teref Îskender remz û nişana alîkarîya me'newî ye. Ev alîkarî di malika Melâyê Cizîrî da tecellî ye ku bi vê tecellîyê gihaştîye ava heyatê. Bi zimanê Melâyê Cizîrî ava heyatê çêşmeya dilî ye.

*Seherê Xidrê 'ināyet ko birîn çêşmeyê dil
Bi cehānê me nezer dā ko cehān 'eynê serāb e* (MC 53-1)

9.2 Alîkarî

Di kultura Islâmê da *Hezretî Xidir* alîkarê kesên ketî ye. Çawa ku Mela Xelîlê Sêrtî (1754-1843) di 'eqîdenameya xwe da ji bo *Hezretî Xidir* û *Hezretî Ilyâs* dibêje; *pêxember in, dijîn û alîkar in*.⁴³ Hâfizê Şîrâzî jî amaje bi vê alîkarîyê dike.

تو دستگیر شو ای خضر پی خجسته که من
پیاده می روم و همراهان سوارانند

Tu alîkarîya min bike ey Xidrê pî pîroz, ez piyade dimeşim û hevalên min hemî siwar in. (MC 323-7)

Hezretî Xidir, remz û nişana murşidê kamil e. Melâyê Cizîrî dema dibêje; *eger destegîr ne Hezretî Xidir be bi çek û leşkera tu nagihêjî ava heyatê* (MC 2-310) bi hunera istî'areyê alîkarîya murşidê kamil destnîşan dike. Kesê ku bixwaze di seyr û silûkê da bigihêje armanca xwe divê hevaltîya *Hezretî Xidir* bike. (MC 2-25) û di malika jêrîn da *Hezretî Xidir* ew rehrewê rêya sulûkî ye ku gihaştîye heqîqetê;

⁴³ *Xweşin Xidr û Ilyasî her vê demê*

Nebî nin, li derdan dîkin melhemê (Sêrtî, Melâ Xelîl, *Nehcu'l-Enam*, Guhartin ji tîpên erebî: Zeynelabîdîn Kaya, Weşanxana Kurdistan, Stockholm 1988, r 15.)

Ê bi Xidrî rā divêt āvā heyātê bit neşîb
Dê bi se'y û cehdê yeksân bin li bāl wî rûz û şeb (MC 57-2)

9.3 Bereket

Hezretî Xidir nîşana bereketê ye. Lewra devera ku *Hezretî Xidir* di wê da derbas bibe yan li wir birûne (bi taybet devara ku hişk be) hişîn dibe, gul û gîya li wê deverê şîn tê.⁴⁴ Ji ber vê, jê ra *Xidrê pî pîroz*- خضر پی خجسته hatîye gotin. Hâfîzê Şîrâzî jî ev herdu taybetîyên *Hezretî Xidir* di yek malikê da bi cih dike.

تو دستگیر شو ای خضر پی خجسته که من پیاده می روم و همراهان سوارانند

Tu alîkarîya min bike ey Xidrê pî pîroz, ez piyade dimeşim û hevalên min hemî siwar in. (MC 323-7)

Melâyê Cizîrî amaje bi berekata *Hezretî Xidir* nake.

9.4 Temendirêjî

Hezretî Xidir, weke li jor hate gotin ji ber ku ava heyatê vexwarîye heta dawîya dinyayê ewê li jîyanê be. Ev temendirêjî ji bo ravekirina tiştên fanî weke mînak tê dayîn. Lewra di encamê da *Hezretî Xidir* jî ewê mirênê tam bike.

نه عمر خضر بماند نه ملک اسکندر نزاع بر سر دنیای دون مکن درویش

Ey derwêş! Ber serê دنیا fanî ceng û cîdalê neke, ne temenê Xidir û ne selteneta Îskender dimîne. (HŞ 454-7)

Hezretî Xidir, di malika jêrîn ya Melâyê Cizîrî da remza temen dirêjîyê ye.

Mā te 'umrê Xidr û Nūh û mulkê Zulqerneyn bitin
Gunbedā çerxê mulemme' her bi te me'mûri bî (MC 286-9)

9.5 Hevdîtina *Hezretî Xidir* û *Hezretî Mûsa*

Cihê ku *Hezretî Mûsa* û *Hezretî Xidir* hevûdû dibînin berava deryayê ye.⁴⁵ Li berava deryayê masîyê ku *Hezretî Mûsa* û hevalê xwe biraştîbûn û ji bo di rê da bixwun zindî dibe û xwe diavêje deryayê. *Hezretî Mûsa* li pey masî di deryayê da dimeşe û rastî *Hezretî Xidir* tê.⁴⁶ Melâyê Cizîrî hem amaje bi vê bûyerê dike hem sir û razên ku bi *Hezretî Xidir* ra hene, bi bîr tîne.

Xidrê di remz û mu'cizê mesti me dî di dengizê
Hati peyāleyek di dest eşkere sed peyāle kir (MC 103-1)

⁴⁴ غزنوی، ابی نصر محمد بن قطان، *سراج القلوب*، انتشارات کتابچی، تهران بی تاریخ، ص ۶۰.

⁴⁵ *Qur'ana Pîroz*, Kehf 60-61.

⁴⁶ المیبدی، ج ۵، ص ۷۱۷

10 Hezretî Ilyas (إلياس)

Hezretî Ilyâs, yek ji wan pêxemberan e ku navê wî di Qur'anê da derbas dibe.⁴⁷ Derbarê neseba wî da di berhemana da lihevkirinek nayê dîtin.

10.1 Ava Heyatê

Di edebiyata klasîk da *Hezretî Ilyâs* û Hezretî Xidir bi lêgerîna ava heyatê û peydakirina wê cih werdigirin.⁴⁸ Weke li jor hate gotin *Hezretî Ilyâs* gihaştîye ava heyatê û ji wê avê vexwarîye.

Em di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da rastî navê *Hezretî Ilyâs* nayên.

Hezretî Ilyâs, di dîwana Melâyê Cizîrî da bi Hezretî Xidir û ava heyatê di yek malikekê da derbas dibe. Di vê malikê da *Hezretî Ilyâs* remza hêza leşkerîye ye. Li gorî Melâyê Cizîrî, ew kesê ku alîkarîya Hezretî Xidir bo wî nebe, bi hêza xwe nikare xwe bigihîne ava heyatê.

*Destigîrê te nebit Xuḍrê 'ināyet li qidem
Nagihê ābê heyātê bi du 'esker Ilyās* (MC 122-7)

11 Hezretî Dawūd (داوود)

Hezretî Dawūd, yek ji wan pêxemberan e ku Qur'an behsê jê dike. Neseba wî digihêje Hezretî Ye'qûb. Bavê Hezretî Suleymân e. Zebûr, ku yek ji çar kitêbên asîmanî ne, ji bo wî hatîye hinartin.⁴⁹ *Hezretî Dawūd* bi dengê xwe yê xweş tê nasîn. Qur'an dibêje me *fezîletek serdestîyek, qencîyek*,⁵⁰ daye wî. Tefsîr dibêjin ev serdestî xweşavazî û nermkirina hesinî ye.⁵¹

11.1 Xweş Awazî

Di du malikên Hâfîzê Şîrâzî da em rastî navê *Hezretî Dawūd* tên. Di herdu malikan da navê wî û navê Hezretî Suleymân bi hev ra derbas dibe. Di heman demê da di van malikan da *Hezretî Dawūd* bi dengê xwe yê xweş cih girtîye.

برکش ای مرغ سحر نغمه ی داوودی باز که سلیمان گل از باد هوا باز آمد

Ey bilbil, were nexmeyên xwe yê Dawudî bixwîne, lewra gula sor weke Suleymân bi bayê seba bi bax û çîmenê hat. (HŞ 292-2)

Hezretî Dawūd di dîwana Melâyê Cizîrî da cih nagire.

⁴⁷ Bnr: *Qur'ana Pîroz*, Saffat 123-130.

⁴⁹ *Qur'ana Pîroz*, Nîsa 123.

⁵⁰ *Qur'ana Pîroz*, Sebe 10.

⁴⁸ شمیس، فرهنگ تلمیحات، ص ۲۴.

⁵¹ المیزبیدی، ج ۸، ص ۲۱۱.

12 Hezretî Suleymân (سليمان)

Hezretî Suleymân, kurê Hezretî Dawûd e. Navê wî û qisseyên wî di Qur'anê da derbas dibin.⁵² Taybetîyên wî yên derdikevin pêş ev in: Xweda wî hînê zimanê hemû ajalan kiribû.⁵³ Ba, dibin emrî wî da bû.⁵⁴ Xwedî seltenet bû. Ango hem pêxember bû û hem serokê dewletê bû. Ji bo selteneta wî Xweda her tişt dabû wî.⁵⁵ Weke, leşker, amrazên cengê, zanebûna kar û barê dinyayê, zanebûna tiştê dilê însana, hikmet, fermanarîya li ser cin, însan, şeytana û ajalan.⁵⁶ Vezîrekî wî yê bi navê Asef hebû ku zêde zîrek bû. Bûyera *Hezretî Suleymân* bi gêrikan ra û bi Belqîsa melîkeya Sebayê girîng e.

12.1 Seltenet

Hezretî Suleymân, xwedî seltenet bû. Yek ji nişana selteneta *Hezretî Suleymân* gustîla wî bû. Qur'an behs ji gustîlê nake. Lê di hin berheman da derbas dibe ku gustîlek *Hezretî Suleymân* hebû ku hemû selteneta wî bi wê bû.⁵⁷ Navê Xweda yê herî mezin; *Ismê E'zem* li ser nivîsandî bû.⁵⁸ Hâfîzê Şîrâzî di malikên xwe da ji vê gustîlê gelek sûd werdigire.

چه خاصیت دهد نقش نگینی

گر انگشت سلیمانی نباشد

Eger tilika Suleymân nebe, tu taybetîyê nade ew neqşa li ser gustîlê. (HŞ 711-1)

Di qisseyan da derbas dibe ku gustîla *Hezretî Suleymân* bi şikleki dikeve destê Şeytan. Şeytan xwe weke *Hezretî Suleymân* nişan dide û çil rojî hukum dike. Çi dema ku Şeytan biryarên dijî şerî'etê dide 'âlim û hukemayên demê fam dikin ku ne Suleymânê heqîqîye. Bi alîkarîya Asef gustîl dîsa digihêje *Hezretî Suleymân*.⁵⁹ Hâfîzê Şîrâzî vê bûyerê bi telmih dixwe nav malikên xwe.

که گاه گاه بر او دست اهرمن باشد

من آن نگین سلیمان به هیچ نستادم

Ez, wê gustîla Hezretî Suleymân ku carînan di destê ehremen daye qet naxwazim.

(HŞ 274-2)

Melâyê Cizîrî, di malika xwe da bi telmih, gustîla *Hezretî Suleymân* ya ku nişaneyê hukumraniya wî bû, tîne ziman. Melayê Cizîrê vê telmîhê ji bo yara xwe bi kar

⁵² Bnr: *Qur'ana Pîroz*, Sebe 12, Enbîya 79, 81, Sad 27, 28, 36, Neml 15, 16, Enbîya 79, 80, 81

⁵³ *Qur'ana Pîroz*, Neml 16.

⁵⁴ *Qur'ana Pîroz*, Sebe 12, Enbîya 81, Sad 36.

⁵⁵ *Qur'ana Pîroz*, Neml 16.

⁵⁶ ابن کثیر، *قصص الأنبياء*، ص ۵۷۸.

⁵⁷ فروزانفر، ص ۳۸۰-۳۸۱.

⁵⁸ هاشم جاوید، *حافظ جاوید- شرح دشواری های ابیات و غزلیات دیوان حافظ* - انتشارات فرزانه روز، تهران ۱۳۷۵، ص ۱۷۷.

⁵⁹ شمپسا، *فرهنگ تلمیحات*، ص ۳۳۵.

tîne. Ji bo ku yar, serdestiyê li ser 'âşiqê xwe bike pêdivîya wê bi gustîlê tune, xweşikahîya dev û diranê wê yên weke le'l û gewher tenê bes in, ji bo vê hukumraniyê.

*Te çi hâcet bi Suleymāniyê husnê
Xatemek le'le bi gewher ānī (MC 277-8)*

12.2 Femandarî

Di Qur'anê da derbas dibe ku cin û îns û hemû ajal dibin fermanberîya *Hezretî Suleymân* da bûn⁶⁰ û Xweda famkirina zimanê perende û heşerata bi wî dabû zanîn.⁶¹ Hâfîzê Şîrâzî di malika xwe da amaje bi zanebûna zimanê perende û heşerata dike û heman bêjeya Qur'anê *Mentiqe't-teyr*-⁶² *طَيْرٌ مَنْطِقُ الطَّيْرِ* îqtîbas dike. Hâfîzê Şîrâzî ji bo zewala tiştên maddî mînakê ji taybetiyên *Hezretî Suleymân* werdigire.

نېست طرف هېچ خواجه او از و رفت باد به طير منطق و باد اسب و آصفى شكوه
Hêza Asefî, hespê bayê û zimanê perendeyan bayê bir, di encamê da jê sûd wernegirt. (HŞ 92-1)

Melâyê Cizîrî raste rast behs ji femandariya *Hezretî Suleymân* nake.

12.3 Hîkmet

Di Qur'ana Pîroz da îşaret bi hîkmet û 'ilmê *Hezretî Suleymân* hatîye dayîn.⁶³ Hâfîzê Şîrâzî hem îşaretî bi bal 'ilmê wî, hikmeta wî û zanebûna wî dike. Hâfîzê Şîrâzî memduhê xwe dişîbîne *Hezretî Suleymân* ku Xweda zanebûn û hîkmet daye wî.

در حکمت سلیمان هر کس که شک نماید بر عقل و دانش او خندند مرغ و ماهی
Di hikmeta Suleymân da ew kesê ku bikeve gumana, balende û masî dê bi hiş û zanebûna wî bikenin. (HŞ 720-3)

Melâyê Cizîrî behsa hikmeta ku Xweda dabu *Hezretî Suleymân* nake.

12.4 Gêrik/Mûrî

Dema *Hezretî Suleymân* û leşkerên xwe di newala Nemlê da derbas dibin, serokê gêrikan hevalên xwe hişyar dike ji bo ku di binê lingên leşkeran da payîmal nebin. Ev bûyer di Qur'anê da jî cih girtîye.⁶⁴ Hâfîzê Şîrâzî amaje bi vê bûyerê dike.

نظر کردن به درویشان منافی بزرگی نیست سلیمان با چنان حشمت نظرها بود با مورث
Xwedî derketina li derwêşan ne dijî mezinantîyê ye, Suleymân bi hemû mezinahîya xwe li girêkên xwe xwedî derdiket. (HŞ 439-6)

⁶⁰ Qur'ana Pîroz, Sad 27-28.

⁶¹ Qur'ana Pîroz, Neml 15.

⁶² Qur'ana Pîroz, Neml 16.

⁶³ Qur'ana Pîroz, Enbîya 79.

⁶⁴ Qur'ana Pîroz, Neml 18-19.

Melâyê Cizîrî Memduhê xwe dişîbine *Hezretî Suleymân* û kesên li dîwana wî jî dişîbine gêrikan. Di vê telmîhê da *Hezretî Suleymân* sembola hêz û quwwetê ye û kesên berdestê wî jî remza bêhêzî û bê taqetîyê nin.

Gerçi der dîwânê heçret pir heqîr in şubhê mûr
Çeşmê te çeşmê Suleymânî bi hâlê mûri bî (MC 287-1)

12.5 Hudhud

Hezretî Suleymân dema ku hemû perendeyan kom dike û li rewşa wan dipirse, Hudhud di nava wan da nabîne. Ji ber ku Hudhud beşdarî civînê nebûye *Hezretî Suleymân* zêde hêrs dibe. Hudhud vedigere û bi kêfxweşî mizgînîyê dide *Hezretî Suleymân* ku agahîyek girîng ji welatê Seba yê anîye. Hudhud, Behsa Belqîsê dike. *Hezretî Suleymân* nameyekê ji Belqîsê ra dinivîsîne û bi Hudhud ra dişîne. Ev bûyer di Qur'anê da di Sûreyê Neml da derbas dibe.⁶⁵ Hâfîzê Şîrâzî di hestên xwe yên 'âşiqâne da îşaretê bi vê bûyerê dike. Bayê sebayê dişîbine Hudhudî ku xeberên xweş tîne.

صبا به خوش خبری هدهد سلیمان است که مژده طرب از گلشن سبا آورد

Bayê sebayê bi anîna agahîyên xweş weke Hudhudê Suleymân e, ku mizgînîyên şadîyê ji gulşena yarê tîne. (HŞ 253-5)

Hudhud weke li jor hate gotin peykê agahîya ne. Di malîka Melâyê Cizîrî da jî heman peywîrê digire ser milê xwe. Di malîkê da Melâyê Cizîrî xwe şîbandîye *Hezretî Suleymân* ku Hudhud mizgînî jê ra anîye. Di malîkê da herçend amaje pê nehatibe kirin jî yara Melâyê Cizîrî ew Belqîs e ku Hudhud agahîyan ji wê tîne.

Suleymânî me ez dîsâ
Şeher hudhud bişâret dâ (MC 302-2)

12.6 Belqîs

Me li jor got ku *Hezretî Suleymân* nameyek ji Belqîsê ra dişîne. Belqîs biryar dide ku biçe nik *Hezretî Suleymân*. *Hezretî Suleymân* ji 'ifrît û cinnan daxwaz dike ku berya Belqîs bigihêje ba wî, textê wê ji Sebayê bîne. Asef, di demek gelek kurt da text amade dike.⁶⁶ Anîna textê Belqîsê di Qur'anê da derbas dibe.⁶⁷ Telmîha bûyerê di hestên Melâyê Cizîrî yê 'âşiqâne da cih digire.

Minnet ji tâlî' her ji bext Āsif bi text û bext û rext
Belqîs ewî anî bi text Īro Suleymân ī Melā (MC 33-8)

Hezretî Suleymân û Belqîs bi hevra di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da cih nagire.

⁶⁵ *Qur'ana Pîroz*, Neml 20-28.

⁶⁶ ابن كثير، *قصص الأنبياء*، ص ٥٨٣-٥٨٥.

⁶⁷ *Qur'ana Pîroz*, Neml 38-40.

13 Hezretî 'Îsa (عیسی), Mesîh (مسیح)

Hezretî 'Îsa, yek ji pêxemberên *Ûlû'l-'ezm* e. Xweda, kîtaba bi navê *Incîl* bo wî hinartîye. Taybetîyên *Hezretî 'Îsa*, bi gotinek dîn mu'cîzeyên ku Xweda dabûne wî, ku di heman demê da di edebiyatê da jî ji wan sûd tê wergirtin ev in; dema ku zarok bû û di dergûşê da bû axivîye û pêxembertîya xwe anîye ziman.⁶⁸ *Hezretî 'Îsa* kesên mirî zindî dikir, kesên ji dayika xwe kor hatibû dinyayê çavên wan ronî dikir û kesên gurî û kotî (bi êrebî beres û bi tirkî cuzzam) baş dikir.⁶⁹

13.1 Zindîkirina Mirîyan

Di dîwana Hâfizê Şîrâzî da heft car *Hezretî 'Îsa* û heft car *Mesîh* derbas dibe. *Hezretî 'Îsa* di malikên Hâfizê Şîrâzî da bêtir bi zindî kirina mirîya cih girtîye. Di van malikan da kesê mirî yan nesax heman şa'ir bi xwe ye û *Hezretî 'Îsa* jî me'sûqa wî ye.

جان رفت در سر می و حافظ به عشق سوخت عیسی دمی کجاست که احیای ما کند

Can di vexwarina şerabê da çû û Hafîz bi 'îşqê şewitî, Me'sûqa weke Hezretî 'Îsa li ku ye me dîsa ji nû vejîne? (HŞ 310-8)

Mesîh û *Mesîha* leqebên *Hezretî 'Îsa* ne. Ji Suryanî bi wateya *pîroz* an ji 'Ibranî bi wateya *padîşah* û *pêxember* ketîye zimanê êrebî.⁷⁰ Di malikên Hâfizê Şîrâzî da herdu jî tèn dîtin. Ev herdu leqeb jî di hizrên 'aşîqâne da cih digirin. Di malika jêrîn ya Hâfizê Şîrâzî da 'îşq hatîye şibandî bi *Hezretî 'Îsa*.

طبيب عشق مسیحادم است و مشفق لیک چو درد در تو نبیند که را دوا بکند

'Îşq, bijişkê dilsoz e û nefesa Mesîha pê ra ye, lê bi te ra derd nebîne wê çi dewa bike. (HŞ 311-4)

Di malikên Melâyê Cizîrî da hem navê *Hezretî 'Îsa* û hem leqebên wî derbas dibin. Malikên ku nav û bernavkên *Hezretî 'Îsa* di wan da cih girtîye bi gelemperî ramanên 'aşîqâne rave bikin jî di malika jêrîn da em nêrînek tesewufî jî dibinin.

Min cān yedê beydā ye ji 'Îsā çî xeber dim
Min āteşê Mūsa diye gulnāri şerābê (MC 246-5)

Di malikên 'aşîqâne da yar hatîye şibandî bi *Hezretî 'Îsa* ku mirîyan vedijîne û nesaxa dewa dike. (MC 231-2, 270-4, 302-3) Yar, weke *Mesîh* şîfakirox e li nesaxên xwe yên ku bi herdu çavên xwe yên weke reşmaran ew birîndar kirine û li kuştîyên birûyên xwe yên weke şûr û xenceran. (MC 256-5) Di malika jêrîn da di saloxetên yarê da rasterast telmîha zindîkirina mirîyan hatîye kirin.

⁶⁸ Bnr: *Qur'ana Pîroz*, Meryem 29-35.

⁶⁹ *Qur'ana Pîroz*, Maîde 110; Alî 'Îmran 49.

⁷⁰ دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران ۱۳۷۷، ج ۱۳، ص ۲۰۹۱۰.

*Meyyitān ew rādikit yekser dilān yexmā dikit
Ismê e'zēm mā dizānit yā Mesîhā ew b xwo ye (MC 195-1)*

14 Hezretî Muḥemmed (محمد) (Eḥmed (احمد)– Mustefā (مصطفى)

Di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da navê Resûlê Xweda (s.a.s) derbas nabe. Yek ji leqebên Wî *Mustefa* di yek malikê da derbas dibe. Di vê malikê da leqeba Pêxember (s.a.s.) bi "y" ya nisbetê *mustefewî* –مصطفوی– hatîye bi kar anîn ku di edebiyata Îranê da rabirdûyek wê heye.⁷¹

14.1 Nûra Hîdayetê

Hâfîzê Şîrâzî di malika xwe da hebûna tiştên dijber dide ber çava. Nûra hîdayeta *Hezretî Muhemmed Mustefa* (s.a.s.) û nebaşîyên Ebû Leheb⁷² dide berhev. Yekê dişîbîne gulê û yekê jî dişîbîne sitrîyê. Nûra hîdayetê îqtîbasa ayetê ye. Xweda di Qur'anê da ji bo Pêxember (s.a.s) di saloxetên Wî da dibêje *tu weke çirayek rewşen î*⁷³ Herweha xerabî û nebaşî jî bi kiryarên Ebû Leheb hatîye şibandin.

چراغ مصطفوی با شرار بولهبی ست در این چمن گل بی خار کس نچید آری

Di vê çemenê da kesêkî gul bê sitrî berhev nekir, çiraya Mustefa (s.a.s.) û pêta agirê Ebû Leheb bi hev ra ye. (HŞ 143-3)

14.2 Nûra Muḥemmedî

Di şî'rên Melâyê Cizîrî da ji navên Hezretî Pêxember (s.a.s.) *Ehmed* di malikekê da cih girtîye. Ev nav di Qur'ana Pîroz da derbas dibe.⁷⁴ Melâyê Cizîrî, navê Ehmed (s.a.s.) di hizrên felsefî-tesewufî da bi kar tîne. Ev nêrîn piştî xwe dide hizra *Heqîqeta Muhemmedî* yan *Nûra Muhemmedî*. Li dor vê hizrê Xweda, pêşî nûra Muhemmedî diafirîne û hemû gerdûn û tiştên mayî ji vê nûrê tîn afirandin. Melayê Bateyî afirandina nura Muhemmedî weha tîne ziman;

*Girtî yek qebde ji nûrā xwe Xwedā,
Gote wî konî hebîbê Eḥmedā⁷⁵
Şêx 'Ebdurrehmânê Âqtepî heman hizrê weha rave dike;
Ji ewwel ve yek qebde nûrā 'ezîm
Ji nûrā xwo girtî Xwudāyê Kerîm*

⁷¹ خرمنشاهی، بهاءالدین، حافظ نامه (شرح الفاظ، اعلام، مفاهیم کلیدی، و ابیات دشوار حافظ)، انتشارات صدا و سما، تهران ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۳۴۰.

⁷² Ebû Leheb, navê apê Pêxember (s.a.s.) e. Yek ji mezênên Qureşîyan bû. Yek ji serokên muşrika bû. Tu xerabî û nebaşî nema ku nekir ji bo ku Islâmê vemirîne. Di sala duduyê koçî dimire. Ji ber ku li dijî Islâmê bû Xweda di Qur'anê da di sûreyê *Mesed* da behsa nebaşîyên wî û çûna wî ya dojehê dike. Bnr: *Qur'ana Pîroz* Mesed 1-5.

⁷³ *Qur'ana Pîroz*, Ehزاب 46.

⁷⁴ Bnr: *Qur'ana Pîroz* Sef 6.

⁷⁵ Mela Huseynê Bateyî, *Mewlud'in-Nebî*, Dini Neşriyat Kitabevi, Diyarbakır (Bê tarîx), r. 6.

Bi emrê Xwudā nūrê pākê Xudā

Mūhewwel şude bû îmāmê Hudā⁷⁶

Melâyê Cizîrî li ser vê boçûnê îşaret dike ku agirê ji nura Ehmedî serçêşmeya hemû sifâtên Xweda ye ku hemû gerdûn bi wan ava bûye.

Nārê ji nūrā Ehmedî

Sirrā şifâtê sermedî

Di ayîneyā zātê xwo dî

Keşfā kemālâtê xwo dā (42-2)

Encam

Navê Pêxemberan hem ji alîyê zêdebunîyê û hem ji alîyê hejmara bi kar anînê di dîwana Hâfizê Şîrâzî da bêtir cih digirin. Di dîwana Hâfizê Şîrâzî da navê 12 pêxemberan 102 caran, di dîwana Melâyê Cizîrî da navê 11 pêxemberan 47 caran derbas dibin.

Ji agahîyên li jor hatin dayîn derdikeve holê ku tercîha herdu şa'iran li ser navê pêxemberan nêzî hev e. Dîsa derdikeve holê ku ji alîyê hejmara va nêzîkahîyek di navbera herdu şa'iran da nayê dîtin.

Tercîha herdu şa'iran li ser nukteyên jiyana pêxemberan di çarçoweya şî'ra klasîk da hinek xalên hevpar hebin jî bi gelemberî ji hev cuda ne. Bi gotinek din sûd wergirtina herdu şa'iran ji nukteyên qîseyên pêxemberan ne weka hevû din e.

Qîseyên pêxemberan ku di dîwanên herdu şa'iran da derbas dibin, yek mijar îstîsna, bingeha xwe ji Qur'anê wergirtine. Ev xalek hevpar e. Wendabûna hunguliska Hezretî Suleymân ku di Qur'anê da cih nagire weke mijarek hevpar herdu şa'iran jî di malikên xwe da anîne ziman.

Di bi kar anîna navê pêxemberan û nişandayîna nukteyên jiyana wan ji alîyê hunerên edebî telmih hunera sereke ye ku herdu şa'iran di vê mijarê da serî lê daye. Teşbihû îqtîbas jî piştî telmîhê hunerên edebîne ku şa'iran ji wan sûd wergirtî ye.

Hezretî Âdem, di malikên Hâfizê Şîrâzî da remz û nişana xapandin, poşmanî û xemgînîyê ye. Di malikên Melâyê Cizîrî da remz û sembola zanîna asta bilînd e.

Hâfizê Şîrâzî rewşa xwe ya derûnî û bûyerên serdema xwe bi hunera telmîhê ji jiyana *Hezretî Nûh* wergirtîye û anîye zîman. Tofana *Hezretî Nûh*, di malikên Hâfizê Şîrâzî da remza kul, xem û derda ye. Keştîya *Hezretî Nûh* ji bo rehabuna ji xeman warê ewlehîyê ye. Melâyê Cizîrî, bêtir ji tayebetîyek *Hezretî Nûh*, temendirêjîyê sûd wergirtîye.

⁷⁶ Şêx 'Ebdurrehman Aqtepeî, *Rewdi 'n-Ne'im*, Mektebetî Seyda, Diyarbekir 2016, r. 30.

Hezretî İbrâhîm û agirê ku ketîye navê, remza xemgînîyê ye di hizrên 'âşiqâne yên Hâfîzê Şîrâzî da. Di malikên Melâyê Cizîrî da *Hezretî İbrâhîm* û ketina êgir remz û sembola naz û 'işweyên mehbubê ne.

Hezretî Ye'qûb remza xemgînîyê ye di malikên Hâfîzê Şîrâzî da. Di dîwana Melâyê Cizîrî da *Hezretî Ye'qûb* remza kêfxweşîya gihaştina yarê ye.

Hezretî Yûsîf, bi firotina xwe, bi tîrsa negihîştina bavê xwe di malikên Hâfîzê Şîrâzî da remza xem û tîrsa negihîştina yarê ye. Di dîwana Melâyê Cizîrî da sembola hesretkêşîya yarê ye.

Hezretî Şû'eyb, di dîwana Melâyê Cizîrî da cih nagire. Di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da kinaye ye ji bo murşîdê kamil.

Hezretî Mûsa, remza tecelliyatên Ilâhî ye di dîwana herdu şa'iran da.

Hezretî Xidir, di dîwana herdu şa'iran da di çarçoweya şî'ra edebiyata klasîk da cih digire. *Hezretî Xidir*, kinaye ye ji bo murşîdê kamil.

Hezretî İlyâs, di dîwana Hâfîzê Şîrâzî da derbas nabe. Di dîwana Melâyê Cizîrî da di yek malikekê da, remza ew hêza takekesî ye ku di rêya seyr û silûkê da bi kêr nayê.

Hezretî Dawûd, di malikên Melâyê Cizîrî da nayê dîtîn. Di malikên Hâfîzê Şîrâzî da remza dengxweşî û xweşawazîyê ye ku Hâfîzê Şîrâzî bi vî şiklî taybetîyek xwe ya takekesî nişan dide.

Hezretî Suleymân, bi gelek layên jîyana xwe di malikên herdu şa'iran da tê dîtîn. Seltenet, merhemet, şefqet weke taybetîyên hevpar di şexsiyeta *Hezretî Suleymân* da hatibe ziman jî, ferqa herî ber bi çav ev e ku di wîsalê da Melâyê Cizîrî xwe dişîbîne *Hezretî Suleymân* ku gihaştîye Belqîsê.

Hezretî 'Îsa, di malikên Hâfîzê Şîrâzî da remza wê me'şûqêye ku alîkarîyê dide 'âşîqê xembar. Di malikên Melâyê Cizîrî da remza wê me'şûqê ye ku ku 'âşîq ji cewr û cefayên wê çêjê werdigire.

Nêrîna Hâfîzê Şîrâzî li *Hezretî Muhemmed* (s.a.s.) nêrînek Islâmî ye. Remza qencî û çiraxa hîdayetê ye ku ev nêrîn pîştî xwe dide Qur'anê. Melâyê Cizîrî, bi nêrînek felsefî *Hezretî Muhemmed* (s.a.s.) ji bo fikren xwe yên afirandina gerdûnê di malikên xwe da zikir kirî ye.

JÊDER

- 1- Qur'ana Pîroz.
- 2- Aqtepi, Ş. A. (2016), *Rewdi'n-Ne'im*, Mektebetî Seyda, Diyarbekir.

- 3- Bateyî, M. H. (Bê tarîx), *Mewlud'in-Nebî*, Dini Neşriyat Kitabevi, Diyarbakır.
- 4- Cizîrî, M. (1987), *Dîwan*, Werger: Z. Kaya-M. Emin Narozî, Weşanên Roja Nû, Stockholm/Sweden.
- 5- Cizîrî, M. E. (2018), *Şerha Dîwana Melâyê Cizîrî*, Amadekar: Tehsîn Ibrâhîm Doskî, Weşanên Dara, İstanbul.
- 6- Sêrtî, M. X. (1988), *Nehcu'l-Enam*, Guhartin ji tîpên erebî: Zeynelabîdîn Kaya, Weşanxana Kurdistan, Stockholm.
- 7- ابن كثير، عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن عمر، (١٤٠٨)، *قصص الأنبياء*، مكتبة الطالب الجامعي، مكة.
- 8- ابن منظور، محمد بن مكرم، (١٤١٤)، *لسان العرب*، دار صادر، چاپ سوم، بیروت.
- 9- استعلامی، محمد، (١٣٨٣)، *درس حافظ (نقد و شرح غزلیهای خواجه شمس‌الدین محمد حافظ)*، سخن، چاپ دوم، تهران.
- 10- جاوید، هاشم، (١٣٧٥)، *حافظ جاوید. شرح دشواری های ابیات و غزلیات دیوان حافظ* - انتشارات فرزانه روز، تهران.
- 11- جزیری، مه‌لانی، (٢٠٢١)، *دیوان*، اماده کار؛ ته حسین ئبراهیم دؤسکی، نویهار، ستنبول.
- 12- حافظ، شمس‌الدین محمد، (١٣٨١)، *دیوان حافظ*، گردآورنده، حسین علی یوسفی، نشر روزگار، تهران.
- 13- خرمشاهی، بهاء‌الدین، (١٣٦٦)، *حافظ نامه (شرح الفاظ، اعلام، مفاهیم کلیدی، و ابیات دشوار حافظ)*، انتشارات صدا و سما، تهران.
- 14- داد، سیما، (١٣٨١)، *فرهنگ اصطلاحات ادبی*، انتشارات مروارید، چاپ سوم، تهران.
- 15- دهخدا، علی اکبر، (١٣٧٧)، *لغت‌نامه دهخدا*، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- 16- روحانی، بابا مردوخ، (١٣٨٢)، *تاریخ مشاهیر کرد (ع رفا، علما، ادبا، شعرا)*، بر کوشش: محمد ماجد مردوخ روحانی، سروش، تهران.
- 17- شهبسا، سیروس، (١٣٧٥)، *فرهنگ تلمیحات (اشارات اساطیری، داستانی، تاریخی، مذهبی در ادبیات فارسی)*، مبترا، چاپ پنجم، تهران.
- 18- صفا، ذبیح‌الله، (١٣٦٩)، *تاریخ ادبیات در ایران*، انتشارات فردوس، چاپ هفتم، تهران.
- 19- عمر، احمد عمر، (١٤٠٩)، *أولو العزم من الرسل*، دار حسان، دمشق.
- 20- غزنوی، ابی نصر محمد بن قطان، (بی تاریخ)، *سراج القلوب*، انتشارات کتابچی، تهران.
- 21- فروزانفر، محمد حسن بدیع‌الزمان، (١٣٨١)، *أحادیث و قصص مثنوی*، ترجمه: حسین داودی، انتشارات امیر کبیر، تهران.
- 22- القیروانی، ابن رشیق، (١٤٠١)، *العمدة في محاسن الشعر وادابه*، دار الکتب العلمیة، بیروت. لبنان.
- 23- کدکنی، محمد رضا شفیعی، (١٣٨٥)، *صور خیال در شعر فارسی*، انتشارات آگاه، چاپ ششم، تهران.
- 24- گرگانی، حاج محمد حسین شمس‌العلماء، (١٣٨٨)، *ابدع البدایع*، انتشارات احراز، تبریز.
- 25- المیبیدی، ابوالفضل رشید‌الدین، (١٣٨٢)، *کشف الأسرار و عدة الأبرار*، به سعی و اهتمام: علی أصغر حکمت، انتشارات امیر کبیر، چاپ هفتم، تهران.
- 26- نظریانی عبدالناصر & فتحی فرشته، (١٣٩٥)، "سیمای پیام آوران الهی درغزل حافظ"، *گردهمایی سراسری انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران*، شماره ١١، صص ١٨٨٤-١٨٦٥.
- 27- نعمت‌اللهی، رضا نور، (١٣٥١)، *نکاتی درباره زندگی و شعر حافظ*، ازمقالاتی درباره شعر و زندگی حافظ، به کوشش: منصور رستگار فسائی، کنگره جهانی سعدی و حافظ ١٢٨ اردبیهشت، صص ٤٨٢-٤٦٥.

“XWEDANASÎ” DI BERHEMÊN MELAYÊ BATEYÎ DE

Şeyhmus ORKİN*

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 28.10.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 20.12.2022

Atf: Orkin, Ş. (2022).

“Xwedanasî di Berhemên Melayê Bateyî de”,
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 16, 58-76.

DOI: 10.56491/buydd.1196054

KURTE

Xweda, carinan ji bo şairan îlah û me‘bûd e carinan jî meşûqê heqîqî ye. Bê guman mijara nasîna Xweda di gelek berhemên edebîyata kasîk de mijareke sereke ye. Hin şairên me yê berê li gorî zanîn, qudrêt û hîssiyata xwe bi Xweda re di nav têkilîyê de bûne û Xweda li gorî terz û uslûba xwe terfîf kirine. Digel vê ji bo ku gelek şairên berê hem arif û hem aşîq bûne, ji ser tecrubeyên xwe yê şexsî ve di mijara mahîyeta Xwedanasîyê de behsa hinek usûlan jî kirine. Mela Huseynê Bateyî ku mewzu edebîyata dînî be yek jî muhîmtirîn şairên Kurdan e. Di nêrîna şairekî wiha de ku berhemên navdar ên dînî-edebî nivîsîye, mahîyeta Xwedanasîyê bê guman balkêş e. Di vê xebatê de hemû helbest û berhemên Melayê Bateyî bi armanca tespîtîkirina nêrîna wî ya li ser Xwedanasîyê hatine vekolîn. Ji munacaatên wî heta ne‘t û qesîde û *Mewlûda* wî hemû berhemên wî bi usûla tehlîlê hatine vekolîn. Bi vê xebatê ve her misre‘ek jî berhemên Melayê Bateyî yê ku tê de fikr û nêrîna wî ya di derbarê Xwedanasîyê de tîn beyan kirin hatine tehlîl kirin. Di destpêka vê xebatê de mijara Xwedanasîyê hatîye terfîf kirin û di bin sernavên din de nêrîna Melayê Bateyî di derbarê aliyên cuda yê Xwedanasîyê de hatine nîşan dayîn. Di çarçoveya giştî de hatîye dîtin ku nêrîna Xwedanasîyê ya Mela Huseynê Bateyî ji nêrîna mutesewwîfên din pir ne dûr e. Wî jî hem di derbarê wesfên Xweda de hem jî di derbarê zatê Xweda de hin agahîyên xwe yê tecrubî îfade kirîye. Her çî qas alîyekî xurt a tenzîhker bi Bateyî re hatibe dîtin jî di fikra Xwedanasîya wî de miwazeneyek ji bo du aliyên tenzîhker û teşbîhker ên qada Xwedanasîyê hatîye tespît kirin. Daneyên vê xebatê û gelek xebatên din ên qada Xwedanasîyê her çî qas bişîbin hev jî ji bo ku karê Xwedanasîyê bi zêdehî ji ser muşahede û keşfê ve pêk tê her wiha tecrubeya her şairekî jî şexsî ye û di hundirê xwe de hin cuz‘iyatên balkêş dihewîne. Di encama vê xebatê de di mijara Xwedanasîyê de tecrubeya berfireh a Mela Huseynê Bateyî hatîye pêşkêş kirin.

Peyvên Sereke: Edebîyata Kurdî, Melayê Bateyî, Xweda, Xwedanasî, Merîfet

* Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü (Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Kurdish Language and Literature), s.orkin@alparslan.edu.tr, **Orcid:** 0000-0001-6505-5684

The Knowledge of God in Melayê Bateyî's Works

Abstract

In the sight of poets Allah is sometimes considered a god and a deity and sometimes a real beloved. Certainly the knowledge of God is an essential issue in the majority of works of Classical Literature. Each poet has established a bond with God in accordance with his knowledge, ability and senses and he has defined Him by his style and manner. Apart from that the poets of the past have elaborated certain methods to introduce God as they were not only poets but also wise people, lovers and religious teachers. It would obviously be an interesting survey to find out how a Kurdish poet, namely Mela Huseynê Bateyî approached the same topic as he is amongst the most well-known poets in the field of religious literature and he has written numerous literary and religious texts. In this study all poems and works of Melayê Bateyî have been investigated in order to find out his view on the knowledge of God. Beginning from his *munaceat* upto his *ne't* and *qesîdes* all his works have been investigated with the method of analysis. In this study each line from Melayê Bateyî's works that is related to the knowledge of God has been analysed. At the beginning of this work the knowledge of God has been described and under the other headlines Melayê Bateyî's views on various sides of the knowledge of God have been demonstrated. It has been observed in a general frame that Melayê Bateyî's views on the knowledge of God are not far from the views of other mystics. He has expressed his experimental knowledge both on the features of God and His nature. Although it is observable from his views that his absolving side is stronger, there is a balance between his absolving and likening sides concerning his knowledge of God. In spite of the fact that the data of this study and the data of the other studies in the field of the knowledge of God look similar each poet has his own unique experiences and these cover certain variations as the field of the knowledge of God depends mainly on observation and discovery. This study eventually attempts to present the wide experience of Melayê Bateyî in the field of the knowledge of God.

Keywords: Kurdish Literature, Melayê Bateyî, God, The knowledge of God, Acquaintance

Molla Hüseyin-i Bâteyî'nin Eserlerinde Marifetullah

Özet

Allah, şairler için bazen ilah ve mabud, bazen de maşûk-u hakîkîdir. Allah'ın bilinip tanınması konusu şüphesiz birçok klasik edebiyat metninde başlıca konulardan biridir. Bazı eski şairlerimiz kendi bilgi, birikim ve manaevî mertebelerine göre Allah ile kendilerine has bir irtibat halinde bulunmuşlar ve Allah'ı kendi edebî üslublarına göre tarif etmişlerdir. Ayrıca eski şairlerimizin birçoğu hem arif hem de âşik olduklarından kendi irfânî tecrübeleri ile Allah'ın tanınması yani marifet ile ilgili belli bazı usûl ve kaidelere değinmişlerdir. Molla Hüseyin-i Bâteyî'de Kürtçe dinî edebiyat söz konusu olduğunda Kürtlerin en önemli şairlerden biri sayılmaktadır. Böylesi dinî-edebî önemli eserler kaleme almış olan bir şairin nazarında marifetin mahiyeti, önemli ve dikkat çekicidir. Bu çalışmada Molla Hüseyin-i Bâteyî'nin bütün eserleri, onun marifetullah yani Allah'ın bilinip tanınması ile ilgili görüşlerinin anlaşılabilmesi için incelenmiştir. Şairin kaleme aldığı münaca'âtlardan na'at, kasîde ve Mevlîd'ine kadar bütün eserleri içerik tahlili metodu ile incelenmiştir. Bu çalışma ile Bâteyî'nin marifet anlayışı ile ilgili olup tespit edilen her bir mısra'ı tahlil edilmiştir. Çalışmanın girişinde marifet konusuna kısaca değinilmiş ve çalışmanın diğer başlıklarında da Bâteyî'nin Allah'ın bilinip tanınması ile ilgili görüşleri onun eserlerinden deliller ile araştırılmıştır. Genel çerçevede Molla Hüseyin-i Bâteyî'nin marifet görüşünün diğer mutasavvîf şairlerin bu konudaki görüşleri ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Onun da diğer mutasavvîf şairler gibi Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında ilmî ve tecrübî bilgilerini şiir yoluyla ifade ettiği müşahede edilmiştir. Bâteyî'nin marifet görüşünde her ne kadar tenzihçi bir tavır dikkati çekse de aslında onun tenzih ile teşbih arasında dengeyi esas alan bir tarzda Allah'ı tarif etmeye çalıştığı görülmüştür. Bu çalışmanın ve diğer doğu dilleri ve edebiyatları alanında yapılan marifetullah konulu araştırmaların verileri benzer görülse de aslında marifet bilgisinin şahsi tecrübeye dayalı bir bilgi olduğu dikkate alındığında her şairin kendi şahsi tecrübelerini kendi üslubuyla ifade etmesi değerlidir ve ayrıntıda da dikkat çekicidir. Yapılan bu çalışma neticesinde Molla Hüseyin-i Bâteyî'nin geniş marifet tecrübesi okuyucuların dikkatine sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kürt Edebiyatı, Molla Bâteyî, Allah, Marifet, Marifetullah

Destpêk

Mela Huseynê Bateyî ku bi nisbeya “Bateyî” navdar bûye tê gotin ku zarokê malbateke dîndar û ehlê ‘ilmê bûye. Ew li gundê Bateyê hatîye dinê ku ev gund berê girêdayê Mîrektîya Hekarîyê bûye lê niha ev gund girêdayê Şirnexê ye. Tê rîwayet kirin ku Mela Huseynê Bateyî di ciwanîya xwe de li Medreseya Mîr Zeynel Begê Hekarî xwendîye. Ji helbestên wî û ji agahîyên ku di derbarê jîyana wî de hatine bidestxistin, tê zanîn ku ew ilmên dînî baş dizane ku ji xwe mela ye, digel zimanê Erebi zimanê Farisî jî baş dizane û Tirkî jî zanibûye.¹ Bateyî zewicîye zarokên wî jî hebûne lê agahîyên di derbarê jîyana wî de wekî agahîyên li ser jîyana gelek şairên edebîyata klasîk kêma in. Di derbarê jîyana wî de her çî qas agahî zêde nebin yan jî dibe ku gelek berhemên wî negihîştîbin heta îro. Lê belê ew digel kêbûna agahîyên di derbarê jîyana wî de bi sebeba *Mewlûda* xwe di nav gel de şairekî pir navdar e.

Di vê xebatê de ji hemû berhemên Bateyî ji qesîde munacaat, ne‘t û *Mewlûda* wî, beytên di derbarê Xwedanasîyê de hatine tespît kirin û li gorî nêrîna Bateyî mijara Xwedanasîyê bi alîkarîya çavkanîyên qada tesewwufê hatine tehlîl kirin. Qada edebîyata klasîk a Kurdî ji gelek alîyan ve ji bo vekolînan pir munasib e. Lewra ji ber şertên cur bi cur xebatên hewce bi têra xwe nehatine kirin. Mela Huseynê Bateyî jî yek ji şairên bi zimanê xwe qewî û di nav gel de navdar e ku di derbarê wî de hin xebat her çî qas hatîbin kirin jî di berhemên wî de mijara Xwedanasîyê wekî xebatên musteqîl hê nehatine kirin. Ji berhemên Bateyî zêdetir *Mewlûda* wî bûye mijara xebatên akademîk û di nav hin xebatan de bi qasî serenavek li ser fikrên wî yê Xwedanasîyê hin agahî hatine dayîn. Ji bo ku xebatên Xwedanasîyê bi taybetî di xebatên akademîk ên li ser edebîyata Farsî de xwedî usûlek e, me xwest ku bi heman usûl û teknîka tehlîla naverokî ya berhemên edebî, hemû helbestên Mela Huseynê Bateyî ji bo Xwedanasîyê vekolin. Lewra ji bo şairekî wekî Melayê Bateyî ku mijarên dînî gelek di hebestên xwe de dîyar kirîye bê guman mijara Xwedanasîyê pir bi ehemîyet e û zanîna nêrîna Xwedanasîya Bateyî jî wê ji bo çêtir fêmkirina fikr û gotinên wî dê alîkarîyê bike. Digel van ji vekolîne hatîye tespît kirin ku Bateyî bi rastî bi helwesteke pispor ve mijarê dîyar kirîye ku ji bo qîmet û nirxa vî şairî çêtir were zanîn jî xebateke wiha dê mufîd be. Xebatên bi vî rengî ji bo ku balê dikêşin ser alîyên taybet yê şairan û ji bo ku Xwedanasî bi rastî di gelek berhemên şairên klasîk

¹ Mela Huseynê Bateyî, “*Jiyan Berhem û Helbestên Wî*”, (amd.) M. Xalid Sadînî, Nûbihar, Stenbol, 2013, r. 21-37.

de mijareke bi ehemîyet e dibe ku ev xebat fikrek bide vekolînên din ên qada Xwedanasîya edebîyata klasîk a zimanê Kurdî.

Helbestên Mela Huseynê Bateyî ji munacaatan, ne‘tan û qesîdeyên evînî pêk tê û digel van helbestan *Mewlûdeke* wî ya navdar jî heye ku dema navê mewlûdê tê gotin di hişê piranîya Kurdan de ev berhem zelal dibe.² Ev berhema herî navdar a Bateyî bi hin aliyên xwe ve dişibe *Mewlûda* Silêman Çelebî ku bi zimanê Tirkî hatîye nivîsîn lê ji gelek aliyên din ve jî ev berhema Bateyî xwedî taybetîyên xasê xwe ye.³ Bi vê xebatê bi tenê beytên ku terîf û nasandina Xweda dikin nehatine tehlîl kirin digel van fikrên Mela Huseynê Bateyî yên di derbarê usûl û çawanîya Xwedanasîyê de jî hatine tespît kirin. Yanê Bateyî di berhemên xwe de Xweda daye nasandin lê ji xeyrê vê nêrîna xwe ya di derbarê merîfet û Xwedanasîyê de jî ji ser helbestên xwe ve îfade kirîye. Ji bo mijara Xwedanasîyê meriv dikare bibêje ku Bateyî, di nav edebîyata klasîk a Kurdî de yek ji nimûneyên herî baş e. Lewra ji vekolînan hatîye tespît kirin ku mijara Xwedanasîyê mijara herî sereke ye di nav berhemên Mela Huseynê Bateyî de.⁴ Di vê xebatê de di binê pênc serenavan de fikr û nêrîna Mela Huseynê Bateyî hatîye tehlîl kirin. Di serenava ewil de bi awayekî giştî terîfa Xweda ji ser navên wî ve hatîye kirin ku di derbarê ve dê berhemên Bateyî xwedî gelek nimuneyan in. Di serenava duyem de ji helbestên Melayê Bateyî numûneyên di derbarê zatê Xweda de hatine tehlîl kirin û nêrîna Bateyî hatîye pêşkêş kirin. Dîsa di serenava sêyem de mijareke navdar ku di qada Xwedanasîyê de heye yanê helwesta teşbîhker û tenzîhker bi helbestên Bateyî ve hatîye nirxandin. Di serenava çaremîn de qaîdeyê Xwedanasîyê ku di piranîya mutesewwifan de heye bi Melayê Bateyî re jî hatîye tespît kirin û vekolîn. Ev qaîde ew e ku Xweda bes bi Xweda tê zanîn. Di serenava dawî de jî mijareke sereke ya Xwedanasîyê li gorî gotinên Bateyî hatîye tehlîl kirin. Ev mijar di Xwedanasîyê de rola eqîl e. Di vê xebatê de sînor hemû berhemên Melayê Bateyî ne. Yanê ji hemû helbestên wî û *Mewlûda* wî nimûne hatine wergirtin û tehlîl kirin da ku nêrîna wî ya di derbarê Xwedanasîyê de bi awayekî berfireh bê tespît kirin. Her wiha em di vê xebatê de dê li bersiva van pirsan bigerin. Xweda kî ye û çawa ye? Bateyî, Xweda di sînorê kîjan qaîdeyan de û bi çi terzê dide nasîn? Helwesta Bateyî

² Türkan Tosun, “Uslûba Pesnê Pêxember Di Mewlûda Yekem a Kurdî De”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, Cilt 11, Aralık 2019, r. 1509.

³ Mustafa Öztürk, “Süleyman Çelebi ve Mela Huseynê Bateyî’nin Mevlidlerine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 13/5, Winter 2018, r. 416.

⁴ Hayder Mohammed Othman, “*Di Helbestên Melayê Bateyî Da Binyada Hîzr û Ruxsarê*”, Teza Lîsansa Bîlînd, Wan, 2016, r.21

di Xwedanasîyê de helwesteke tenzîhker e yan teşbîhker? Di kîjan xalan de wekî mutesewwifan difikire û di kîjan xalan de terza wî cuda dibe?

Li gorî mutesewwifan di hemû hal û zemanan de ji bo evd karê herî muhim ew e ku Xweda nas bike. Lewra li gorî wan meqseda xuliqandinê ne îbadet e lê merîfet e. Û yek ji terîfên herî giştî yên Xwedanasîyê ew e ku Xwedanasî, ilm û zanîna di derheq Xweda de ye. Lê li vir lazim e ku ferqek din a mutesewwifan bê destnîşan kirin ku ew bi tenê ji vê ilmê re nabêjin Xwedanasî ew zêdetir ji vî halî ku tê tecrube kirin re dibêjin Xwedanasî. Ji bo vê yanê ji bo ku mutesewwif vî tiştî wekî halekî terîf dikin ew Xwedanasîyê ji ilmê bilindtir dinirxînin.⁵ Merîfet yan jî irfan ku di meneya ferhengî de wekî zanîn, nasîn û îqrarê tê qebûl kirin lê dema ku wekî navek bê bikar anîn meneya “agahîyê” dide. Her çî qas merîfet û ‘ilm wekî hev wate bixuyên jî di navbera her duyan de hin ferq hene. ‘Ilm, agahîya giştî ye ku ji bo giştî meneya wê heman e lê merîfet agahîyên şexsî û taybet e.⁶ Merîfet: ji alîyê ehlê tesewwuf yan ‘irfanê ve yanê ji alîyê arifan ve nasîna Xweda ye. Merîfet ji gelek alîyan ve tê tesnîf kirin ku yek ji van tesnîfan merîfetê dike du beş. Beşa ewil merîfeta ‘ewamê ye ku ew bi bihîstin yan guhdarîkirinê pêk tê. Beşa duyem jî merîfeta xasan e ku bi dîtîna ye. Ev dîtîna ku bi şiklê muşahedeyî di dil de pêk tê dîtîna arifan e.⁷ Agahîya merîfetê bi xwendin û ilmê zahîrî pêk nayê. Helbet li vê derê xwendin û ilm bi tevahî bê tesîr nînin. Lê belê di Xwedanasîyê de ehlê irfanê, wekî fiqh û kelimê agahîyê ji ser nasan ve û bi rêya eqlê ve bi dest naxin. Di Xwedanasîya irfanî de ew agahîya taybet a ku bi qelbê tê hîs kirin, bi rêya seyr û silûka tesewwufî tê dilê meriv. Her wiha di qadên din ên dînî de agahî kesbî ye lê belê di qada irfanî de agahîyên rêya Xwedanasîyê wehbî ne.⁸ Di vir de dema ku meriv pozîsyona şexsî û têgehî kifşe bike lazim e ku bê gotin Xweda merûf e yanê ji bo nasînê armanc e û li gorî bawerîya arifan lazim e ku ew bê nasîn. Ê ku di vê rêwîtiyê de dimeşe û xwedî tecrubeya irfanî ye arif e. Arif ew e, yê ku nas dike, yê ku bi meqseda naskirinê ve hatîye wezîfedar kirin û yê ku di astên cuda de bi tecrubeya xwe di derbarê merûf de dibe xwedî agahî. Merîfet yan jî Xwedanasî, ew kar û ilm û rê û rêbaza naskirina merûfî ye. Divê ku were destnîşan kirin ku di Misilmanîyê de ji merîfetê meqsed merîfetullah e. Yanê ew ilma şexsî ku pê “nasîn” tê armanc kirin ji vê nasînê meqsed nasîna Xweda ye ku ji bo vê

⁵ Hücürî, “*Keşfu'l-Mahcûb*”, (haz.), Süleyman Uludağ, Dergâh, İstanbul, 2014. s.331.

⁶ Süleyman Uludağ, “Marîfet”, *DİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 54.

İlyas Çelebi, “Sıfat”, *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s.100.

⁷ Seyyîd Ce'fer Seccadî, *Ferhengê İşîlahat ve Te'birâtê 'İrfanî*, Tehorî, Tehran, 2004., s. 730.

⁸ Yakup Pekdoğru, “Bir Bilgi Olarak Süfîlerin Marîfet Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 47, 2021, s. 51.

merîfetullah yan jî Xwedanasî jî tê gotin. Meneya Xwedanasîyê bi merîfetullahê re yek e lê di Edebîyata Farsî de zêdetir ji bo merîfeta îrfanî (tesewwufî) ya berhemên mutesewwifan ji vê têgeha “Xwedanasîyê/Xodaşinasî” tê îstîfade kirin. Her wiha ji bo vekolînên nêrîna merîfetê yên arifên şair ên Kurdan jî meriv ji têgeha “Xwedanasîyê” îstîfade bike ev ji bo ku nêrîna merîfeta îrfanî ya şairan nîşan dide munasibtir e. Di Xwedanasîyê de meqsed Xweda (merûf) ye, muxatebê nasînê jî bi tenê însan e. Lewra ê ku xwedîyê amûrên eql û qelbî ye dikare muxatebê vî karî be û ev muxatebî, însanê dike eşrefê mexlûqat. Ji bo naskirina Xweda lazim e ku ‘evd îrade bike û qesta naskirina Xweda di wî de hebe lê li gorî hin şairên wekî Mewlana Celaleddînê Rûmî, Xweda ji bo arifan dibe ku rêya eşqê bibijêre û wan dûçarê rêya eşqê bike û bi vê rêya dijwar merîfetê bi wan bide zanîn.⁹ Ji xeyrê vê îrtibata eşq û merîfetê gelek xurt e lewra mirov ancax ji kesekî yan jî tişteki ku nas bike dikare hez bike. Di eşqa beşerî yan jî îlahî de nas kirin roleke wisa dilîze ku bi zêdebûna naskirinê ve eşq her ku diçe di dil da kûrtir dibe. Ji helbestên lîrîk ên şairên me jî tê fêhm kirin ku ew bi rastî xwedî tecrubeyeke muhim a eşqê ne. Her wiha Mela Huseynê Bateyî jî hem aşiq e hem jî helbestên wî ji aliyê hîssîyata eşqê ve bi hêz e.¹⁰ Di rêya merîfetê de gelek şair balê kişandine ser naskirina nefsê û ji ser naskirina nefsê ve nasîna Xweda. Di mijara pêkhatina merîfetê de Îmamê Xezalî jî dîyar dike ku lazim e qirêjahî û xerabîya qelbê bîn paqij kirin. Lewra ji ber xerabîyan qelbê însan ji ronahîya ilmê re venabe û tarî dimîne. Xezalî ku qelban dişibîne fîraqek, destnîşan dike ku fîraq dema ku bi avê tijî be êdî ne mumkun e tê de cihê hewayê bimîne. Her wiha qelbê ku bi xeyrullah re mijûl be ne mukun e ku bigihîje merîfetullahê.¹¹ Bi rastî meriv ku bala xwe bide pêkhatina Xwedanasîyê, meriv dibîne ku di nêrîn û tecrubeya gelek arif û murşîdan de destpêka Xwedanasîyê bi tezkîyeya nefsê pêk tê. Her wiha tezkîyeya nefsê ji bo qelbek salim ku bikare Xweda nas bike wekî şerteke bingehîn tê qebûl kirin.

Di vê vekolînê de ji xebata M. Xalid Sadînî bi navê “Mela Huseynê Bateyî, Jiyan Berhem û Helbestên Wî” hatîye îstîfade kirin.¹² Ji bo çavkanîya beyt û bendan di dawîya

⁹ Leyla ‘Ebbasî Muntezirî, Nevazullah Ferhadî, “Berresîyê Eşlê Me’rifet ve Xudaşinasî Ez Dîdgahê Mewlana Der Meşnevî ve Muqayeseyê An Ba Cehanbînîyê Şebusterî Der Gulşenê Raz”, *Feşnameyê Texeşşuşîyê ‘Irfanîyê Islamî*, Şomarê 35, Behar, 92, s. 162.

¹⁰ Reşîr Rojdar Yıldız, “Di Helbestên Melayê Bateyî De Evîn û Hez Kirin”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, Cilt 1, Kasım 2015, r. 192.

¹¹ Bedriye Reis, “Gazâlî’ye Göre Bir Bigi Kaynağı Olarak Marifet”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, Cilt 5, Bahar, 2017, s. 17.

¹² Mela Huseynê Bateyî, “*Jiyan Berhem û Helbestên Wî*”, (amd.) M. Xalid Sadînî, Nûbihar, Stenbol, 2013.

beyt yan bendê de di nav kevanekê de hijmara rûpelê bi kurtkirina “r.” û hijmara beytan li kêleka hijmara rûpelê hatîye nivîsîn.

1. Xwedanasî ji ser Wesfên Xweda ve

Sifet, ji bo naskirina tiştek terîfa rewş û çawanîya wê ye. Ev peyv eger wekî têgehêk bê bikaranîn jê meqsed ew e ku însan bi wê bikare Xweda nas bike. Ew meneya ku nisbeta wê bi zatê Xweda re heye sifet e.¹³ Di heqîqetê de şair di gelek beytan de behsa sifetên Xweda dikin. Carinan bi Esmâ’ê Husna carinan raste rast bi terîfa sifeteke Xweda di derbarê Xweda de agahî didin me. Divê ku bê destnîşan kirin ku her navek Xweda di derbarê sifetek wî de û her sifeteke Xweda jî derbare aliyekî zatê Xweda de îşaret û agahîyan dide me. Her wiha meriv dikare ji bo sifet û esma’ê Xweda bibêje ku her yekî ji van, di helbesta qedîmî ya me de wekî rêyên gihîştina Xwedanasîyê hatine bikaranîn. Mela Huseynê Bateyî jî di munacaatên xwe de gelek car ji ser navên Xweda ve behsa Xweda kirîye û balê kişandîye ser wesfên Xweda. Wî di helbestên xwe de ji van navên Xweda îstifade kirîye: Allah, (Ellah), Xweda, Reb, Sultan, Xwedawend, Îlah, Padîşah, Mîr, Qadir, Heq, Daîm, ‘Elîm, Xaliq, ‘Ezîm, Kerîm, Qedîm, Ehed, Rezzaq, Semî’, Besîr, Qehhar, Xefûr, Semed, Hey, Mecîd, Ferd, Hadî, Hemîd, Zahir, Ewwel, Axir, Munteqîm, Nûr, Baqî, Hekem, Malik , ‘Wahid, Rehman, Wekîl, Cemîl û Alî.¹⁴ Li gorî terîfa wî Xweda, îlah e û Kerîm e, zatê wî ji ezel ve qedîm e, Melîkê erd û asîman û ‘erş û kursî ye. Xwedayê ku heyat daye ins û cinan ji evdên xwe re ji temarê wan ê şahê nêzîktir e û Xwedayê Ehed bi van wesfên xwe layiqê hemd û senayê ye.

Ya îlahî tu kerîm î

Tu xefûr î tu ‘ezîm î

Ji ezel da tu qedîm î

Melîkê seqfê semayî

Melîkê hukmê hekîm î

¹³ İlyas Çelebi, “Sifat”, *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 100.

¹⁴ “*Di Helbestên Melayê Bateyî Da Binyada Hizr û Ruxsarê*”, 2016, r. 19-20.

Melîkê ‘erşê ‘ezîm î

Ji ezel zatê qedîm î

Ta ebed kam rewayî

Melîkê cinnî û îns î

Melîkê ‘erşî û kursî

Melîkê ‘alemê qudsî

Semed û lutfê numayî

Semed û Heyy û Mecîd î

Qurbetê “heblûl werîd” î

Ehed û ferd û hemîd î

Layiqê hemd û sena yî (r. 53/1-6)

Ji wesfên Xweda yekî din jî ev e ku Xweda bi gelek sifetên xwe ve layiqê şîkr û hemdê ye. Lewra ew Xwedîyê hemû hebûnê ye. Xulq, heyat û wefata hemû mexlûqan di binê teqdîra wî de ye. Teqdîra Xweda li ser tevdîra mexlûqan e. Û ji hebûnê heya tunebûnê mexlûq xwedîyê çî be di heqîqetê de tev milkê Xwedayê Baqî ye. Her wiha di tu derek de qudretê ku mezinahîya wî bişibe mezinahîya Xweda ne mewcûd e.

Tu Wekîl î tu Delîl î

Tu ‘Ezîm î tu Celîl î

Tu ‘Ezîm î û Cemîl î

Tu Tekebbur tu sîza yî (r. 54/10)

Di nav wesfên Xweda de ya herî muhim ew e ku Xweda bê şerîk û nezîr e û ew muheqqeq yek e. Di helbestên Mela Huseynê Bateyî de behsa gelek wesfên Xweda têne

kirin. Li vê derê ne mumkun e ku hemû beytên şahid bêne dayîn.¹⁵ Lê belê bê nezîrbûn û yekîtîya Xweda yanê bawerîya tewhîdê ku di heqîqetê de bingeha Dînê Îslamê ye jî lazim e ku bê destnîşan kirin. Ev mijara tewhîdê di Xwedanasîya Îslamî de pir bi ehemîyet e. Di dînê Îslamê de Xweda yek e û şertê îman û Misilman bûyînê ew e ku evd yekîtîya Xweda bêşirîkbûna Xweda qebûl bike. Lê ji xeyrê vê di Xwedanasîya hin şairên me de lazim e ku Xweda hem di îlahbûyînê de hem jî di hebûnê de yek bê qebûl kirin. Lewra her çi qas meriv nekare bibêje şairên edebîyata klasîk hemû fikrê wehdetê wicûdê diparêzin lê meriv dikare bibêje ku ev fikr jî bo ku parêzerên wê di edebîyatê de gelek qewî bûne li piranîya şairan bi awayekî tesîr kirine. Her wiha li gorî vê fikrê di heqîqetê de ê ku heye û jî ezê heta ebedê hebûna wî hebûye û dê baqî berdewam bike her Xweda ye. Di vê mijarê de jî hebûneke din ku ji Xweda re bibe şîrîk tune ye. Her tiştêkî ji xeyrê Xweda, fanî ye û hadis e û mîna Xweda ne mumkun e ebedî û ezê be. Mela Huseynê Bateyî jî di vê mijarê de Xweda tenzîh dike û dîyar dike ku ew bê nezîr e tiştêk ku bi şîkl yan jî bi çawanîya xwe ve yan jî bi hebûna xwe ve bişibe wî ne mumkun e hebe. Lê lazim e ku bê gotin her çi qas tesîra fikrê wehdetê wicûdê di berhemên şairên klasîk de xuya bikin jî rêjeya xuyakirina vê fikrê yan jî tesîra vê fikrê li ser hemû şairan ne yek e. Di helbestên Mela Huseynê Bateyî de jî tesîrek qewî ya fikra wehdetê wicûdê naxuyê.

Bê cins û bê nezîr î

Bê kuf' û bê mîsal î

Semî'î û Besîr î

Qehharê la yezal î

'Ellameyê qedîr î

Te'ala şe'nê 'alî (r. 56/2)

Mela Huseynê Bateyî di destpêka *Mewlûda* xwe de di beşa “Hemd Bo Xwedê” de behsa Xweda dike û hema hema di tevahîya *Mewlûdê* de bi tenê li vir bi awayekî berfireh di derbarê Xweda de agahî dide. Di beşên din de zêdetir li ser wesf û jîyan û taybetîyên din ên pêxember (s.x.l.) disekine. Ew agahîyên ku di destpêka *Mewlûdê* de hatine dayîn bi rastî ji aliyek ve tekrara agahîyên din in ku di helbestên xwe yên din de dabû

¹⁵ Mehmet Nurullah Aktaş, “Molla Hüseyin Bateyî'nin Çalışmalarında Kur'an'ın Kaynaklığı Üzerine”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, Cilt 6, 2015/2, r. 163.

xwendevanan. Bateyî di destpêka *Mewlûdê* de balê dikêşe ser bênezîrbûna Xweda. Di vir de dîsa ji ser wesfên Xweda ve nasandina Xweda hatîye kirin. Û di çend beytên li pêy hev de wesfên riziqdayîna ji bo evdan, merhemeta Xweda û qudreta wî ya li ser jîyana mexlûqan hatine destnîşan kirin.

Ew Xwedayê bênezîr û zulcelal

Bê mîsal û bê heval û bê zewal

Razîqê bê dest û pa û mar û mûr

Alimê sirra negotî der sudur

Karîsazê bende û sultanê can

Rehîm û Rehman Letîf û Mihriban (r.167- 5-7 *Mewlûd*)

Her wesf û ismeke Xweda rêyek Xwedanasîyê bû lê belê Mela Huseynê Bateyî dîyar dike ku însan di heqîqetê ne bi tenê ji bo zanîna tevahîya zatê Xweda belkî di mijara terîfa wesfên Xweda de jî ‘aciz dimîne. Ew vê ‘acizîyeta xwe piştê çend terîfên wesfê Xaliqbûna Xweda ve bi vê îfadeyê tîne ziman “wesfan çi bêjim ya Rebbî!”. Di navbera evd û Xweda de têkilîyek wisa heye ku ev carinan ji ser rêya şibandinê ve dimeşe carinan jî ji ser rêya tezdadê ve xwe nîşan dide. Mesela Xweda bi merhemet e û ‘evd jî bi merhemet e lê belê merhemeta evdan ne mumkun e wekî merhemeta Xweda be lê dîsa jî di navbera hin wesfên Xweda û evdan de şibandinek heye ku ev jî rêyek ji rêyên Xwedanasîyê ye. Lê mesela Xweda Qadir e ku her tişt di destê qudreta wî de ye lê belê evd li ber qudreteke wiha ya bê sînor ‘aciz e û gelek jî ‘aciz e ku li vê derê têkilîyeke wekî şibandinê tune ye belkî tezadek heye. Di vir de Mela Huseynê Bateyî ji bo ku hem zat û sifetên Xweda ku îdraka wan bi temamî dijwar e hem jî însan bi xwe ku ew jî mexlûqekî Xweda ye û nasîna însanê bi xwe jî bi tevahî karek ne hêsan e ku rêya ‘irfanê nasîna nefis û însanê jî ji xwe re kirîye meqsed Bateyî van her duyan bi hev re dinirxîne û Xweda ji wesf û sifetên kê munezzeh dike di rewşek wiha de balê dikêşe ser dijwarîya îzah meseleyê. Divê ku bêgotin di berhemên Bateyî de û di gelek berhemên (Dîwanên) şairên din de jî bi tenê hin wesfên Xweda tîne îzah kirin. Di dîwanên helbestvanan de îzahkirina hemû wesf û navên Xweda karek mumkun û rayic nîne. Wekî adeta giştî Bateyî jî bi tenê ji ser hin nav û wesfên Xweda ve vê mijarê bilêv kirîye.

Subhan ji mîrê qadirî

Adem ji tîne çêkirî

Qalib bi rûhê hey kirî

Wesfan çî bêjim ya Rebbî! (r. 65/1)

2. Zate Xweda û Nemumkunbûna Zanîna Tevahîya Zate Wî

Merîfet meqsed e lê belê qudreta tefekkura sînordar û texeyyula maddî ya însanê ji bo ku bi awayekî kamil nikare zate Xweda îdrak bike meriv dikare bibêje ku merîfeta însanê di çî astê da dibe bila be ew naqis e. Mijara ne mumkunbûna zanîna kunhê zate Xweda di mijara Xwedanasîya Îslamî de qaîdeyêke bingehîn e. Di vê mijarê de meriv dikare bibêje ku tevahîya arifên misilman bê îxtilaf di wê bawerîyê de ne ku eql mexlûq e û ji bo derk û fêmkirina însanê amûreke lazim e û sebebê mesûlîyeta dînî ya însanê ye. Lê belê ew eql ji bo ku mexlûq e, texeyyul û tewehhuma ku di derbarê Xweda de pêk tîne jî mexlûq tê hesibandin ku Xweda bi zate xwe ne mexlûq e, ew xaliq e û eqlê ku mexlûq e ji bo îdraka kunhê zate Xweda kêr û naqis dimîne. Di çavkanîyên ewil ên rêya merîfetê de jî tê dîyar kirin ku eql raste rast nikare Xweda nas bike û rêya Xwedanasîyê jî ji bo eqlê ev e ku ew mecbûr e Xweda bi Xweda nas bike.¹⁶ Mela Huseynê Bateyî, balkêş e ku vê mijarê ji gelek şairên din ên Fars û Tirk eşkeretir û berfirehtir dîyar dike. Di xebatên qada Xudaşinasîya Farisan de yan jî xebatên heman qada merîfetê ya Tirkî de dema ku ji şairan beytên şahid tînin dayîn tê dîtin ku beytên gelek şairan bi awa û zimanekî pêçandî vê mijarê îşaret kirine. Lê Bateyî vê mijara kêr û dijwar hem bi zimanekî sade û zelal hem jî bi awayekî berfireh îzah kirîye. Li gorî îzahê wî Xweda, ne nizm e ne bilind e. Li vir meqsed ji îfadeya “ne bilind e” îşareta qisûrek nîne. Lewra îfadeya “te ne nizm e ne bilind e” îfadeyek wisa ye ku meqseda eslî ya vê îfadeyê nezanîn yan jî nedîyarbûyîn e. Bateyî hem bi vê îfadeyê hem jî bi gotina “tu ne çûn î û ne çend î” bi zimanekî zelal beyan dike ku çendanî û çawanîya zate Xweda ji bo evdan ne dîyar e. Hem di warê çendanî, hem jî di warê çawanîyê de zate Xweda bi tevahî nayê zanîn. Dîsa bi gotina “te ne lewn e te ne reng e, te ne awaz û ne deng e” ve Bateyî, mînakên berbiçav zêdetir dike û dixwaze çêtir bide fêmkirina ku îdrakkirina temamîya zate Xweda ne heddê însanê ye. Di dawîyê de jî dîsa bi îfadeyek eşkere dibêje “kes nizanî tu kusa yî” yanê hemû arif û alîm û pêxember û hemû mexlûqatên Xweda bi tenê di wê heddê de ne ku Xweda çî qas destûr daye ew

¹⁶ Kelâbâzî, “Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf” (amd.), Süleyman Uludağ, Derhag, İstanbul, 2013, s. 99.

qas dikarin Xweda nas bikin û ji vê zêdetir mexsûsen ji bo zatê Xweda tu kes xwedî melûmatek kamil nîne.

Tu ne nizm î ne bilind î

Tu ne çûn î û ne çend î

Tu munezzeh ji du zend î

Tu muqeddes j'yed û pay î (r. 53/6)

Te ne lewn e te ne reng e

Te ne awaz û ne deng e

Te ne endam û ne çeng e

Kes nizanît tu kusa yî (r. 54/11)

Heqqa tu padîşah î

Rezzaqê cinn û ins î

Xwedayê mûr û mah î

Munşîyê 'erş û kursî

Bexşendeyê gunah î

Bê esl û fesi û cins î (r. 56/1)

Digel ku Mela Huseynê Bateyî dîyar kirîye ku zanîna tevahîya zatê Xweda ne mumkun e lê dîsa jî di derbarê zatê Xweda de hin melûmat hene ku wî di helbestên xwe de behsa wan kirîye. Ji van, melûmata ewil ew e ku ji Xweda re teyînkirina mekanek mumkun nîne. Xweda şamil û hakimê hemû cih û mekanaan e lê belê ji bo zatê wî mekanek sînordar tune ye. Xusûsiyeta duyem a zatê Xweda ku Bateyî îşaret dike ew e ku Xweda wekî evdan muhtacê xwarin û xewê nîne. Xweda, xwedîyê sifeta heyatê ye ku ji bo domandina vê heyatê hewcehîya wî çawa bi mal û mekanek tune ye bi heman awayî

hewcehîya wî bi xwarin û xewê jî tune ye. Sifeta heyata Xweda naşibe heyata mexlûqatan. Ew çavkanîya sifeta heyatê ye.

Te ne xab e te ne xurd e

Te ne mal e te ne perde

Te mekan nîne li erd e

Tu wekîlê hemî ca yî (r. 54/9)

Mela Huseynê Bateyî di derbarê zatê Xweda de hema hema li ku derê behsa zatê kiribe ji bo ezeli û ebedîbûna zatê Xweda nîşan bide peyva “qedîm” bikar anîye. Ji ber ku heman beytên ku tê de behsa wesf û xusûsîyetên din ên Xweda hatine kirin li vir neyê dubare kirin bi tenê bendeke ku tê de Bateyî dîsa bi helwesteke tenzîhker zatê pak ê Xweda îşaret kirîye bê dayîn bes dixuyê.

Zatê qedîm û pakî ye

Heyy û ‘Elîm û Hadî ye

Navek ‘ezîm û ‘alî ye

Ê sermedî dê j’xwo we bî (r. 65/4)

Mela Huseynê Bateyî di derbarê zatê Xweda de agahîyeke din dide ku li gorî vê, zatê Xweda bi tevahî nûr e. Li vir ji nûrê îşaret ew e ku Xweda di zatê xwe de çawa ku ji bo teşbîhê tiştek din tune pê re bê şibandin bi heman awayî ziddek (dijberek) jî tune ye ku li hemberê zatê Xweda bisekine da ku eql ji ser vê ziddê ve bikare zatê Xweda nas bike. Yanê nûrbûyîna zatê Xweda dîsa ne mumkunbuna îdraka tevahîya zatê wî îşaret dike. Hem nûr e lê belê ji bo muqayeseya bi tiştekî din re jî ne mumkun e.¹⁷ Ji xeyrê vê Bateyî li vir di derbarê mesafeya navbera evd û Xweda de agahî daye. Li gorî vê Xweda nêzîk e nêzîkê hemû evdan e ku eger ku di navbera evd û Xweda de dûrîyek hebe ew teqîr yan jî taybetîya evdan e. Yanê evd bi ‘emel û karên xwe nêzîkê Xweda dibe yan jî jê dûr dikeve lê belê Xweda bi ‘ilm û qudret û hakimbûyîna xwe nêzîkê her evdî ye.

Ya Reb tu yî ji nûr î tu

¹⁷ ‘Elî Uwsef Esedî, “Xudaşinasîyê ‘Irfanîyê Mewlana Celaleddînê Belxî”, *Feşnameyê Texeşuşiyê Edyan ve ‘Irfan*, Şomare 26., Zimistan 89, s. 132.

Sultanê jêr û jûr î tu

Her hazir î ney dûr î tu

Dûrîyek hebî ew dê j' me bî (r. 66/8)

3. Teşbîh û Tenzîh Di Xwedanasîyê De

Teşbîh, şîbîn e, tê wê meneyê ku şîbh û nezîrê tişteki hebe ku ew bi wî tiştî bê teşbîh kirin. Di nav ehlê 'ilmê de ji bo nasîna Xweda ji teşbîhê îstifade tê kirin lê belê ji bo vê dereceyek minasib tê muhefeze kirin. Lewra di teşbîha bê sînora de şîrk heye ku Xweda, hem bi esmayê xwe hem jî li gorî ayet û hedîsan naşibe tu mexlûqatek. Ehlê tenzîhê, Xweda ji zat û sifetên mexlûqan dûr dibînin û wî di vê mijarê tenzîh dikin. Lê di navbera tenzîh û teşbîhê de lazim e ku miwazene hebe. Eger ku di teşbîhê de meriv zêde biçê dibê ku meriv zat û sifetên Xweda bişîbîne mexlûqan ku ev ne durust e lê belê di tenzîhê de jî ku meriv zêde biçê wê çaxê sifetên Xweda betal dibin û firseta nas kirina Xweda tune dibê.¹⁸ Ulemayê Îslamê di vê mijarê de miwazene dîne pêş xwe û tê dîtî ku ehlê merîfetê jî di nav helwesteke bi miwazene de zêdetir rêya tenzîhê danê ber xwe. Mela Huseynê Bateyî jî di vê mijarê de wekî arifên şa'ir ji bo Xwedanasîyê uslûb û helwesta tenzîhê çêtir dîtîye û bi vî şî'ûrê helbestên xwe nivîsîye. Li gorî wî, Xweda di Qur'an yan jî cihên din de her çî qas bi dest û pê bê teşbîh kirin jî ew di heqîqetê de ji şîbandina 'uzvên mexlûqan munezzeh e. Mela Huseynê Bateyî bi rêya nîşandayîna tewhîdê yanê bi îfadekirina yekbûna Xweda ve jî nêrîna xwe ya tenzîhê tekîd dike. Li gorî vê, Xweda naşibe tu tiştî, ew yek e û yekî din ku jê re bibe cot yan şîrîk û heval tune ye.

Tu ne nizm î ne bilind î

Tu ne çûn î û ne çend î

Tu munezzeh ji du zend î

Tu muqeddes j'yed û pay î (r. 53/6)

Te ne misl e ne refîq e

¹⁸ Ji bo zêdetir agahî: Yusuf Şevki Yavuz, "Teşbih", DİA, 40. Cilt, İstanbul, 2011. s. 558-560.

Te ne çeft e ne şerîk e

Feteala çimelîk e

Melîkê dehr û semayê (r. 54/7)

Ev beyta jêrê jî di derbarê Xwedanasîyê de nimûnekeye muhim e ku nêrîna tenzîhker a Mela Huseynê Bateyî nîşan dide. Bateyî, Xweda ji e‘razan bilindtir terîf dike. Yanê bi tu awayî Xweda, bi e‘razan re naşibe hev. Digel vê hem dîyar dike ku Xweda bê mesken e û hem jî dibêje ku derek yan mekanek heye ku Xweda li wir tune be? Di benda din de jî Bateyî bûyera mi‘racê îşaret dike û dîyar dike digel ku pêxember s.x.l. Xweda dîtîye lê dîsa jî ji ber zatê wî ji bo me yê îdrakê nîne pêxember bi xwe jî nezanîbû heqîqeta zatê Xweda çawa ye. Lewra Xweda hem ji cismê hem jî ji canê munezzeh e.

‘Alî ji e‘razan we ne

Lutf û kerem her wî hene

Hakim ew e bê mesken e

Erdek heye ew lê nebî (r. 65/5)

Xuda perde hilanî bû

Hebîb du caran ew dîbû

Lê heqîqet nezanîbû

Munezzeh ji cism û can î (r. 94/8)

4. Qaîdeya “Xweda Bes Bi Xweda Tê Nasîn”

Di mijara Xwedanasîyê de qaîdeyek din jî ew e ku Xweda ancax bi Xweda tê nasîn. Yanê bi wê ilma derûnî ku salikên rêya merîfetê di netîceya mucahedeyê de bi keşf û muşahedeyan di qelbê xwe de her çi bibînin, ji xeyrê dayîna Xweda tiştêkî din nîne. Her wiha merîfet yan jî Xwedanasî ku xwedîyê alîyên cur bi cur e lê bingeha wê bi ‘ilma halê re têkildar e ku ew jî bi tecrubeya ‘irfanî tê bi dest xistin. ‘Arif ji bo vê rewşê dibêjin Xweda ancax bi Xweda tê nas kirin. Mela Huseynê Bateyî jî piştê gelek îzah û terîfên di derbarê Xweda de destnîşan dike ku tu kesek xwedî taqet û qudret nîne ku bê alîkarîya

Xweda û bê Xweda di derbarê wî de bibe xwedî agahîya tecrubî. Lewra di rêya Xwedanasîyê de gelek asteng hene ku rêya meriv dibirin. Çawa ku Bateyî îşaret dike “Haşa ku wî ‘uzwek hebî”, yanê Xweda ne wekî însanê ye ku însan bikare bi muqayeseyeke eqlî di derbarê wî de bigihîje netîceyek. Ev jî derdixe holê ku însan ancax bi rêya alîkarîya Xweda ve dikare Xweda bi Xweda nas bike.

Wesfê di mîrê ekber e

Kê taqet e ket defter e

Her Wahidê witr e fer e

Haşa ku wî ‘uzwek hebî (r. 65/2)

5. Rola Eql Di Xwedanasîyê De

Di nêrîna ehlê tesewwufê de ji bo Xweda delîl dîsa Xweda bi xwe ye. Eql ji ber ku mexluq e ancax ew ji bo mexlûqan dibe delîl. Bi heman awayî eql ji bo ku ‘aciz e ancax ji bo tiştên ‘aciz dikare bibe delîl. Ku ji xeyrê Xweda hemû tişt aciz têne hesabandin. Her wiha eql li gorî bawerîya mutesewwifan bi tenê ji bo pêkanîna îbadetan hewce ye û amûrek e. Belê eql di jîyana rojane de analîzan pêk tîne û ji bo domandina jîyanê amûreke bingeîn e. Lê di mijara Xwedanasîyê de rola eqlê bê sînor nîne. Mesela Şeytan bi eqlê xwe nirxandinek pêk anîbû û ji bo ku ew ji agirî hatîye xuliqandin û Adem jî ji axê hatîye xuliqandin wî, xwe ji Hz. Adem bilindtir û çêtir dîtîbû. Şeytan ji bo ku agirê ji axê bi qîmettir nirxandibû ketîbû nav xeletîyê. Lewra nirxa agir yan jî xakê Xweda kifşe dike. Her wiha Xweda di rêya Xwedanasîyê de yanê di rêya nasandina xwe de jî hakim e û xwedî teqdîr e.¹⁹ Di nav ehlê ‘irfanê de pîvanên eqlî ji bo Xwedanasîyeke kamil kêr dimînin û nabin delîlên qet‘î.

Mela Huseynê Bateyî di heman bendê de Xweda ji teşbîha ‘uzv û cesedê tenzîh dike û dîsa di heman bendê de behsa zatê qedîm yanê zatê ezeli û ebedî ya Xweda dike û yekîtîya Xweda û bêşirîkbûna wî bi telmîhek ji ayeta sûreta Îxlasê (Qur’an) destnîşan dike. Di heqîqetê de Mela Huseynê Bateyî li ser Xwedanasîyê û nêrîna xwe ya di derbarê Xwedanasîyê de tu tiştêkî negota bi tenê vê bendê binivîsîya bes bû û têrê dikir. Lewra di vê bendê de çarçoveyek wisa berfireh bi sînorên wisa pispor hatine xêz kirin ku ev bend

¹⁹ Bülent Uğur Koca, “İslam Eğitimi Perspektifinden Değerler Eğitiminde Özne Problemi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, Cilt 8, 2020, s. 927.

wekî kurteya tevahîya fikr û nêrîn û bawerîya Xwedanasîyê derdikeve pêş me. Bateyî di vê bendê de qaîdeyek din a Xwedanasîya Îslamî destnîşan dike ku ew jî ev e: aqil ji bo nasîna Xweda bi tena serê xwe ‘aciz e. Aqil li gorî îşareta ku Bateyî nîşanê me dide karê “tehwîlê” pêk tîne. Yanê têgeh yan jî tiştan bi rêya teşbîh yan jî tezadê dide ber hev û xwe bi vî awayî digihîne encamê. Le Bateyî dîyar dike ku Xweda yan jî karê nasîna Xweda ji qudreta tehwîlkirina eqlê (xiredê) gelek bilindtir e.

Haşa hebin ‘uzw û cesed

Tehwîlê îmkanê xired

We lem yekun kufwen ehed

Zatê qedîm her dê hebî (r. 65/3)

Encam

Di encama vê xebatê de hate dîtin ku Mela Huseynê Bateyî mijara Xwedanasîyê bi piranî di nav munacaatên xwe de destnîşan kirîye. Çend nimûne ji bo mijara Xwedanasîyê ji ne‘tên wî hatine peyda kirin lê di qesîdeyên wî yên aşiqane de yan jî destpêka *Mewlûdê* îstisna bê qebûl kirin di piranîya *Mewlûdê* de jî li ser mijara Xwedanasîyê pir tiştêk negotîye. Mela Huseynê Bateyî di berhemên xwe de gelek car behsa sifetên Xweda kirîye. Lewra bi zanîna sifetên Xweda ve nasîna Xweda di nav misilmanan de usûleke rayic e. Di encama vê xebatê de hate dîtin ku Melayê Bateyî wekî şairên din behsa mijara nefsê û têkilîya nasîna nefsê bi Xwedanasîyê re nekirîye. Gelek şair hedîsa “Kî nefsa xwe nas bike Rebbê xwe jî nas dike” îşaret kirine û ji ser vê ve di nêrîna Xwedanasîya xwe de behsa têkilîya nefs û Xweda, yan jî terbiyeya nefsê û bi terbiyekirina nefsê ve nasîna Xweda destnîşan kirine. Lê di helbestên Mela Huseynê Bateyî de di derbarê vê mijarê de agahîyên berfireh nehatine tespît kirin. Ji xeyrê vê Melayê Bateyî jî wekî şairên din ên Edebîyata Klasîk bi heman usûlê fikr û nêrîna xwe ya li ser Xwedanasîyê dîyar kirîye. Lê xalek heye ku Bateyî ji gelek şairên din vediqetîne. Melayê Bateyî di hin bendan de bi tenê di hundirê yek bendekî de ji xeyrê hunera xwe ya şiklî hunerek din nîşan daye. Wî bi tenê di nav yek bendek de çarçoveya giştî ya Xwedanasîya Îslamî xulase kirîye. Şairên hêzdar ên Edebîyata Klasîk carinan di beytek de fikrek felsefî yan nêrînek yan tecrubeyek jîyanê xulase dikin û ev di helbestnivîsînê de qudreta wan nîşan dide. Melayê Bateyî jî bi rastî di vê mijarê de mexsusen ji ser çend

bend û beytên taybet ve qudreta helbestvanîya xwe di mijara terîf û îzaha Xwedanasîyê de nîşan daye.

Ji xeyrê van ji helbestên wî hatîye fêm kirin ku ew helbestvanekî tenzîhker e, di derbarê Xwedanasîyê de wekî şairên din ên arif rola eqelê ji bo Xwedanasîyê kêr dîtîye û ji bo Xwedanasîyê rêya tesewwufî çêtir dîtîye. Di gelek beytên Mela Huseynê Bateyî de helwesteke tenzîhker xwe nîşan dide ku ew her tim zatê Xweda ji kêmasîyan tenzîh dike. Lê belê Bateyî ji bo nasandina Rebbê xwe ji rêya teşbîhê jî îstîfade kirîye ku vî karî bi miwazeneyeke balkêş di navbera tenzîh û teşbîhê de pêk anîye. Mesela gelek car anîye ziman ku ji bo Xweda cihek te'yînkirî tune ye û meriv nikare Xweda bi mekanek sînordar bike. Lewra zatê wî bi alîyê çendanî û çawanîyê de ne dîyar e. Lê digel vê di heman beytan de dîyar kirîye ku her çî qas Xweda di mekanan de sînordar nebe jî di heqîqetê de ew ji tu mekanekî dûr nîne û ji tu derekî jî xafil nîne. Yanê ew bi qudret û wesfên xwe yên din ve şamilê her derê ye. Her wiha hewl û xebata Bateyî ku ji bo terîfa Xweda ji ser gelek nimûne û teşbîhên şenber ve pêk anîye ji bo fêmkirina mijarê û zelalbûna meseleyê gelek alîkarîya xwendevanan kirîye.

ÇAVKANÎ

Aktaş, Mehmet Nurullah, “Molla Hüseyin Bateyî’ nin Çalışmalarında Kur’an’ ın Kaynaklığı Üzerine”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 12, Cilt 6 , 2015/2, s. 151-171.

Bateyî, Mela Huseynê, “*Jiyan Berhem û Helbestên Wî*”, (amd.), M. Xalid Sadînî, Nûbihar, Stenbol, 2013.

‘Ebbasî Muntezirî, Leyla, Ferhadî, Nevazullah, “Berresîyê Eşlê Me‘rifet ve Xudaşinasî Ez Dîdgahê Mewlana Der Meşnevî ve Muqayeseyê An Ba Cehanbînîyê Şebusterî Der Gulşenê Raz”, *Feslnameyê Texeşuşîyê ‘Irfanîyê İslamî*, Şomarê 35, Behar, 92, s. 161-183.

‘Elî Uwsetî Esedî, “Xudaşinasîyê ‘Irfanîyê Mewlana Celaleddînê Belxî”, *Feslnameyê Texeşuşîyê Edyan ve ‘Irfan*, Şomare 26., Zimistan 89, s. 125-154.

Çelebi, İlyas, “Sıfat”, *DİA*, C. 37, İstanbul, 2009, s. 100-106.

Hücvirî, “*Keşfu’l-Mahcûb*”, (haz.), Süleyman Uludağ, Dergâh, İstanbul, 2014.

Kelâbâzî, “*Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta‘arruf*”, (haz.), Süleyman Uludağ, Derhag, İstanbul, 2013.

Koca, Bülent Uğur, “İslam Eğitimi Perspektifinden Değerler Eğitiminde Özne Problemi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 3, Cilt 8, 2020, s. 921-930.

Othman, Hayder Mohammed, “*Di Helbestên Melayê Bateyî Da Binyada Hizr û Ruxsarê*”, Teza Lîsansa Bîlînd, Wan, 2016.

Öztürk, Mustafa, “Süleyman Çelebi ve Mela Huseynê Bateyî’nin Mevlidlerine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Turkish Studies*, Volume 13/5, Winter 2018, r. 389-418.

Pekdoğru, Yakup, “Bir Bilgi Olarak Sûfilerin Marifet Anlayışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı 47, 2021, s. 339-358.

Reis, Bedriye, “Gazâlî’ye Göre Bir Bigi Kaynağı Olarak Marifet”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, Cilt 5, Bahar, 2017, s.1-40.

Seccadî, Seyyîd Ce‘fer, *Ferhengê İştilahat ve Te‘bîrâtê‘İrfanî*, Tehorî, Tehran, 2004.

Tosun, Türkan, “Uslûba Pesnê Pêxember Di Mewlûda Yekem a Kurdî De”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı 3, Cilt 11, Aralık 2019, r. 1507-1523.

Uludağ, Süleyman, “Marifet”, *DİA*, C. 28, Ankara, 2003, s. 54-56.

Yıldız, Reşit Rojdar, “Di Helbestên Melayê Bateyî De Evîn û Hez Kirin”, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, Cilt 1, Kasım 2015, r. 183-193.

BİNGÖL YÖRESİ ZAZA SÖZLÜ KÜLTÜRÜNDE KALIPLAŞMIŞ SÖZLER*

Metin ÇİFTÇİ**
Yusuf AYDOĞDU***

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Makale Geliş Tarihi/Received: 13.11.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 11.12.2022
Atf: Çiftçi, M. ve Aydoğdu, Y. (2022).
“Bingöl Yöresi Zaza Sözlü Kültüründe Kalıplaşmış Sözler”,
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 16, 77-95.
DOI: 10.56491/buydd.1203549

ÖZET

Kültür tarihinin önemli bir parçası olan ve her geçen gün değeri daha iyi anlaşılan sözlü kültür ve unsurları, bir toplumun yaşayan hafızası ve geleceğe taşınması gereken en önemli miraslarındandır. Değişen dünya, teknolojik gelişmeler, egemen dillerin baskınlığı vb. sebeplerden dolayı bazı dillerin konuşan sayısı her geçen gün azalmakta ve bu dillere ait sözlü kültür unsurları da unutulmaya yüz tutmaktadır.

Bu çalışma, yukarıda saydığımız özellikleri barındıran Zazacanın sözlü kültür unsurlarına odaklanmış bir saha araştırmasına dayanmaktadır. Bu saha araştırması ile sözlü kültür ürünlerinin sık kullanıldığı gündelik hayatta katılımlı gözlem ve görüşme yöntemleri ile kalıplaşmış sözler doğal ortamında kayıt altına alınmıştır. Görüşme sürecinde kaynak kişilere, bu sözlü kültür ürünleri ile ilgili önceden hazırlanmış ve doğaçlama sorular sorularak detaylı bilgiler elde edilmiştir. Dolayısıyla Zaza sözlü halk kültür ürünlerinden olan ve saha çalışmasıyla derlenen kalıplaşmış sözler, öncelikle tespit edilerek kayıt altına alınmış ve elde edilen bu verilerden yola çıkılarak bu kalıplaşmış sözlerin/ifadelerin terim anlamları, tanımları, bağlamları ve işlevleri incelemeye tabi tutularak Zaza sözlü kültür sahasına bir katkı sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zazaca, Kalıplaşmış Sözler, Bingöl Yöresi, Sözlü Kültür, Saha Çalışması.

* Bu makale, yürütülmekte olan “Bingöl Yöresi Kalıplaşmış Sözler (Metin ve Bağlam Merkezli Bir İnceleme)” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl Üniversitesi. E mail: metinciftci711@gmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yaydogdu@bingol.edu.tr,

Formulaic Expression in Zaza Oral Culture of Bingöl Region

Abstract

Oral culture and its elements, which are an important part of cultural history and whose value is better understood with each passing day, are the living memory of a society and one of the most important heritages that should be carried to the future. The changing world, technological developments, the dominance of dominant languages, etc. due to reasons, the number of speakers of some languages is decreasing day by day and the oral cultural elements of these languages are also on the verge of being forgotten.

This study is based on a field research focused on the oral culture elements of Zazaki, which has the features mentioned above. With this field research, formulaic expressions were recorded in their natural environment with participatory observation and interview methods in daily life where oral culture products are frequently used. During the interview process, detailed information was obtained by asking pre-prepared and improvised questions about these oral culture products to the resource persons. Therefore formulaic expressions, which are one of the Zaza oral folk culture products and compiled through fieldwork, were first identified and recorded, and based on these obtained data, the term meanings, definitions, contexts and functions of these formulaic expressions were examined to make a contribution to the field of Zaza oral culture.

Keywords: Zazaki, Formulaic Expressions, Bingol Region, Oral Culture, Field Study.

GİRİŞ

Sözlü kültürü, belirli bir toplumun sosyal yapı içerisinde dil aracılığı ile ürettiği, o toplumun gelenek ve görenekleri etrafında şekillen ve “konuşma/iletişim” unsuruna dayanan değerler olarak ifade etmek mümkündür. Bu değerler konuşma olay ve durumlarında toplumun üyeleri tarafından anlatılan veya iletişim esnasında kullanılan kültürel unsurlardır. Efsane, masal, hikâye gibi anlatma esasına dayanan türlerin yanı sıra gündelik hayat içinde konuşma bağlamlarında kullanılan sözlü kültür ürünleri olan “kalıplaşmış sözler” de bulunmaktadır. Sözlü kültür ürünlerinin önemli unsurları olan ve konuşma esasına dayanan deyim, atasözü, dua, beddua, yemin, küfür ve hakaret sözleri gibi ifadeler “kalıplaşmış sözler” olarak kabul edilmektedir. Bu sözler gündelik hayat içinde türlü konuşma durum ve bağlamlarında birçok anlam ve işlevde kullanılmaktadır.

Bu çalışma, Zaza sözlü kültürünün önemli unsurları olan “kalıplaşmış sözleri” deyim, atasözü, dua, beddua, yemin, küfür ve hakaret sözleri, dini inançları yansıtan sözler, hitap sözleri, selamlaşma ve vedalaşma sözleri ve duyguları bildiren sözler olarak on başlık altında kapsamlı bir şekilde ele alıp terim ve tanımlarını, bu sözlerin kullanıldıkları bağlamları ve işlevlerini de göz önünde bulundurarak incelemiştir.

1. Sözcük Varlığı ve Kalıplaşmış Sözler

Dilbilimde; bir dilde kullanılan yerli-yabancı sözcükler, terimler, atasözleri, deyimler, insanlar arasındaki ilişkilerde kullanımları gelenekselleşen kalıp sözler ve birtakım özdeyişler, o dilin “söz varlığı” olarak kabul edilmektedir. Bu kavram ile tek tek sözcüklerin yanında deyimler, atasözleri, ikilemeler, birleşikler, terimler, argo ve doldurma sözleri gibi kalıplaşmış ifadeler de akla gelmektedir (Aksan, 2014, 13). Atasözleri, deyimler, dualar ve beddualar gibi kalıplaşmış sözlerin yanında dilde bulunan “Güle güle”, “Uğurlar olsun”, “Afiyet olsun” gibi kalıp sözler günlük konuşma dilinde sıkça rastlanılan ifadelerdir. Aksan’a göre kalıp sözler, bir toplumun bireyleri arasında gündelik ilişkilerde kullanılması adet olan birtakım ifadelerdir. (2000: 34). Kalıplaşmış sözler, her parçanın tüm ifadenin anlamını yansıtmayan aksine bütün bir birim olarak anlam taşır. Bir ifadeyi bölerseniz, bu bir anlama gelir, ancak onu bir bütün olarak, alışılmış bir şekilde ele alırsanız, onu oluşturan parçalarından başka veya bunlara ek olarak bir anlama sahip olur. (Wray, 2002, 4). “Çimî yoy vetiş” (gözünü çıkarmak; birine hakkettiği şekilde davranmak) deyiminde olduğu gibi bütünü oluşturan birimler kendi anlamlarının dışında mecaz anlamlar kazanarak yeni bir anlam kazanmaktadır.

Kalıplaşmış sözler ile kalıp sözler, bazı araştırmacılar ve dilbilimciler tarafından aynı anlamda kullanırken bazılarınca farklı iki kavram olarak kullanılmıştır. Doğan Aksan kalıp sözleri; *ilişki sözleri* olarak, özdeyişleri ise “kalıplaşmış sözler” olarak adlandırmaktadır (2000: 34-35). Onur Bilge Kula ise, kültürel bağlamlarda ortaya çıkan ve ancak bu bağlamlarda anlaşılabilir kalıp sözler için “kültür birim” terimini kullanmıştır (1996: 46). Hürriyet Gökdayı ise kalıp sözleri; atasözleri, deyimler, ikilemeler ve birleşikler gibi kalıplaşmış sözlere dahil eder (2020: 71). Genelde kalıplaşmış sözler; atasözleri, deyimler, ikilemeler, bileşikler, dualar, beddualar ve kalıp sözlerin hepsini karşılayan bir terim olarak kullanılmaktadır. Ancak *kalıplaşmış sözler* ile *kalıp sözler* terimleri aynı anlamlara sahip olmasına rağmen farklı kavramlar için kullanılmaları kafa karıştırıcı bir duruma yol açmaktadır. Bu çalışmamızda “kalıplaşmış sözler” ile “kalıp sözleri” aynı anlamlarda kullanılmaktadır.

1.1. Kalıplaşmış Sözlerin Terim Anlamları ve Tanımları

1.1.1. Deyim

Kalıplaşmış sözler, konuşma/iletişim olaylarında toplumun kültür bileşenleri ile ilgili olay ve durumların dile yansiyarak uzun yıllar içinde kullanılarak birer kalıp şeklini alan ifadelerdir. Diğer kalıplaşmış ifadelere oranla deyimler, nicelik olarak en kalabalık grubu oluşturmaktadır. “Qese”, “Qald/Qold”, “îdyom” gibi terimler Zazacada deyim kavramı için kullanılmaktadır. Aslında “Qese/Qesi” ve “Qald” terimleri günlük konuşma dilinde kullanılırken “îdyom” terimi ise daha çok *Vate Çalışma Grubu*’nun önerdiği, İngilizceden ödünç alınan bir kavramdır. “Qoldê Apî ra” (Amcanın deyimiyle), “Qoldê Bawî ra” (Dedenin deyimiyle) gibi dar çerçevede kullanımının yanı sıra “Qoldê Tirkon ra” (Türklerin deyimiyle), “Qoldê kurmoncon ra” (Kurmançların deyimiyle) gibi genel kullanıma sahip ifadelerde “Qald/Qold” teriminin deyim veya atasözü anlamında kullanımının daha yaygın olduğu görülmektedir. Zazaca deyimler üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda, *Qese u Qesê Virênu. Leksikon* adlı kitabında Zıfî Selcan, deyim için “Qese” terimini kullanmaktadır (Selcan,2013). Ancak “Qese” ifadesi, Zaza toplumunda hem *deyim* hem *atasözü*, genel anlamda ise; “În qisê mi xwu vîr a meki” (Bu sözümü unutma!) cümlesinde olduğu gibi *söz* anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, bazı durumlarda konuyu daha iyi ifade etmek ve duruma örnek vermek için; “Yo/yew qisê Tırkan/ Kurmoncon estû, vonû” gibi sözlerle Türkçe ve Kurmançça deyim ve atasözlerinden örnek verilir.

Deyimler üzerine yapılan başka bir çalışma olan *Ferhengê Îdyomanê Kurdkî* (Kürtçe Deyimler Sözlüğü- Kirmanckî-Zazaca) adlı sözlükte, Roşan Lezgin, deyim için “îdyom” terimi kullanılmıştır. İngilizceden alınan bu terimin son zamanlarda yazılan tez ve makalelerde tercih edildiğini görmekteyiz (Aldatmaz, 2013; Asna, 2014; Seçilmek, 2018; Septioğlu, 2019). “Qese” terimi, Zazaca bir ifade olmasına rağmen akademik çevrede yabancı bir kavram olan “îdyom” daha çok kullanılmaktadır. İlki, deyim kavramını tam olarak karşılamadığı ve akademik çalışmalarda tercih edilmediği için ikinci kavram olan “îdyom” ön plana çıkmaktadır.

Dersim’de Dualar, Atasözleri, Mecazlar, Bilmeceler, Şaşırtmacalar adlı çalışmasında Mustafa Düzgün ise, deyimler için “mecaz” terimini kullanmakla birlikte açıklamalar

bölümünde “qese” ve “idiyom” (îdyom) terimlerini de kullanmaktadır. Bu bölümde genelde sözvarlığında mastar halinde bulunan deyimlerin yerine, cümle içinde kullanılan deyimleri örnek olarak vermiştir. Düzgün, doğrudan bir tanım yerine, deyimlerin temelde mecaz anlamlar taşıdığını, gerçek anlamın örtük olduğunu, zaten deyimlerin de bu özellikleri yani ustaca oluşumları ile ön plana çıktığını belirtmektedir (1992: 99).

Zazacada tamamen deyimler ile ilgili ilk çalışma olan *Ferhengê Îdyomanê Kurdkî* (Kirmanckî/Zazakî) adlı eserinde Lezgîn, deyimleri şöyle tanımlamaktadır: *Deyimler, çoğunluğu tümce halinde olan, en az iki kelimededen meydana gelerek, özel bir kalıba girerler. Deyim olarak adlandırdığımız bu kalıplaşmış tümceler, mecaz anlamları ile deyimleşmektedir* (Lezgîn, 2005, s. 5). Bu tanımında Lezgin, “deyimlerin çoğunluğu tümce halinde bulunur” demesine rağmen kendi kitabına ve diğer kitaplara baktığımızda, Zazaca deyimlerin çoğunluğunun mastar halinde bulunan sözcüklerden oluştuğunu görmekteyiz. Deyimlerin çok az bir kısmı atasözleri gibi tümce halinde bulunmaktadır.

Qese u Qesê Virênu. Leksikon adlı çalışmasında Zılfî Selcan deyimleri: bazı deyimler atasözlerine benzer, bunlar gibi somutlaştırma ve mecaz içerir, ancak atasözü değildir. Atasözleri cümle halinde söylenir, ama deyimler tek başına (mastar halinde) da söylenir. Deyimler öbek halinde kullanılır, yani bir arada kullanılan ancak tek bir anlama sahip olan sözler olarak tanımlamaktadır (Selcan, 2013, 15). Selcan deyime örnek olarak aşağıdaki iki örneği vermektedir:

bînê lewu ra huiyaene, (bıyık altından gülmek),
çimeşiaêni kerdene (gözü kara olmak, davranmak).

Zazaca deyimler için yapılan bu tanımlara baktığımızda deyimlerin, en az iki kelimededen oluşan, aynı zamanda tümce halinde bulunabilen, gerçek anlamlarının dışında mecaz anlamda kullanılan kalıplaşmış sözler olarak tanımlandığını görmekteyiz. Bir halk bilgisi türü tanımlanırken bu türün içinde yer aldığı metinlerin yanında, bu metinlerin yaratıldığı bağlam ve bağlamın unsurları da göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade eden Metin Ekici, yapılacak tanımlarda esas alınması gereken özellikleri şöyle sıralar:

1. Metnin Yaratım ve Aktarım Bağlamı Özellikleri,
2. Metnin Şekil ve Yapı Özellikleri,
3. Metnin İçerik, Konu Özellikleri,

4. Metnin İşlev özellikleri (Ekici, 2013:130-134).

Bütün bu açıklamalardan sonra deyimleri, kısaca şöyle tanımlayabiliriz: en az iki kelimedenden oluşan veya tümce halinde de olabilen, gündelik hayata ilişkin her olay ve durumda söylenebilen, genellikle gerçek anlamının dışında mecaz olarak kullanılan, anlamı çekici hale getirip olay ve durumu açıklayan kalıplaşmış sözlerdir. Bu bakımdan deyimlerin gündelik hayat içinde birçok bağlamda bir olay ve durumu etkileyici bir şekilde açıklayan kalıplaşmış ifadeler olarak değerlendirmek mümkündür.

1.1.2. Atasözü

Birçok toplumda olduğu gibi Zaza toplumunda da atasözleri toplumun örf ve adetlerini, değer yargılarını, maddi manevi değerlerini yansıtan kalıplaşmış sözlerdir. Bu sözler, toplumsal hayatı düzenleyen, genel kuralları ve tutumları ifade eden, tecrübelerden oluşmaktadır. Toplumsal hayatı düzenleyen bir tür olarak atasözleri konuşma bağlamlarında çokça başvurulan ifadelerdir. Bu yüzden halkbilimi alanında atasözleri üzerine diğer kalıplaşmış sözlere oranla daha fazla derleme yapılmıştır.

Zaza atasözleri üzerine yapılan çalışmaların çoğu, ilk önce dergilerde yer alan derleme yayınlarından oluşmaktadır. Atasözlerinin diğer kalıplaşmış sözler içinde üzerinde en çok çalışma yapılandır. Atasözleri üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda yapılan ilk çalışma M. Malmîsanij'in 1991 yılında yayımlanan *Folklorê Ma ra Çend Numûney* adlı eseridir. Folklorik malzeme açısından zengin olan bu çalışma, tanım ve tasnif içermemesinden dolayı bir derleme yayını olarak kalmaktadır. Ayrıca bu alanda yapılan diğer çalışmaların çoğunda da tanım ve tasnif yapılmamıştır (Özcan, 1992; Gedik, 2004; Alay, 2006; Bukan, 2011, Yıldırım, 2012; Bukan, 2015; Selcan, 2013; Ayyıldız, 2013; Ersoz,2017; Erdoğan, 2018; Septioğlu, 2019).

Bu alanda yapılan çalışmalarından biri, Mustafa Düzgün, Munzir Comerd ve Hawar Tornêcengi'nin yazılarının olduğu *Dersimde Dualar, Atasözleri, Mecazlar, Bilmeceler, Şaşırtmacalar* adlı kitaptır. Zaza sözlü kültür ürünlerinden birkaçını kapsayan bu eser, yapılan tanım ve tasniflerden ötürü bu alanda önemli bir çalışmadır. Düzgün atasözlerini, “yüzyıllık tecrübelerin ürünü olan, ağızdan ağıza, nesilden nesille aktarılan, anlam olarak birçok halkın kültüründe ortak olan, ancak şekilsel farkları bulunan, insan, hayvan, canlı ve cansız her şey için söylenebilen, yargı bildiren güzel sözler” olarak tanımlar (Düzgün vd. 1992, 35-37).

Zaza sözlü kültürü çerçevesinde atasözleri üzerine yapılan bir diğer çalışma Zilfi Selcan'ın 2013 yılında yayımlanan *Qese u Qesê Virênu, Leksikon* adlı sözcük bilimsel çalışmasıdır. Bu eserde farklı bölgelerden farklı kişiler tarafından derlenen 7.275 atasözü ve deyimlerden oluşmaktadır. Bu eserde Selcan atasözlerini bütüncül bir tanım yerine birkaç kısa cümle içinde şöyle tanımlamaya çalışmaktadır: *Atasözleri bir meseleyi çözümleyen, somutlaştıran, anlaşılmayı kolaylaştıran, devamlılığı olan, her zaman söylenen, değişmeyen nasihat veren, konuşmayı süsleyen sözlerdir* (Selcan, 2013, s. 3).

Sözlü kültürde ve yazılı kaynaklarda *xeverê verînan, qalê bav kalan, vatê verînan, qisê verînan, qesê pî-kalikan* gibi terimler ile karşılanan atasözünü, şekil, içerik, icra, bağlam ve işlevsel özelliklerini göz önünde bulundurarak şöyle tanımlayabiliriz: eski dönemlerden günümüze nesilden nesille sözlü olarak aktarılan, öncekilerin ya da atalarımızın bilgi ve tecrübelerini yansıtan, genellikle bir iki cümleden oluşan kısa ve özlü sözler olan, gündelik hayat içinde her konuda söylenebilen, didaktik ve kalıplaşmış anonim sözlerdir. Sonuç olarak; atasözleri, sözlü kültür bağlamlarında yaygın olarak kullanılan, birçok konu hakkında yargı bildiren, uzun yıllar içinde edinilen tecrübeleri aktaran, sonraki nesillere rehberlik etme işlevinde kullanılan kalıplaşmış sözlerdir denilebilir.

1.1.3. Dua

Bir iyiliğe karşılık söylenen dua veya iyi dilek sözleri, hayatın hemen hemen her alanında sıkça kullanılmaktadır. Duaların bir iyiliğe karşı yapılmasının yanında toplumdaki bireylerin birbirlerinin iyiliğini isteme ve dileme inancına dayandığı söylenebilir. Bu yüzden günün ilk saatlerindeki karşılmalarda; *Rojê /ruêj tu xeri bo/bû* (İyi/Hayırlı günler), günlük işlerde *Qiweti bû, Homa rehet kerû* (Kolay gelsin) yemeklerden sonra *Homa bizêdinû, Homa hêrun dekerû* (Allah artırsın, Allah yerini doldursun), akşamleyin *Şewê şima weş/xêr bû* (Geceniz güzel/hayırlı olsun) gibi günün her anını kapsayan kalıplaşmış iyi dilekler kullanılır.

Zazacada dualar üzerine yapılan çalışmalar da çoğunlukla derleme yayınıdır. Zaza sözlü kültür ürünlerinden biri olan duayı, Mustafa Düzgün şöyle tanımlamaktadır; “Hakka yalvarışta-yakarışta ya da diğer kutsal olarak görülen şeylere yalvararak insanın iyiliği için söylenen sözlere dua (diwa) denir”. Düzgün duaya şöyle iki örnek verir;

Heqo tî az u uzê ma vileçewt nêkerê!

Qeda-bela raa ma ra duri fiyê! (Düzgün: 1992, 8-9).

Yukarıda verilen dualar, “Ya Hak sen neslimizin boynunu bükmeysin, kaza ve belayı yolumuzdan uzak tutasın” anlamına gelmektedir. Bu anlamıyla dualar, insanları dışarıdan gelebilecek herhangi olumsuz bir durumdan koruma işlevini üstlenmektedir. Düzgün’ün burada yaptığı tanım genel olarak duanın işlevine dayanmaktadır.

Zaza sözlü kültüründe iyi dilekler için Arapça “dua” kelimesi kullanılmakla beraber Dersim bölgesinin coğrafya ve mezhepsel devamı olarak kabul edebileceğimiz yerler olan Yayladere, Kiğı ve Adaklı bölgelerinde “dua” ile birlikte *Gulvang* (Gülbank) terimi de kullanılmaktadır. Gündelik konuşmalarda dua etmek için “Laveyi/lavê kerdiş” (yalvarma) ve “lakaveyi” (yakarma) sözcükleri dua ile ilgili durumlarda kullanılmaktadır. Duayı karşılayacak Zazaca kelime bulunmamaktadır. Ancak antik kültürlerle ilişkin yapılan çalışmalarda, dua ve beddua için aynı kavram-kelimenin kullanıldığı görülmektedir. Watson, bu kültürlerde erken dönemlerde iyi dilekler-dua ve kötü dilekler-beddua arasında herhangi bir ayrımın olmadığını, kötü dileklerin de iyi dileklerin bir formu olarak başta beddua ritüelleri olmak üzere günlük hayattaki ve inançlardaki çeşitli alanlarda benzer biçimde ve işlevlerle kullanıldıklarını belirtir (Akt. Keskin, 2018: 81)). Dolayısıyla Zazacada erken dönemlerde, yani İslamiyet’ten önce dua için kullanılan kelime, Arapçadan dile geçen “dua” kavramının etkisi ile unutulmuş olabilir ya da günümüzde sadece beddua anlamında kullanılan “Zewte/Zot” kelimesinin önceleri hem dua hem de beddua için kullanıldığını, dua kelimesinin dile girmesi ile beraber bu kelimenin anlam daralmasına uğradığı farz edilebilir.

Halk biliminde tür tanımı yapılırken sadece metnin kendisi değil, aynı zamanda metnin bağlam ve işlev özellikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Zaza sözlü kültür ürünlerinden “dua” için yapılacak bir tanım, bu esaslara göre yapılmalıdır. Bütün bu açıklamalar neticesinde gündelik hayatın hemen hemen her anında kullanılabilen kalıplaşmış iyi dilek sözleri olan duaları: genellikle mensur olarak bir iki cümleden meydana gelen, gülbank şeklinde manzum biçimleri de bulunan, bireyin kendisinin ve başkasının hem dünya hem ahiret mutluluğunu dileyen, olumsuz durum ve güçlerden korunmayı talep eden, bazı tören ve durumlarda ortaya çıkan, insan ile ilgili birçok temayı barındıran, toplumdaki bireyler arası ilişkileri düzenleyen ve psikolojik olarak rahatlama işlevleri de olan sözler olarak tanımlamak mümkündür. Bu bakımdan duaları, gündelik hayat çerçevesindeki konuşma bağlamlarında kullanılan, iyi dilekler aracılığıyla toplumsal dayanışmayı sağlayan ve ödüllendirme işlevinde kullanılan sözlü kültür unsurları olarak değerlendirmek mümkündür.

1.1.4. Beddua

Zaza toplumunda insanlar, bedduaların iyi olmadığı ve beddua etmemek gerektiği konusunda hem fikirdiler. “Zotî hol nîy” (Beddua etmek doğru değildir), “Zoton medên” (Beddua etmeyin) gibi sözler toplumda çokça dile getirilir. Aslında Zaza toplumunda beddua etmenin olumsuz bir davranış olarak görülmesine rağmen yeri ve zamanı gelince bedduanın da dua gibi doğal olarak kullanıldığı açıktır. İnsanlar kendi imkân ve şartlarının dâhilinde olmayan, kendi güçlerini aşan durumlarda kutsal olarak gördükleri güçlerden dua ve beddua formunda iyi ve kötü dileklerde bulunabilirler. Dua ve bedduanın toplumun her katmanında varlığını sürdürdüğü, anlam olarak birebirlerinin karşıtı olmalarına rağmen dileme konusunda birbirlerini tamamladıklarını söyleyebiliriz.

Zazacada beddua terimini “Zewte/Zoti/Zot” kelimesi karışılmaktadır. Zazacada standart bir yazım dilinin yaygın olmayışı, terimin birçok varyantının oluşmasına yol açmıştır. Bazı bölgelerde “Zewte”, bazı bölgelerde ise “Zot/Zowt” kullanılmaktadır. Başka birçok kelimedede olduğu gibi burada da *-ew* sesinin *ow-o* sesine dönüştüğü görülmektedir. Dolayısıyla kelimenin ilk halinin “zewte” olduğunu ifade edebiliriz. Zazacada “dua” anlamında Zazaca olan herhangi bir sözcük mevcut değilken, beddua anlamında ise “zewte” sözcüğünün varlığı ilgi çekicidir. Bu durum beddua kavramının dua kavramına göre daha arkaik olduğunu, toplumun gündelik hayatı içinde İslam’dan önce de kullanıldığını göstermektedir. Zazacada beddua kavramına yakın anlamda kullanılan “ax” (ah) sözcüğüne baktığımızda, “Axê biza kueli biza esteriyîn ra nîmonenû” (Kimsenin ahı kimseye kalmaz) atasözünde kullanımı bedduaya yakın bir anlam taşımaktadır. “Zot pêrûdayîş” (beddua etmek), “Lanet kerdiş” (lanet etmek) gibi deyimler de yine beddua ile ilintili ifadelerdir.

Bedduaları, sözlü kültürdeki yaratım ve aktarım bağlamları ile şekil, içerik, icra ve işlev özelliklerini göz önünde bulundurarak şu şekilde tanımlayabiliriz: genellikle mensur, bir veya iki cümleden meydana gelen, günlük konuşma bağlamlarında, edebi ve sözlü türlerde kullanılan, insan ve çevresi ile ilgili her konuda söylenmesi mümkün olan, çoğunlukla kişinin başkası için kutsal bir aracıdan; genellikle yaratıcıdan her iki dünya için cezalandırma talep eden, örtmeceler, benzetmeler ve tekrarlar ile oluşturulan estetik özelliklere sahip olan, sözün manevi gücüne dayanan, bir haksızlık karşısında kişinin lanetleme yoluyla adalet talep ederek sosyal kontrolü ve psikolojik rahatlamayı sağlayan sözlerdir.

1.1.5. Yemin

Dini Terimler Sözlüğüne baktığımızda yemin; 1. Ant, Ahit, Kasem. 2. Bir işi yapmayı veya yapmamayı Allah'ın zat, isimlerinden ve sıfatlarından birisi ile güçlendirerek Allah adına söz verme olarak açıklanmaktadır (DTS, 2009, 390). Yeminler özellikle alış-verişlerde veya herhangi bir konuda kişinin sözlerine şahit olarak yeminleri göstermek istediğinde kullanılmaktadır. Kişi söylediklerinin doğru olduğunu, yalan söylemediğini, yeminlere başvurarak muhatabını ikna etmeye çalışmaktadır. Zaza toplumunda “willê/willahî” (vallahî) ve “billê/billahî” (billahî) yeminleri o kadar sık kullanılır ki bu sözler artık çok normal karşılanmaktadır. Bu iki yemin sözü ile birlikte “tallahî” sözü de konuşmada vurguyu artırmak için kullanılmaktadır.

Zaza toplumunda özellikle yalan yere yemin etmek ve çok sık yeminlere başvurmak toplum tarafından hoş karşılanmaz. Bu tür durumlarda gereksiz yere yemin edenler uyarılır, “yemin etme” gibi ifadeler ile davranış eleştirilir. *Her kes barê Heqî poştî nêkeno* (Düzgün, 1992) sözünde geçen “Allah'ın payını/hakkını almak” deyimini gereksiz yere ve çok yemin etmenin sorumluluğundan kaçınmayı ifade etmektedir. Ancak herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşünce haklı ve doğru olduğunu ispatlamak için kişi, muhatabını inandırmak için yemin edebilmektedir. Bu tür durumlarda özellikle kutsallar ve bireysel değerler üzerine yemin edilmektedir.

Zazaca sözlüklerde genellikle “yemin” karşılığında “sond/sûnd/suand/suwend” kavramları kullanılmaktadır. Malmîsanij, bu kelimenin aslını *suwend* olarak kaydetmiştir (Malmîsanij, 1992, s. 322). Zazacada *-uwe* sesinin (ua, ue, û, o) seslerine dönüştüğü bilinmektedir. Bununla birlikte Bingöl bölgesinde “sond/sund” kavramı telaffuz kolaylığından daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Bu kavramın yanında “ahd” ve “w'ehd” kavramları bazen tek başına bazen de ikisi bir arada “yemin olsun”, “ant içmek” ve “söz vermek” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu terimlerin yanı sıra “nezir/nîyaz”, “qesem” kavramları da “yemin”, “yemin etmek” ve “yemin olsun” anlamlarında kullanılmaktadır.

Sözlü kültür ürünlerinden biri olan yeminler, araştırmacıların dikkatini çok çekmemiştir. Hatta Zaza folkloru üzerine yapılan yüksek lisans tezlerinde de (Aldatmaz, 2013; Samuk, 2018; Seçilmek, 2018) yeminler kapsam dışı bırakılmıştır. Gündelik hayat içinde birçok bağlamda

kullanılan, kimin, hangi durumlarda ne üzerine söylediği ve hangi işlevlerde kullandığı, yeminlerin tanımlanması açısından önemlidir. Bu kapsamda yeminleri: bir sözcükten, sözcük öbeğinden veya bir cümleden oluşabilen, genellikle bir anlaşmazlıkta çözüm için kullanılan, kişinin kendi sözlerinin doğruluğunu ispat etmek ve karşısındakini ikna etmek için kullanıldığı, bazen de öne sürülen şartın yerine getirilmemesi durumunda bedduaya dönüşebilen, sözlü hukuk çerçevesinde normal ve kutsal şeyler üzerine söylenen ve onları şahit gösteren kalıplaşmış sözler olarak tanımlamak mümkündür.

1.1.6. Küfür ve Hakaret Sözleri

Toplumda hoş görülemeyen, ayıp karşılanan küfür-sövgü ve hakaret sözleri eski toplumlarda olduğu gibi günümüz toplumlarında da konuşma esnasında kullanılmaktadır. Zaza toplumunda küfür ve hakaret sözleri de toplumun gelenek ve göreneklerine aykırı bir davranış olarak görülmektedir. Küfür sözleri yabancıların varlığında sansüre uğramaktadır. Bu yüzden folklor çalışmalarında bu tür sözlerin derlenmesi zordur. Ancak kavga ve çatışmalarda küfür ve hakaret sözleri kaçınılmaz olarak kullanılmaktadır.

Zaza dilinde bu sözleri karşılayan birkaç terim bulunmaktadır. Temelde küfür ve hakaret için *Nengî* ve *Milqî* (küfürler, hakaretler) terimlerinin yanında Arapçadan geçen “kufir” (küfür) sözcüğü de kullanılmaktadır. “Xevêr dayîş, qisê pîsî/xiravinî dayîş/vatiş” (küfür etmek, sövmek, kötü sözler söylemek) küfür ve hakaret anlamı taşıyan deyimler de bulunmaktadır. “Nengî çînayîş” (sövmek), “kufir kerdîş” (küfür etmek), “çita omîyayîş fek vatiş” (ağızına geleni söylemek) gibi deyimler de küfür etmek anlamında kullanılan diğer sözlerdir.

Konuşma olaylarında ve durumlarında çok az da olsa kullanılan küfür ve hakaret sözleri diğer folklorik unsurlar olan atasözü, deyim, dua ve beddualar kadar derleme metinlerinde yer almamaktadır. Bunun sebeplerinden biri; bu sözlerin genelde hem nadir kullanımları hem de grup üyelerinden olmayan kişilerin; araştırmacı veya derlemecilerin varlığında sansüre uğramalarıdır. Dolayısıyla bu sözleri derleyerek kayıt altına alabilmek için toplumun bir parçası olmak gerekir. Çalışmamızda kayıt altına alınan bu sözlerden hakaretler, küfürlere oranla toplumda daha kolay bir şekilde kullanılmaktadır.

Sözlü kültür açısından önemli kaynaklar olarak sayabileceğimiz Zazaca dergilerde atasözü, deyim, dua ve beddualar için yapılan birkaç tanım ve tasnife rastlamak mümkündür. Ancak konu yeminler, küfür ve hakaretler olunca ne yazık ki hem derleme metin hem de tanım

ve tasnif bilgisini bulmak mümkün değildir. Gündelik hayat içinde konuşma olaylarında kullanılan küfür ve hakaret sözlerini metin, bağlam ve işlev özelliklerini kapsayan şöyle bir tanım yapmak mümkündür: tek kelime, kelime öbeği veya cümleden oluşabilen, gündelik hayatta kavga ve çatışma durumlarında söylenen, kişinin kutsallarına, fiziksel özelliklerine veya bireysel değerlerine saldırarak veya hakaretle bulunarak muhatabına psikolojik olarak zarar vermeyi amaçlayan, bazen cinsel hakaretler içeren, bazen de benzetmeler yoluyla alay ederek ve aşağılayarak kişinin çaresizliğini, öfkesini ve kızgınlığını dışa vuran, muhatabında ise öfke ve aşağılanma duygularını uyandıran ve psikolojik rahatlama işlevine sahip olan kalıplaşmış sözlerdir.

1.1.7. Hitap/Seslenme Sözleri

İletişimi başlatan veya devam ettiren hitap sözleri, çoğu zaman gündelik etkileşimlerde karşımıza çıkan ifadelerdir. Büyüğün küçüğe veya yaşıtlarına, küçüğün büyüğe veya yaşıtlarına, farklı yaş, cinsiyet ve statüdeki kişilerin birilerine hitaben kullandığı sözler hemen hemen her toplumda yer almaktadır. Bu tür sözler çağrı, sevgi, aşk, saygı, değer, korku gibi duyguları yansıtmaktadır. Gündelik hayatta özellikle büyükler ile küçükler arasındaki ilişkileri denetleyen değer yargıları bu tür sözleri etkilemektedir. Dolayısıyla hitap sözlerini doğru yer ve zamanda ve uygun bir şekilde kullanmak gerekmektedir. Örneğin; “lajo” (genç, delikanlı, oğul, erkek çocuk) seslenme sözü, büyüklerin küçükler ve kendi yaşıtları için de samimi bir tarzda kullandığı ifadedir. Ancak küçük yaştaki birinin bu sözü büyükler için kullanması uygun değildir.

Hitap sözleri ile ilgili bir başka husus ta Zazacada seslenme durumunda bu sözlere, cinsiyete göre seslenme eklerin gelmesidir. Örneğin, “laj” (erkek çocuk) sözcüğü hitap halinde “o” ünlüsünü alarak lajo’ya dönüşmektedir. “Way” (kız kardeş, abla) sözcüğü de seslenme durumunda “ê” sesini alarak “wayê” olarak söylenmektedir. Buna benzer şekilde “xal” (dayı) xalo’ya, “em” (hala) “emê”, “xale” (teyze) da *xalê*’ye dönüşmektedir. Dolayısıyla seslenme halinde eril sözcükler için –o, dişil sözcükler içinse –ê seslenme ünlülerinin kullanıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca bu seslenme sözleri bazı durumlarda birinci teklik iyelik eki aldığı görülmektedir. *Law-ê-m* oğlum), *kena-y-ê-m/ken-ê-m* (kızım) gibi durumlarda –m birinci teklik şahıs iyelik eki alabilir.

Bununla birlikte toplumun örf ve adetleri kimi durumlarda hitap sözlerini doğrudan etkilemektedir. Örneğin, ortamda yaşlı birileri veya yabancı olduğunda bireyler kendi eşlerinin

isimleri ile onlara hitap etmekten kaçınmaktadır. Bu gibi durumlarda bazen muhatabın statüsüne veya akrabalık bağlarına göre hitaplar kullanılmaktadır. Örneğin; bir erkek böyle ortamlarda eşini, babasına nispetle “Kenê (Ehmî)” (Ahmet’in kızı) ve kadınlar da kocalarına “Hejî/Hecî” (hacı) gibi hitaplar kullanmaktadır.

Sözlüklerde “vengdayîş/dayene”; seslenmek, çağırmak, “vengdayîş”; çağırma, seslenme, çağrı “veng kerdîş/kerdene”; seslenmek, çağırmak gibi anlamlara sahiptir. Buradan hareketle hitap sözleri için Zazacada “çekuyê vengdayîşî” terimi önerilebilir. Çünkü “çeku/çekuye” sözcüğü “söz” anlamına sahip olmasına yanı sıra genellikle “sözcük/kelime” anlamında da kullanılmaktadır. Zazacada bulunan hitap sözlerin büyük çoğunluğu tek kelimelik; “bawo”, “bıra/bıro”, “kena, lajo”, “bıko”, “wayê”, “xalo” vb. ifadelerden oluşmaktadır.

Zaza dilindeki bazı çağrı edatlardan dil bilimsel bir bakış açısıyla inceleyen İlyas Arslan, söz konusu edatların seslenen kişi ile bağlantılı olup bazı söz dizimsel işlevleri olduğunu, bu edatların genelde cümlenin başında yer aldığını ve diğer partikeller ile beraber kullanılabileceğini belirtmektedir (Arslan, 2013, s. 144). Arslan, incelemeye tabi tuttuğu bazı çağrı edatları için yaşlılar arasında ve daha genç olanlara karşı kullanıldığını ancak daha yaşlı kesime hitaben asla kullanılmayacağını ifade eder. Ancak Arslan’ın incelemeye almadığı, toplumun bütün bireylerine hitaben kullanılabilecek hitap sözleri de mevcuttur.

Hitap sözlerinin bir bölümünü teşkil eden sevgi sözlerini “Qiseyê Heskerdene/heskerdişî” olarak tanımlayan Nadire Güntaş Aldatmaz, bu sözlerin Kürt toplumlarında çokça dile getirilmediğini, ancak kötü sözlerin anında ifade edildiğini ve bu sevgi belirten sözlerin; “melema/ê mi” (dermanım), “roy/ê mi” (ruhum, canım) ve “cîgêra/ê mi” (kıymetlim, ciğerim) gibi sözlerin genellikle çocuklar için kullanıldığını belirtmektedir (Aldatmaz, 2013, s. 64-65). Sevgiyi yansıtan bu sözlerin az olması aslında toplumun değer yargıları ile yakından ilişkilidir. Çünkü Zaza toplumunda ataerkil düşünceye göre bir erkeğin toplum içinde ailesine karşı sevgisini dile getirmesi ayıp karşılanmaktadır. Ayrıca bu tür sözlerin sadece çocuklara söylenmediğini, eşler arasında da kullanıldığını söylemek mümkündür.

Sözlü kültür ürünlerinden olan hitapları metin, bağlam ve işlev özelliklerini de kapsayacak şekilde şöyle bir tanım yapmak mümkündür: genellikle akrabalık kavramlarından ve tek sözcükten oluşan, eril ve dişil seslenme eki alabilen, gündelik hayat içinde birine veya

bir gruba karşı çağrı, sevgi, saygı ve hakaret işlevlerinde kullanılan, yaş, cinsiyet ve statü bildiren, iletişimi başlatan, sürdüren ve düzenleyen kalıplaşmış sözlerdir.

1.1.8. Selamlaşma ve Vedalaşma Sözleri

Konuşma durumlarda iletişimi sağlayan, düzenleyen ve devam ettiren kalıplaşmış sözler bulunmaktadır. Bu sözler birer kültür yansıması olarak dilde yer almaktadırlar. Atasözleri, deyim, dua ve beddualar gibi “selamlaşma ve vedalaşma sözleri” de bu kalıplaşmış ifadeler arasında yer almaktadır. Selamlaşma ve vedalaşma sözleri iki farklı form olarak görünse de aslında bu iki ifade ve davranış kalıpları birbirlerini bağlamsal açıdan tamamlamaktadır. Çünkü ilki, bir iletişim olayını başlatırken diğeri de bu olayı sonlandırmaktadır.

Toplumun tutum ve değerlerini yansıtan selamlaşma ve vedalaşma sözleri, özellikle gündelik hayat içindeki karşılaşmalarda ve sonrasında karşımıza çıkan söz ve davranış kalıplarıdır. Sokakta, çarşıda ve buna benzer birçok ortamda iletişimi başlatan selamlaşma sözleri ve bu iletişim olayının sonunda kullanılan vedalaşma ifadeleri söylenmesi adet haline gelmiştir. Bu sözlerin hem iletişimsel hem de toplumsal kurallar gereği kullanılmalrı bir zorunluluk olarak görünmektedir. Bu yüzden bu tür bağlamlarda bulunanlar toplumsal değerlere göre davranıp birbirleri ile selamlaşmaktadır.

Sözlüklerde “selam” ve “selamlaşma” için “selam/silom” (selam), “selamdayış” (selam verme, selamlaşma) sözcükleri kullanılmaktadır. Karşılaşma bağlamlarında “Selamun eleykum” ifadesi kullanılır. Bu söze karşılık “Eleykumselam” veya muhatabın tanıdık ve değer verilen biri olması durumunda ise bu sözün vurgulu ve uzun bir şekli olan “Aleykumselam we rehmehulâhî we berekatuhû” kullanılır. Bu selamlaşma sözlerinin yanında “merhaba” sözü de kullanılmaktadır. “Merhabayî dayış” “selam verme”, “merhaba” anlamında kullanılır. Bu selamlaşma sözleri ile sağ elini havaya kaldırıp selam verme, tokalaşma, öpüşme, sarılma, yaş olarak büyük olanların elini öpme, karşılığında büyüklerin küçüklerin başından veya yanığından öpmesi, yaşlıların birbirlerinin omuzlarından öpmesi gibi Zaza toplumunda yaygın bazı davranışlar da yukarıdaki selamlaşma ifadelerini desteklediği ve tamamladığı görülmektedir.

Aynı şekilde bir yere gitmek için ayrılırken kullanılan bazı vedalaşma sözleri de bulunmaktadır. Zazacada “xatirwaştış”, “vedalaşma”, “vedalaşmak” anlamlarına sahiptir. “Miqat xwu bi” (Kendine mukayyet ol), “Xatir tu” (Allah’a ısmarladık), “Homa silametî bidû”

(Allah selamet versin) gibi sözler bu tür durumlarda söylenmektedir. Uğurlamalarda genellikle iyi dilek belirten sözler de kullanılmaktadır. Bu sözlerin yanı sıra son zamanlarda Zaza toplumunda diğer dil ve kültürlerin etkisiyle giren bazı selamlaşma ve vedalaşma sözleri de bulunmaktadır. “Rojbaş” (İyi günler, Günaydın), “Hol bion xwu” (Kendine iyi bak) bu popüler sözlerden bazılarıdır.

Sözlü kültür üzerine yapılan derleme ve akademik çalışmaları (Düzgün, 1992; Özcan, 1992; Malmîsanij, 2000; Bukan, 2015; Lezgin, 2005, Selcan, 2013, Aldatmaz, 2013; Asna, 2014; Seçilmek, 2018) incelediğimizde kalıplaşmış sözlerden atasözü, deyim, dua ve beddualar için bazı tanımların yapılmasına rağmen selamlaşma ve vedalaşma sözleri içi herhangi bir tanımlama bulunmamaktadır. Bu sözleri; gündelik hayat içinde belirli iletişim durumlarında kelime öbeği veya tümce halinde kullanılan, iletişimi başlatan selamlaşma ve iletişimi sonlandıran vedalaşma sözleri olarak karşılaşmalarda ve uğurlamalarda kullanılması adet haline gelen, esenlik, iyi dilek ve birtakım davranışları içeren kalıplaşmış sözler olarak tanımlamak mümkündür. Dolayısıyla bu tür sözleri, karşılaşma ve vedalaşma bağlamlarında kullanılan, iletişimi sağlayan ve kültürel özellikleri barındıran ifadeler olarak değerlendirmek mümkündür.

1.1.9. Dini İnançları Yansıtan Sözler

Duygu ve düşünceleri ifade etmek için kullanılan araçlardan biri olan dil, toplumun gelenek-göreneklerini ve inançlarını yansıtmaktadır. Bu yüzden gündelik hayat içinde, iletişim bağlamlarında kullanılan bazı kalıplaşmış sözlerde bu kültür özelliklerinin bulunması kaçınılmazdır. Konuşma olay ve durumlarında kullanılan bu sözlerden bir diğeri de “dini inançları yansıtan” sözlerdir. Dini kavramların etkisi ile şekillenen bu sözler, atasözü, deyim, dua ve beddua gibi diğer kalıplaşmış sözlere oranla daha azdır. Ancak bu sözler konuşma esnasında yeri ve zamanı geldiğinde kullanılmaktadırlar.

Genellikle kalıp sözler başlığı altında incelenen dini inançları yansıtan sözler, diğer kalıplaşmış sözlere göre nispeten daha az çalışılmıştır. Bu sözler üzerine yapılan çalışmalarda (Gökdayı, 2008; Bulut, 2012; Pırnaz, 2018) farklı adlandırılmalar yapılmıştır. Pırnaz *dini söz*, Gökdayı, “dini inançları bildiren sözler”, Bulut ise “dini inançları yansıtan sözler” olarak adlandırmıştır. Ancak *dini söz* kavramı, dini hükümler ile kolayca karıştırılmaya müsait görünmektedir. Ayrıca bu kavram çok genel bir ifade olduğundan, dini inançları yansıtan sözleri diğer dini sözlerden ayırt edememektedir. Bu çalışmada bu tür sözleri “dini inançları yansıtan sözler” olarak adlandırmayı tercih ettik.

Sözlü kültür ürünlerinden olan atasözü, deyim, dua ve beddua gibi kalıplaşmış sözler üzerine dergi ve kitaplarda bazı derleme yayınları yapılmıştır. Ancak yemin ve küfür-hakaret sözleri üzerine sadece bir-iki inceleme (Aldatmaz, 2013; Septioğlu, 2019) bulunmaktadır. Selamlaşma ve vedalaşma sözleri, dini inançları yansıtan sözler, duyguları bildiren sözler gibi kalıp sözler üzerine ise, herhangi bir çalışma mevcut değildir. Dini kavram ve inanışlardan kaynaklanan bu sözler için Zazacada halk arasında kullanılan bir terim bulunmamaktadır. Bu noktada bu sözler için Zazacada “çekuyê ke bawerîyan mojnênî ra” (dini inançları yansıtan sözler) gibi bir terim önermek mümkündür.

Dini inançları yansıtan sözler, folklorik çalışmalarda yer almadığından bugüne kadar bu sözler için herhangi bir tanım ve tasnif yapılmamıştır. Zaza toplumunda dinin etkisi gelenek ve göreneklerde kendini güçlü bir şekilde hissettirirken aynı zamanda da din ile ilgili değer ve yargıların, yani bazı inançların ve kavramların dile yansımıştır. Dini inançları yansıtan sözleri, Zaza sözlü kültürü içindeki bağlam ve işlevlerini de hesaba katarak şöyle tanımlayabiliriz: gündelik yaşam çerçevesinde, konuşma olay ve durumlarında dini kavram ve inanışlardan kaynaklanan, halkın bu konudaki değer yargılarını yansıtan, söze dini referanslar eşliğinde inandırıcılık kazandırma ve dileğin gerçekleşme ihtimalini artırma gibi işlevlere sahip olan tek sözcük, sözcük öbeği veya cümle halinde kullanılabilen kalıplaşmış sözlerdir.

1.1.10. Duyguları Bildiren Sözler

Konuşma bağlamlarında kişinin beklemediği bir olay, söz veya durum karşısında yaşadığı şaşkınlık, heyecan, korku, kızgınlık, hayret, sevinç, acıma, bıkkınlık vb. duygularını dile getirdiği kalıplaşmış bazı sözler “duyguları bildiren sözler” başlığı altında incelenmektedir. Konuşma esnasında katılımcıya iletişimi devam ettirme noktasında yardımcı olan bu sözler, bazı olay ve durumlarda ister istemez kullanılmaktadır.

Zaza sözlü kültüründe konuşma durumlarında duyguları bildiren bazı sözler kullanılmaktadır. Örneğin, üzücü veya korkunç bir olay karşısında “Gunakî ma rî” (vay halimize) acıma ve korku bildirir. “Vaji willê “(Vallahi de/ yemin et), “wişş” ve “Errik” (vay be) gibi ünlemler ise herhangi bir durum karşısında yaşanan şaşkınlığı yansıtmaktadır. “Heywax mi rî” (Eyvahlar olsun-bana), “wax wax” (Vah vah) gibi sözler ise acıma, korku ve üzüntü bildirmektedir. Ancak bu sözler deyim, atasözü, dua ve beddua gibi kalıplaşmış sözlere oranla sayıca azdır. Bu durum bu tür sözlerin derleme yapılırken kapsam dışı kalmalarına yol açmıştır denilebilir.

Sözlü kültür unsurlarından olan “duygu bildiren sözler” gündelik konuşma dilinde herhangi bir terim karşılığına sahip değildir. Bu tür sözler hem sayıca azdırlar hem de çalışmalara yeni yeni konu edildiklerinden bunları işaret eden bir terimden yoksun olmaları normal görülmelidir. Zaza kültürü üzerine yapılan akademik çalışmalarda bu tür sözlerin incelenmediği görülmüştür. Bu yüzden bu tür sözleri ifade eden bir kavram veya terime ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu noktada “çekuyê ke hîsan mojnênî ra” (Duyguları bildiren/gösteren sözler) olarak bir adlandırma önermek mümkündür.

Zaza sözlü kültüründeki bağlam ve işlevlerini de göz önüne alarak duygu bildiren sözleri şöyle tanımlayabiliriz: sözcük, sözcük öbeği veya cümleden meydana gelebilen, kişinin herhangi bir olay, davranış veya söz karşısında şaşkınlık, korku, acıma, sevinç, kızgınlık, bıkkınlık vb. duygularını yansıtan, konuşmayı sürdüren ve dilin ifade kabiliyetini yansıtan kalıplaşmış sözlerdir.

SONUÇ

Gündelik hayat içindeki konuşma olay ve durumlarında kullanılan deyim, atasözü, dua ve beddua gibi kalıplaşmış sözler, yüzyıllar boyunca kullanılarak durulaşmış ve dilin zenginleşmesine ve derinleşmesine imkân tanımıştır. Bu sözlerin incelenmesi, halkın duygu ve düşünce dünyasının nasıl şekillendiğine dair önemli bilgiler sunmaya olanak tanımakta, ayrıca bu inceleme, dildeki sosyal ve kültürel etkileşimin boyutlarını da ortaya koymaktadır. Günlük konuşma dilinde yer alan kalıplaşmış ifadelerin; dini bayramlar, doğum, düğün, taziye, misafir karşılama, ağırlama ve uğurlama, tarım ve hayvancılık ile ilişkin uğraşlar ve benzeri gündelik uğraşlar gibi birçok bağlamda açıklama, korunma, yol gösterme, cezalandırma, ispatlama, ödüllendirme, ödeşme ve ikna etme gibi işlevlerde kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

Kalıplaşmış sözlerin türlü bağlamlarda gerçekleşen konuşmalarda toplumun değer yargılarını, tabularını, çeşitli duygularını dışa vurum biçimlerini yansıttıkları kültürel ve dilsel unsurlar olduğu açıktır. Bu yönüyle kalıplaşmış sözler, Zaza toplumunun dış dünya ile olan etkileşimlerini nasıl yorumladıkları ve bu algıları dil aracılığı ile ifade biçimlerini göstermektedir. Bununla birlikte zihinde kalıplaşmış olarak bulunan bu sözlerin iletişim esnasında katılımcıların anlamlı bir diyalog kurmalarına yardımcı olduğu ifade edilebilir.

Sonuç olarak; Zaza folklorik ürünlerini derleme çalışmalarının çok önemli bir bölümü önce dergilerde kendisine yer bulmuştur. Bu derlemelerden çok az bir kısmı ise daha sonra

kitaplaştırılmıştır. Ancak bu folklor malzemesinin çok azının incelemeye tabi tutulduğu açıktır. Bu derlemelerin büyük bir kısmı sadece metin yayını olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Zaza dili ve kültürü üzerine yapılacak çalışmalar için söz konusu derlemelerin önemi yadsınmaz. Bu derlemeler, yapılacak tanım ve tasniflerin daha kapsamlı ve doğru bir şekilde gerçekleşmesini sağlayacaktır. Ancak çalışmamızın konusu olan kalıplaşmış sözler görece yeni bir çalışma alanı olduğu için bu alanda yeterli inceleme yapılmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma sözlü kültür içinde çok yaygın bir şekilde kullanılan kalıplaşmış sözlerin bir arada değerlendirilerek bu sözlerin terim anlamlarını belirlemeye ve bu sözleri tanımlamaya gayret göstermiştir.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1987). *Türkçenin Gücü*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aksan, D. (2000). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2014). *Anadilimizin Söz Denizinde* (3.baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Alay, O. (1996). *Kültür Dünyamızda Bingöl* (2 baskı). Elâzığ: Üniversite Kitabevi.
- Aldatmaz, N. G. (2013). *Folklorê Kirmancan (Zazayan/Kirdan/Dimilîyan) Ser o Cigêraşîyê*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü ABD, Mardin.
- Arslan, İ. (2013). Zaza Dilinde Partikeller. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7.
- Asna, B. (2014). *Bingöl'de Zazaca Atasözlerinin Tahlili* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bingöl Üniversitesi, YDE. Bingöl.
- Ayyıldız, Z. (2013). *Vatenên Verênanê Ma (Zazaca Atasözleri ve Deyimler)*. Şanlıurfa: Elif Matbaası.
- Bukan, İ. (2015). *Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler*. İstanbul: Fam Yayınları.
- Bulut, S. (2012). *Anadolu Ağızlarında Kalıp Sözler ve Kullanım Özellikleri*. Ordu. Mayıs 11, 2021 tarihinde alındı.
- Dini Terimler Sözlüğü (2009). Millî Eğitim Bakanlığı. Ankara.
- Düzgün, M. & M. C. vd. (1992). *Dêrsım de Diwayi, Qese Pi-Kalikan, Erf u Mecazi, Çıbenoki, Xeletnayêni*. Berhem Yayınevi.
- Ekici, M. (2015). *Halk bilgisi (folklor) derleme ve inceleme yöntemleri* (6 b.). Ankara: Geleneksel Yayıncılık.
- Erdoğan, H. (2018). *Dara Hênî (Coğrafya, Sanikî, Meseleyî, Vateyî Verînan)*. Diyarbakir: Weşanxaneyê Roşna.

- Ersoz, U. F. (2017). *Vervate*. İstanbul: Weşanên J&J.
- Gedik, A. (2004). *Gingim Zerreyê Ma De*. İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî.
- Gökdayı, H. (2008). Türkçede kalıp sözler. *Bilig*, (44), 89-110.
- Gökdayı, H. (2020). *Türkçede Kalıp Sözler* (3.baskı). İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Keskin, A. (2018). *Türk Kültüründe Alkışlar (Dualar/İyi Dilekler) Ve Kargışlar (Beddualar/Kötü Dilekler): Metin ve Bağlam Merkezli Bir İnceleme* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi SBE, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, İzmir.
- Kula, O. B. (1996). "Dilin kültürelliği ya da kültürün dilselliği". *Bilim ve Ütopya*.
- Lezgîn, R. (2005). *Ferhengê İdyomanê Kurdkî (Kirmanckî-Zazakî)*. İstanbul: weşanxaneyê Vateyî.
- Malmîsanij, M. (2000). *Folklorê Ma Ra Çend Numûney*. İstanbul: Berdan Matbaacılık.
- Malmisanij. (1992). *Zazaca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Deng Yayınları.
- Özcan, M. (1992). *Dersim (Zaza) Atasözleri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Pırnaz, A. (2019). Kahramanmaraş Halk Kültüründe Kalıp Sözler (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı ABD.
- Samuk, H. (2018). Servi Bölgesi Folkloru. 92-93. Bingöl. Ocak 28, 2022 tarihinde alındı.
- Seçilmek, K. (2018). *Edebîyatê Fekkî Yê Kirmanckî (Zazakî) Yê Mintiqaya Sêwregi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü ABD, Mardin.
- Selcan, Z. (2013). *Qese u Qesê Virênu, Leksikon*. Dêrsim: Tunceli Üniversitesi .
- Septioğlu, P. (2019). *Qerebegan: Tarîx, Kultur, Coxrafya*. İstanbul: Weşanxaneyê Peywend.
- Wray, Alison. (2002). *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yıldırım, K. (2012). *Edebîyatê Kirmanckî Ra Nimûneyî*. Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.

DANASÎNA DESTXETÊN BERHEMÊN ELMAS XANÊ KENDÛLEYÎ*

Semih GEZER**

Abdullah KIRAN***

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 14.11.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 07.12.2022

Atf: Gezer, S. û Kiran, A. (2022).

“Danasîna Destxetên Berhemên Elmas Xanê Kendûleyî”,
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 16, 96-116.

DOI: 10.56491/buydd.1204035

KURTE

Elmas Xanê Ken[d]üleyî yek ji helbestvanê klasîk e di sala 1706an de li devera Kendûleyê ya girêdayê parêzgeha Kêrmanşanê ji dayîk bûye. Bi diyalekta hewramî bi devoka Kenûlê gelek berhem nivîsîne. Kendûleyî ji hêla ruxsarê ve her çiqas bi qalibê mesnewiyê berhem nivîsibe jî wezna kîteyî hilibjartiyê bi vê yeke jî ew derketiyê derveyê çarçoveya klasîk di honandina berhemên xwe de. Hinek ji wan berhemên wî mesnewiyên lîrik in ku wekî mînak *Xusrew û Şêrîn*, *Xurşîd û Xireman*, *Bîjen û Menîjê*, *Behram û Gulendam* mirov dikare rêz bike. Ji bo mesnewiyên hemasî yan jî qehremanî *Nadirname*, *Mûş û Gorbê*, *Siyaveşname*, *Rustem û Zunûn*, *Şahnameya Kurdî*, wekî berhem dertên pêşberê me. Heta niha me ji pirtûkxaneyên Îranê û yên Ewrûpayê hinek ji destxetên berhemên Elmas Xanê Kendûleyî bi dest xistine. Her berhemek çend nusxeyên xwe yên cuda hene. Ev yek jî ji bo xebata derbarê vî şa'irî alîkariyê dide me. Em ê di vê xebatê de bi kurtasî li ser jiyannameya Elmas Xan Kendûleyî rawestin û behsa berhemên wî bikin. Em ê di vê xebatê de kunyeya nusxeyên *Mûş û Gorbê*, *Ferhad û Şêrîn*, *Xusrew û Şêrîn*, *Xurşîd û Xireman*, *Xawer Zemîn*, *Nadirname*, *Heft Leşker*, *Siyaveşnameyê* bidin.

Peyvên Sereke: Edebiyata Kurdî, Destxet, Elmas Xanê Kendûleyî, Mûş û Gorbê, Nadirname

* Ev gotar ji teza xwendevan ya "*Xusrew û Şêrîn*"a *Elmas Xanê Kendûleyî (Metin –Lêkolîn)* hatiye hilberandin.

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı, Muş / Türkiye. E-posta: s.gezer@alparslan.edu.tr

*** Prof. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi, Muş / Türkiye. E-posta: a.kiran@alparslan.edu.tr

Manuscripts of Kurdish Poet Elmas Khan Kandulayi

Abstract

Almas Khān-i Kanduley was born in 1706 in the Kirmanshah city neighborhood of Kandule. Almas Khān, a significant figure in 18th-century Classical Kurdish literature, produced a number of works in the Hawrami language. Despite having a masnawi form, he broke the tradition and favored prosody over syllabic meter. In terms of subject, his works can be categorized into two categories. His works such as *Khusraw and Shirin*, *Khurshid and Khiramān*, *Bizhan and Manizhe*, *Bahrām and Gulandām* can be mentioned as lyric masnawi. The epic masnavis of the poet in question appear as *Nādirnāme*, *Siyāveshnāme*, *Rustam and Zunuon*, *Haft Lashkar*, *Mush and Gurbe*, *Kurdish Shāhnāme*. The manuscripts of the poet's works and their various copies are introduced in this research, which also discusses the poet's biography. The primary sources for this study are the poet's digital manuscripts from Iranian and European libraries. The copies indicated above will be very beneficial for research on the poet. A number of the poet's manuscripts, including *Mush and Gurbe*, *as Farhād and Shirin*, *as Khusraw and Shirin*, *Khurshid and Khiramān*, *Khāwar Zemīn*, *Nādirnāme*, *Haft Lashkar*, *Siyaveşname* are introduced in this study.

Keywords: Kurdish Literature, Manuscript, Almās Khān-i Kendūleyî, *Mush and Gurbe*, *Nādirnāme*

Elmas Han Kendulayi'nin Elyazma Eserleri

Özet

Elmas Xan-i Kendūleyî 1706 yılında Kirmanşah şehrine bağlı Kendüle köyünde dünyaya gelmiştir. Elmas Xan, 18. yüzyıl Klasik Kürt Edebiyatı şairlerinden olup Havramî lehçesi ile çok sayıda eser vermiştir. Kendūleyî mesnevi tarzında yazdığı eserlerinde klasik çerçeveyi kırıp şekil olarak mesnevi olmasına rağmen aruz yerine hece vezni tercih etmiştir. Eserlerini, konu açısından iki başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bu eserlerden *Hüsrev u Şîrîn*, *Hurşid u Hireman*, *Ferhad u Şîrîn*, *Bijen u Menije*, *Behram u Gülendām* lirik mesneviler olarak ikili aşk bağlamında örnek verilebilir. Söz konusu şairin epik mesnevileri ise *Nadirname*, *Siyaveşname*, *Rustem u Zünûn*, *Heft Leşker*, *Mûş u Gurbe*, *Şahname-yi Kürdî* olarak karşımıza çıkmaktadır. İran ve Avrupa kütüphanelerinden mezkûr şairin eserlerinin dijital el yazmaları bu çalışmanın temel kaynaklarıdır. Bahsi geçen nüshalar şairle ilgili yapılacak çalışmalarda büyük katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada şairin hayatını kısaca anlatacağız ve eserlerinden bahsedeceğiz. Bu çalışmada şairin *Nadirname*, *Siyaveşname*, *Heft Leşker*, *Mûş u Gurbe*, *Hüsrev u Şîrîn*, *Hurşid ve Hireman*, *Ferhad u Şîrîn* ve *Haver Zemin* adlı eserlerinin el yazma nüshalarının künyelerini vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Kürt Edebiyatı, el yazma, Elmas Han-ı Kendūleyî, *Mûş u Gurbe*, *Nadirname*

Destpêk

Elmas Xan di sala 1702an de li Kendûleyê ji dayîk bûye ku bi girêdayê Kêrmanşanê ye. Ji malbateke navdar û serwetmend bûye. Çend kitêbên ku behsa jiyannameya Elmas Xan dikin derheq wî de agahiyên gelek kurt didin. Muhemed Sultanî di kitêba xwe ya bi navê *Hediqa Sultanî* de diyar dike ku helbestvanê bi navê Şefî'ê Dînewerî piştî mirina Elmas Xan, li ser wî mersiye gotiye (Sultanî, 1384: 205). Ew di heman serdemê de jiyane û ihtimal e ku Elmas Xan di sedsala dozdehan de yanî teqriben di navbera salên h.q. 1190-1200/m. 1776-1786 de wefat kiribe (Borekey, 2008: 198). Li gorî agahiyên ku Xeznedar dide navê bavê wî Ehmed Xanê Kendûleyî ye (Xeznedar, 2002: 59). Li gorî nusxeya *Rustem û Esfendiyar* (1012 h.q.) ku li Kitabxaneya Zanîngeha Berlînê berdest e, navê bavê wî Riza Xan e. Li gorî vê nusxeyê bavê wî şa'ir bûye û ihtimal e ku beriya Elmas Xan, bavê wî Riza Xan bi diyalekta hewramî dest bi nivîsa *Şahnameya Kurdî* kiribe û bi ihtimaleke mezin wî jî nivîsandina vê berhemê domandiye. Şa'irê me bi navên wekî Elmas Xanê Kurdistanî, Serheng Elmas Xan, Mela Elmas Xanê Kendûleyî, Mîrza Elmas Xan û Elmas Xanê Kelhor tê naskirin (Sultanî, 1374: 100; Gocerî, 1374: 278; Yezdanpenah, 1384: 18). Hacî Şêx Hamid Hîsamî di berhema xwe ya bi navê *Yadî Şa'êranî Kurd* de derheq leqeb û bajarê Elmas Xan de wiha agahî daye:

Şa'irî Kurd e Serheng Elmas Xan

Le gund Kendûle nawçey Kêrmaşan (Hîsamî, 1372:114)

Elmas Xan di zaroktiya xwe de dest bi xwendina 'ilmê medreseyê kiriye. Li medresên Kêrmanşanê û Sineyê xwendina xwe domandiye. Piştî wî telîm û perwerdeya cengê jî wergirtiye. Di demeka kurt de Elmas Xan derbasê artêşa Nadirşahê Efqar bûye û ji ber liyaqeta xwe wekî fermanzarekî wezîfe girtiye (Xeznedar, 2008: 59). Gelek çavkanî vê agahiyê piştrast dikin. *Nadirnameya* Elmas Xanê Kendûleyî jî yek ji wan çavkaniyan e. Li gorî çavkaniyên ku me bi dest xistine di sala 1732an de di şerê navbera Nadir Şah û Topal Osman Paşa de, Kendûleyî jî cih girtiye. Di vî şerî de ji ber ku Kendûleyî leşkerê xwe daye dawîya cepheyê artêşa Nadir Şah li hemberî artêşa Topal Paşa şikestê dixwe (Gencorî, 1373: 12). Piştî vî şerî ji ber têkçûna di şer de, Nadir Şah, Elmas Xan 'ezl dike û wî sirgun dike. Piştî vê bûyerê Elmas Xan heta dawîya 'emrê xwe li gundê Kendûleyê bi mûsîqî û şî'irê re meşxûl dibe (Rohanî, 2011: 238).

1. Berhemên Elmas Xanê Kendûleyî

Elmas Xanê Kendûleyî yek ji wan helbestvanê herî berhemdar ê edebiyata Kurdiya hewramî ye. Kendûleyî berhemên xwe bi tevahî bi terzê mesnewiyê nivîsiye û wezna kîteyê bi kar anîye. Wî bi gelemperî mesnewiyên xwe bi deh kîteyî nivîsîne.

Şahnameya Kurdî di nav kurdên li Îranê de berhema herî navdar û berbelav a Elmas Xanê Kendûleyî ye. Bi terz û şêweya *Şahnameya Firdewsiyê Tûsî* hatiye nivîsîn. Gelek nusxeyên wê li herêma Hewreman di nav Kurdan de hatine peyda kirin û hin ji wan li muzeyên Rûsyayê, Almanayê, Inglîstan û Denmarkê niha tên parastin. Li gorî gotara Edway yazde nusxeyên vê berhemê hene û ji destanên cuda cuda pêk hatine (Edway, 1391: 84). Kitêb an jî mesnewiyên di nav *Şahnameya Kurdî* de cih digrin ev in: *Destana Rustem û Kivîguhzaad, Heft Xanê Rustem, Siyaveş, Berz û Fûlawend, Menîje û Bijen, Cengê Heft Leşker, Rustem û Zerdheng, Rustem û Isfendiyar, Rustem û Şexad û Rustem û Behmen, Feramerz û Azerberzîn* (Yezdenpenah, 1383: 20). Kendûleyî ji van destanan hinek ji Firdewsî wergerandine bo Kurdiya Goranî hin jî bi xwe nivîsîne. Zanyarên wekî Ehmed Şerîfî, Îrec Behramî, Sidîq Sefizadê Borekî, Muhemed Reşîd Emînî, Xelîl Begzade, Mecîd Yezdanpenah û Emîn Gocerî li ser *Şahnameya Kurdî* xebat kirine û di vê meseleyê de nêrîna wan wekî hev e.

Muhemmed Elî Sultanî di kitêba xwe ya bi navê *Coxrafyayê Tarîxî û Tarîxê Mufessel* de diyar kiriye ku Elmas Xan xemse nivîsiye û xemseya wî ji Yusif û Zuleyxa, Şêrîn û Ferhad, Leyl û Mecnûn, Zerd Aheng û Kenîz, Yazde Pêser pêk tê (Sultanî, 1374: 176). Lê ji xemsa Kendûleyî bi tenê destxeta *Ferhad û Şêrîn* hatiye parastin an jî heta niha ev berhem gihiştiye ber destê me. Dibe ku siberoj berhemên wî yê din jî bîn peydakirin. Mirov nikare di vê mijarê de agahiyên teqez bide. Ji bilî van berhemên ku navên wan li jorê hatine zikirkirin *Xusrew û Şêrîn, Xawer Zemîn, Xurşîd û Xireman, Nadirname, Mûş û Gorbê, Siyaveşname, Rustem û Zunûn* hatine tespîtkirin ku ev ji terefê Elmas Xanê Kendûleyî ve hatine nivîsîn. Berhemên ku me destxetên wan bi dest xistine û ji wan sûd wergirtine li jêrê hatine nasandin.

1.1. Mûş û Gorbê (Mişk û Pising)

Mûş û Gorbê yek ji berhemên Kendûleyî ye. Şa'ir ev mesnewî bi terzekî alegorîk kişandiye nezmê. Berhema bi navê *Mûş û Gorbê* ya Kendûleyî wekî *Nadirnameya wî* diyar e ku şer û cengên ku Nadirşahê Efqarî kirine û di netîca wan de neyarên xwe çawa

mexlûb kirine bi zimanekî temsîlî û teswirî nivîsiye. Bi navê *Mûş û Gorbê* bi heman rengî yekem car mesnewiya Ûbeydê Zakanî dertê pêşberê me di edebiyata Farisî de (Atabegî, 1384: 365). Berhema Elmas Xan ji gelek hêlan ve dişibe ya Zakanî bi taybetî ji hêla terz û alegoriyê ve. Ev yek jî nîşan dide ku Elmas Xanê Kendûleyî di bin bandora Zakanî de maye.

Mexlasa Elmas Xan di vê mesnewiyê de wekî *Elmas* derbas dibe. Jixwe ji hêla ziman û honandina metnê ve jî diyar e ku ev berhema Kendûleyî ye. Di vir de gorbê yanî pişîng an jî pişîle temsîla Nadir Şahê Efqarî dike û mûş jî temsîlê Eşref Efxan e. Ango Efxaniyan wekî mişkan welatê Îranê talan kirine û Nadir Şah jî wekî pişîngê ew tarûmar kirine (Edway, 1394: 41). Heta niha sê destxetên vê berhemê hatine bidestxistin. Nusxeyek li Pirtûkxaneya Berlînê ya Dewletê ye, yek li Îranê Pirtûkxaneya Meclîsa Şûraya Îslamê ya Tehranê û ya din jî di Pirtûkxaneya Muhemmed Elî Qeredaxî ya taybet de têne parastin (Qeredaxî, 2011: 214). Nusxeyên vê berhemê li jêrê hatine nasandin.

1.1.1. Nusxeya Berlînê, bi hejmara *Ms. Or. Oct. 1178* li Pirtûkxaneya Berlînê ya Dewletê di beşa Rojhilatnasiyê de hatiye qeydkirin (Edway, 1394: 30). Ev nusxe bi xeta nestelîk hatiye nivîsîn. Ji 18 rûpelan û ji 175 malikan pêk tê. Ev nusxeya *Mûş û Gorbê* ya Kendûleyî bi tevî hin helbestên din di keşkuleke hewramî de cih digire. (Huseynî, 1397: 32).

Malika ewil :

Mîrzam guş bider

Hala vey bendit satî guş

Malika dawî:

Ye elmas waten barê xem ne dûş

Talancedeyê destê nêrê mûş (Elmas Xan, *Ms. Or. Oct. 1178*)

1.1.2. Nusxeya Îranê, ev nusxeya *Mûş û Gorbê* bi hejmara 9788an li Pirtûkxaneya Meclîsa Şûraya Îslamê ya Tehranê hatiye qeydkirin. Ev nusxe bi xeta nestelîkê hatiye nivîsîn, ji 10 rûpelan û 104 malikan pêk te. Di destpêka vê mesnewiyê de *Goftê Elmas Xan Gorbê û Mûş* hatiye nivîsîn. Derbarê mustensîx de agahiyek nehatiye diyarkirin.

1.1.3. Nusxeya Qeredaxî, ev nusxe jî li Pirtûkxaneya Muhemed Elî Qeredaxî ya taybet di keşkûlekî de cih digire. Ji 10 rûpelan û 130 malikan pêk tê. Nisbet bi herdu nusxeyên din ên navborî, di nusxeya Qeredaxî de hin malik kê m in. Ji ber ku rûpela ewil

zêde deforme bûye çend malikên ewil nayên xwendin (Gocerî, 1397: 343). Derbarê nav û mexlasa helbestvên de agahî tuneke di vê nusxeyê de.

Du malikên rûpela ewil wiha ne:

Ûra we heybet we awaz birez

Ne çîrke ew e'zam nîşt nelerzen

Lerzam sitîzam horêzam ne ca

Be şertê edeb min midram we pa (Edway, 1394: 42)

1.2. Xawer Zemîn

1.2.1. Nusyexa Berlînê, ev nusxeya *Xawer Zemînê* li pirtûkxaneyê Berlînê ya dewletê bi hejmara *Hs.or. 9778* di sala 1915an de hatiye qeydkirin. Ev nusxe bi tevahî ji 493 rûpelan, her rûpel jî ji 10 malikan pêk tê. Ev berhema Elmas Xanê Kendûleyî bi munacatê dest pê dike, piştî wê jî bi mesnewiya *Xawer Zemînê* dewam dike. Ev munacat ji 120 malikan pêk tê. Di rûpela serî de *Munacat Goftarê Elmas Xan* hatiye nivîsîn. Ev nusxe ji terefê Muhemmed Rehîmî ve di sala 1333an de hatiye nivîsîn. Ev yek jî di xetma munacatê de hatiye diyarkirin (Kendûleyî, *Hs.or. 9778*).

Herdu malikên ewil:

Êbtêda kerdîm we namê Xuda

Hem cin we hem êns ewen rehnuma

Her to yî sêtar bê 'eybê wahêd

Qadir û qehar... ê ehed

Herdu malikên dawî:

Ya reb we hürmetê enbiya teman

Bibexşî gunay şeyîdan tamam

Hezaran dorûd we hezaran selam

Zi ma ber Muhammed 'eleyu's-selam

1.3. Xurşîd û Xeraman

Ev berhem bi teşeya mesnewiyê hatiye nivîsîn û teqrîben ji 2300 malikan pêk tê. Bi wezna deh kîteyî ye. Destan û menzûmên hewramî bi gelemperî bi wezna deh kîteyî ne. Ev mesnewiya aşiqane li ser evîna du şehzadeyan hatiye nivîsîn. Xurşîd kurê 'Adil Şahê padişahê Xaveran û Xireman jî keça padişahê Çîn e. Xurşîd ji bo ku bigihîje dildara

xwe bi salan li hemberî astengiyan mucadele dike û di dawî de jî aşiq û meşûq digihîjin hevdu.

Ev mesnewî ji hêla mijar û honandinê ve dişibe mesnewiya ‘Îsarê Tebrîzî (m.1390) ya bi navê *Mêhr û Muşterî* (Sebzewarî, 1375: 66) û ya Siyahpoş (m. 1831) ya bi navê *Seyfu'l-Mulûk û Bedî'û'l-Cemal* (Siyapoş, 2011: 13). Di van hersê mesnewiyan de padişahên wê demê Adil Şah, Îbnê Sefwan û Şapûr Şah ji ber ku ewladê wan ên kurîn tunene, ji Xwedê re dua dikin ku bibin xwediyê ewlad. Piştî ku ji wan re waris çêdibe bi heman şeweyê di van hersê mesnewiyan de çîrok berdewam dike. Siyapoş û Elmas Xanê Kendûleyî ihtimal e ku herdu jî di bin bandora berhema ‘Îsarê Tebrîzî de mabin.

Heta niha şeş nusxeyên vê berhemê hatine peydakirin. Ji van nusxeyan pênc heb li pirtûkxaneyên Îranê hatine tespîtkirin. Kunyeyên van nusxeyan bi awayekî zelal li jêrê hatine diyarkirin.

1.3.1. Nusxeya Pirtûkxaneya Millî ya Tehranê, ev nusxe bi hejmara 3/9251 li vê pirtûkxaneyê hatiye qeydkirin. Bi xeta nestelîkê hatiye nivîsîn lê mustensîxê wê diyar nîne. Ji 297 rûpelan pêk tê.

1.3.2. Nusxeya Pirtûkxaneya Millî ya Tehranê, ev nusxeya mesnewiya *Xurşîd û Xeremanê* bi hejmara 9487 li vê pirtûkxaneyê de hatiye qeydkirin. Mustensîxê wê Mîrza Muhemmed Emîn Mukrî ye û bi xeta nestelîkê hatiye nivîsîn. Ji 150 rûpelan pêk tê.

1.3.3. Nusxeya Pirtûkxaneya Meclîsa Şûreya Îslamê ya Tehranê, ev nusxe bi hejmara 1/17299 li vê pirtûkxaneyê hatiye qeydkirin. Mustensîxê vê nusxeyê Mehmûd Muhemmedî ye û bi xeta nestelîk di sala 1359an de hatiye nivîsîn. Ji 133 rûpel û her rûpelek jî ji 12 malikan pêk tê.

1.3.4. Nusxeya Koleksiyona Edmondsî, ev nusxê bi hejmara IX.2. *Kurd.250068* hatiye qeydkirin. Ji 169 rûpelan pêk tê. Di her rûpelê de 11 malik cih digire.

Malika ewil:

‘Adil Şa rojî nigay camîş kerd

Dûdiş ne gerdûn heftemîn werd

Malika dawiyê:

Hezaran durûd hezaran selam

Zi ma ber Muḥemmed ‘eleyu’s-selam

1.3.5. Nusxeya Sehnê, ev nusxe bi xeta nestelîk hatiye nivîsîn û mustensîxê wê Muhemmed Elîzade ye. Ji 133 rûpelan û ji 1840 malikan pêk tê. Ev nusxeya *Xurşîd û*

Xereman a Elmas Xanê Kendûleyî di pirtûkxaneya Muhemmed Rehman Abadî ya taybet de cih digire (Îzzetîzadê û Qenberî, 2021: 35).

Malika ewil:

Je rûy şahname kerdim niha

Î dastane we zeynim ama

Malika dawî:

Ferdê je dastan wiyerdey werîn

Macray meynet şay Xawer zemîn

1.3.6. Nusxeya Elî Baranî Gûran, ev nusxe bi xeta nestelîk di sala *1352an* de hatiye nivîsîn. Mustensîxê wê Esed Seferî ye ji gundê Elî Baranî Gûran e. Ev nusxe jî ji 133 rûpelan pêk tê û di her rûpelê de 16 malik cih digire.

1.4. Ferhad û Şêrîn

Heta niha sê nusxeyên vê berhemê hatine peyda kirin. Ji van nusxeyan du heb li pirtûkxaneyên Îranê yek jî li ya Berlînê cih digirin.

1.4.1. Nusxeya Berlînê, bi hejbara *Hs.or.1977* û di sala 1990î de hatiye qeydkirin. Bi xeta nestelîkê ji hêla Muhemmed Rehîmê Kêrmanşahî ve di sala 1332an de hatiye îstînsaxkirinê. Ev nusxe ji 311 rûpelan pêk tê û di her rûpelê de jî 16 malik cih digirin.

Malika ewil:

Ewel we namê Xudayê bê niyaz

Padşahê bê ‘eyb kerîmê karsaz

Malika dawî:

Sitem kêşîdê rûzegarenan

Je kerdê xerab şerimsarenan

1.4.2. Nusxeya Pirtûkxaneya Meclîsa Şûreya Îslamê ya Tehranê, ev nusxe bi hejmara 576 li vê pirtûkxaneyê hatiye qeydkirin. Navê mustensîxê wê nusxeyê nehatiye diyarkirin û bi xeta nestelî’qê hatiye nivîsîn. Ji 220 rûpel û her rûpelek jî ji 12 malikan pêk tê. Rûpela ewil û ya dawî deforme bûne.

Malika rûpela ewil:

Şewî horîza Xusrew be yeqîn

Pênhan ce Hurmuz merkebiş kerd zîn

Malika rûpela dawî:

Dişnê taz û saw xerqen ne cergiş

Elwanen be xûn ser ta pa bergiş

1.4.3. Nusxeya Pirtûkxaneya Zanîngeha Tehranê, ev nusxe bi hejmara 4772an hatiye qeydkirin. Mustensîxê vê nusxeyê Hadiyê Kêrmanşahî ye. Bi xeta nestelikê hatiye nivîsîn. Ji 220 rûpelan pêk tê û di her rûpele de 13 malik cih digirin. Hinek ji malikên vê berhemê nayên xwendin ji ber ku nusxe zêde deforme bûye (Huseynî, 1397: 30).

1.5. Xusrew û Şêrîn

Xusrew û Şêrîn wekî destaneke aşiqane di *Şahnameya* Firdewsî de derbas dibe. Nîzamê Gencewî yekem car ev destan bi teşeya mesnewiyê dikşîne nezmê. Ebdul Huseyn Zerînkûb dibêje ku li Ermenistan, Gurcistan û devera Qesrê Şêrîn û gelek cihan qewmê Kurd dijiyan (Zerînkûb, 1382: 387). Di *Leyl û Mecnûna* Gencewî de derbas dibe ku dayîka Gencewî Kurd e (Hemîdiyan, 1387: 49). Ji ber vê yekê dibe ku Nîzamî ev çîrok ji herema ku dayîka xwe angî ji nav xelqê Kurd wergirtibe. Piştî wî ev mesnewî bi rêya wergerê derbasê edebiyata tirkî û kurdî dibe. Di edebiyata kurdî de bi diyalekta hewramî jî Xana Qubadî dinivîse.

1.5.1. Nusxeya Pirtûkxaneya Dewletê ya Berlînê, ev nusxe bi hejmara *Petermann II Nachtrag 13* hatiye qeydkirin. Bi xeta nestelikê hatiye nivîsîn. Ji 299 rûpelan pêk tê, ji bilî rûpela ewil û ya dawiyê di her rûpelê de 13 malik cih digirin. Navê mustensîxê vê nusxeyê di dawiya metnê de Ebdurrehman derbas dibe.

Malika ewil:

Ewwel hem be ismê Ellahê ekber
Rehmanê rehet Rehîm û rehber

Malika dawiyê:

Xîme xiyaman berdişan tarac
Wîney rahdaranmegirtişan bac

1.5.2. Nusxeya Pirtûkxaneya Denmarkê, ev nusxe bi hejmara *cod. Pers. Add.54* hatiye qeydkirin. Ev nusxe jî wekî nusxeya Berlînê bi xeta nestelikê hatiye nivîsîn û ji 216 rûpelan pêk tê. Bûyêrên girîng bi 29 mînyaturan hatine teswîrkirin di vê nusxeyê de. Di rûpela ewil de wiha hatiye nivîsîn: *Bismillahi 'r-Rehmanu 'r-Rehîm; Haza kitabu şîrîn û Xusrew mîn kelamu 'l-Elmas Xan*. Di navbera vê nusxeyê û ya Berlînê de zehf kêman cudahî hene.

Malika ewil:

Ewwel hem be ismê Ellahê ekber
Rehmanê rehet Rehîm û rehber

Malika dawî:

Ewwel je teqsîrê Şî'îyan biguzer

Diwem ey 'aşî kemîneê kemter

1.6. Nadirname

Elmas Xan di vê berhema xwe de teswîra hêrîşa ku Efxaniyan li ser Îranê kirine dike. Ji ber ku Kendûleyî beşdarî cengên Nadir Şah bûye, ew cengan bi tevahî dizane û bi awayeke berfireh di vê berhemê de anîne ziman. Nadir Şah bi Osmanî, Hindî û Efxaniyan re şer kiriye. Li gorî agahiyên ku Kelîmullah Tewahudî dide ev berhema bi teşeya mesnewiyê teqrîben ji sê hezar malikan pêk tê û bi wezna deh kîteyî hatiye nivîsîn. Tewahudî dibêje ku dozdeh nusxeyê vê berhemê li ber destê wî ne (Tewahudî, 1384, 974). Di vê mesnewiyê de diyar e ku tayîfê ku bi Topal Osman Paşa re şer kirine Kurd in û hinek ji wan Kurdên Xoresanê ne, wekî Ewsanlû, Baçiwānlû, Palkanlû, Bîçiranlû, Miyanlû, Namanlû û Wiranlû; hin ji tayîfên Kurdên din Lûlû, Mukrî, Mamwî, Feylî, Wermziyarî, Bextiyarî, Erdelan, Ewramî, Înaxî, Biraxuy, Zîbarî, Pazukî, Şahyarî, Şîrwan, Goran, Mîran, Zaza, Zerza û Zend. Mexlûbiyeteke mezin dan Topal Osman Paşa û welatê Iraqê kirin bin rêvebertiya xwe.

Navên eşîrên Kurdan di malikên jêr de wiha derbas dibin:

Deste ke rid sipaş herkam we tîp tîp

Her tîpî wîney tîp ewreng zîp

Tîpî j'Kurdan awerdiş yekser

Girdiyan cengî şûr ser le ser

Tîpî usanlû tîpî baciwanlû

Tîpî balkanlû tîpî bîçiranlû

Tîpî miyanlû tîpî namanlû

Tîpî ceîl berze wiranlû

Tîpî j'lûlû tîpî lalewî

Tîpî j'mukrî tîpî mamwî

Tîpî j' feylî je we rimziyarî

Tîpî j' merdan kûy bextiyarî

Tîpî qûçanî tîpî kelatî

Tîpî j' şîrwan gewre welatî

Tîpî erdelan tîpî ewremî

Tîpî îmaxî merdan namî

Tîpî biraxuy tîpî zîbarî (Tewahudî, 1384: 975)

Me heta niha pênc nusxeyên vê berhemê bi dest xistine. Ev li jêr hatine danasandin.

1.6.1. Ev nusxe bi navê *Nadirname* û bi hejmara *Hs. or. 1975* an li pirtûkxaneyê Berlînê ya Dewletê hatiye qeydkirin. Bi xeta nestelîkê hatiye nivîsîn. Ji 92 rûpelan pêk tê û di her rûpelî de 16 malik cih digre. Rûpela ewil û ya dawî deforme bûne û ji ber vê yekê xwendina wan gelek dijwar e. Di vê nusxeyê de hatiye diyarkirin ku mustensîxê wê Muhemmed Huseynê Şûrbelaxî kurê Hadî Xanê Şawesî Abad e û disala 1326an de ev nusxe îstînsax kiriye.

Malikek ji rûpela duyem:

Lerzan gurîzan seran sernigûn

Beden xerqê xûn tuna bîn we tun

Malikek ji rûpela dawî:

El-qîşşe şîran şeyday şûrê ceng

Rûmî rewalan ferseng û ferseng

1.6.2. Ev nusxe jî li pirtûkxaneyê Berlînê ya dewletê bi hejmara *Ms. Or. Oct. 1154* hatiye qeydkirin.

1.6.3. Ev nusxe li Pirtûkxaneyê Meclîsa Şûreya Îslamê ya Tehranê bi hejmara *13690î* cih digire. Bi xeta nestelîkê hatiye nivîsîn. Ji 103 rûpelan pêk tê û di her rûpelî de 13-16 malik cih digirin.

Malika ewil:

Salî ce salan şah Huseyn ce text

Ce Esfehnan da te'yîn bî we cext

Malika dawiyê:

Muhammed Xanî bî zendê zeberdest

Xurûş kerd xêza serdarê sermest

1.6.4. Ev nusxe jî li Pirtûkxaneya Meclîsa Şûreya Îslamê ya Tehranê bi hejmara *136an* cih digire. Ji 179 rûpelan pêk tê di her rûpelî de 14 malik cih digire. Bi xeta rîkayê di sala 1277an de ji terefê Ferecullah ve hatiye îstînsaxkirin.

Malika ewil:

Sipah axêz kerd pûşa rûy sara

Haðir bî we hukm serhengê dara

Maika dawî:

Sene hezar bî şed û çihl û heft

Mende mende mend refte refte refte

1.6.5. Ev nusxe jî li Pirtûkxaneya Millî ya Cumhûriyeta Êslamê bi hejmara *8200-5an* hatiye qeydkirin. Seyyid Sefer Elî Mûsevî ev nusxe di sala 1305an de bi xeta rîkayê îstînsax kiriye.

Malika ewil:

Qeyyûmê Qadir qeyyûmê qadir

Qadirê qudret qeyyûmê qadir

Malika dawî:

Her ke biwano yaran we dişad

We sureê fathe Elmas biken şad

1.7. Siyaveşname

Ev berhema Elmas Xanê Kendûleyî wekî hemaseyên wî yên din bingeha xwe ji destanên qehremaniyê yên *Şahnameya Fîrdewsî* digire. Elmas Xan ev berhem bi zimanê kurdî/hewramî kişandiye nezmê. Heta niha sê destnivîsên vê berhemê hatine peydakirin.

1.7.1. Nusxeya Elî Axa Weled Xeydan, ev nusxe di pirtûkxaneya Ellahmirad Nezerî ya taybet de cih digire. Ji terefê Elî Weled Xeydan ve di sala 1305an de hatiye îstînsaxkirin. Ji 120 rûpel û her rûpel jî ji 19 malikan pêk tê.

1.7.2. Nusxeya Îskender Nûriyan, ev nusxe di pirtûkxaneya Xudadad Nabî ya taybet de cih digire. Di sala 1334an de ji hêla Îskender Nûriyan ve hatiye îstînsaxkirin. Ev nusxeya *Siyaveşnameyê* ji 60 rûpelan û her rûpel jî ji 15 malikan pêk tê. Bi hibra reş û bi xeta nestelîkê hatiye nivîsîn.

1.7.2. Nusxeya Xudadad Perware, ev nusxe ji terefê Xudadad Perware hatiye îstînsaxkirin. Li Îslam Abada bajarê Kêrmanşahê di pirtûkxaneya Ezîz Begzade

ya taybet de cih digire. Ji 300 rûpelî û her rûpel jî 4 malikan pêk tê (Begzade, 1394:25).

Malika ewil û ya dawî ji *Siyaveşnameya* ku Xelîl Begzade edîsyon-krîtîka wê kiriye, bi vî rengî ye:

Malika ewil:

Be namê dana ferdê tenya tek

Cihan aferîn nar û bad û xak

Malika dawî:

Pîran bew efsûn hezar fen wêş

Ye gêşt wekû çên çêş ama we pêş

1.8. Heft Leşker

Ev berhema Elmas Xanê Kendûleyî jî wekî *Siyaveşnameya* wî bingeha xwe ji destanên qehremaniyê yên *Şahnameya* Fîrdewsî digire. Elmas Xan ev berhem bi zimanê kurdî/hewramî kişandiye nezmê. Heta niha nusxeyek vê berhemê hatiye peyda kirin.

1.8.1. Ev berhem di Kitêbxaneyê Meclîsa Şûraya Îslamê ya Îranê de bi hejmara 84972an hatiye qeyd kirin. Ev nusxe ji 4859 malikan pêk tê. Seyid Bihaedînê kurê Seyid Qutbedîn di sala 1391ê wekî kitab çap kiriye (Yezdanpenah, 1384: 19).

Malika ewil:

Eger ne Behramê di lî rîş pîtin

Mijde bidere ewilad wîtin

Malika dawî:

Nebîrey destan ewilad saman

Horêze nexwa dinyat we kamin

Encam

Elmas Xanê Kendûleyî di edebiyata Kurdiya hewramî de yek ji wan şa'iran e ku bi berhemdariya xwe derdikeve pêş. Bi vî hêla xwe ve ji bo dîroka edebiyata kurdî ya sedsala XVIII. xwediyê cihekî girîng e. Kendûleyî bi taybetî bi mesnewiyên xwe yên hemase wekî *Şahnameya kurdî* di nava Kurdên Rojhilatê de hatiye nasîn. Ji Elmas Xanê Kendûleyî gelek berhemên edebî gihiştine serdema me. Ev berhem ji destanên muxtelîf pêk hatine wekî *Rustem*

û Sohrab, Bijen û Menîjê, Heftxwanê Rustem, Rustem û Esfendiyar, Zehhak û Kavê Ahenger, Behmen û Feramerz, Rustem û Şexad. Ev yek jî tesîra Şahnameya Fîrdewsî nîşan dide li ser Elmas Xanê Kendûleyî.

Me di vê xebata xwe de destnîşan kir ku destxetên berhemên Elmas Xanê Kendûleyî li pirtûxaneyên Îranê, Ewrûpa û li pirtûxaneyên şexsî yên Kurdên Rojhelat û Başûr hatine parastin. Nusxeyên van berheman bi gelemperî li pirtûkxaneya Meclîsa Şûreya Îslamê ya Tehranê û li Pirtûkxaneya Berlînê ya Dewletê cih digirin. Nusxeyên *Nadirname*, *Xusrew û Şêrîn*, *Ferhad û Şêrîn*, *Xawer Zemîn*, *Mûş û Gorbê*, *Xurşîd û Xireman*, *Heft Leşker* û *Siyaveşnameyê* wekî destxetên dijîtal hatine bidestxistin û li gorî van nusxeyan me nasandina berhemên vî helbestvanî kiriye. Heta niha nusxeyeke *Xawer Zemînê*, nusxeyeke *Heft Leşkerê*, du nusxeyên *Xusrew û Şêrînê*, sê nusxeyên *Ferhad û Şêrînê*, sê nusxeyên *Mûş û Gorbê*, sê nusxeyên *Siyaveşnameyê*, pênc nusxeyên *Nadirnameyê* û şeş nusxeyên *Xurşîd û Xiremanê* kunyeyên wan hatine dayîn. Ji bo xebatên edîsyon-krîtîkê tesbîtkirina van nusxeyan giring e, ji ber ku ji bo xebatên dahatûyê dibin bingeh.

Çavkanî

Atabegî, Perwîz. (1384). *Kulliyatê Mewlana Nîzameddîn 'Ubeydê Zakanî*, Tehran: Neşrê Zewwar.

Begzade, Xelîl. (1394). *Siyaveşnameya Elmas Xanê Kendûleyî Kêrmanşahî*, Tehran: Neşrê Yardaniş.

Borekeyî, Sedîq Sefîzade. (1380). *Daîretu'l- Mu'arîfê Kurdî*, Tehran: Neşrê Pelikan.

Borekeyî, Sedîq Sefîzade. (2008). *Mêjûy Wêjey Kurdî*, c. II, Hewlêr: Aras.

Edway, Mezher. (1394). *Do Rêsaleê Tarîxî û Edebî Horamî (Ez Dowranê Efşariyê û Qacariyê)*: Gorbê û Mûşê Horamî û Tehdîd Merzê Merîvan ve Horeman, Tehran: Neşrê Îhsan.

Edway, Mezher. (1391). *Gotara Gorbê û Mûş*, Peyamê Beharistan, c. 2, sal 5/ 18 Zivistan.

Gocerî, Emîn. (1373). *Şîrîn û Ferhadê Elmas Xanê Kendûleyî*, Qom: Neşrê Sîna.

Goderzî, Siyaveş. (2012). *Şahnameya Elmas Xanê Kendûleyî: Dastanî Rustem û Zorab*, Hewlêr: Neşrê Aras.

Huseynî, Seyyid Arman. (1397). *Dîwana Elmas Xanê Kendûleyî*, Kêrmanşah: Neşrê Serane.

Hemîdiyan, Se'îd. (1387). *Leylî û Mecnûna Nîzamê Gencewî*, Tehran: Neşrê Qetrê 49.

'Izetîzade, Ferhad; Qenberî, Mes'ûd. (2010). *Xurşîd û Xawera Elmas Xanê Kendûleyî*, Kêrmanşah:

Rûhanî, Babe Şêx Merdoxê. (2011). *Mêjûy Nawdaranî Kurd: 'Arîfan, Zanayan, Wêjewanan, Şa'îran*, (wrg. Macid Merdox Rahani), c.I, Hewlêr: Edkedîmyay Kurdî.

Rûhanî, Baba Merdûx. (1390). *Tarxî Meşahîrê Kord*, c. I, III, Tehran: Nesrê Sêrûş.

Sebzewarî, Riza Mustefewî. (1375). *Mêrh û Muşteriya Mewlana Şemseddîn Muhemmed 'îsarê Tebrîzî: 'Îşqname*, Tehran: întîşaratê Danişgahê 'Elame Teba Tebayî.

Siyahpoş. (2011). *Seyf-ul Milûk û Bedî-ul Cemal*, amd. Bedîrxan Amedî, İstanbul: Nûbihar.

Sultanî, Muhemmed Elî. (1374). *Coxrafyay Tarîxî û Tarîxê Mufesselê Kêrmanşah*, Tehran: Neşrê Huma.

Sultanî, Muhemmed Elî. (1384). *Hedîqeyê Sultani*, Tehran: Neşrê Seha.

Şerefkendî, Ebdu'r-Rehman. (1371). *Henbane Borîne: Ferhengê Farisî-Kurdî*, Tehran: Sêrûş.

Xeznedar, Marif. (2001). *Mêjûy Edêbedî Kurdî c.II*, Hewlêr: Çapxaney Wezareti Perwerde.

Qeredaxî, Muhemmed 'Elî. (2011). *Keşkulî Kelepûrî Edebî Kurdî*, c. IIV, Hewlêr: Aras.

Tewahudî, Kelimullah. (1384) (Kanîmal), *Nadir Sahibqiran*, Hewlêr: Neşrê Jiyan.

Yezdanpenah, Mecîd. (1384). *Rustem û Zunûna Elmas Xanê Kendûleyî*, Kêrmanşah: Neşrê Çeşmey Huner û Daniş.

Zerînkûb, 'Ebdu'l-Huseyn. (1382). *Neqdê Edebî*, c. IIV, Tehran: Neşrê Emîr Kebîr.

Çavkaniyên Destxet

Kendûleyî, Elmas Xan. (b.t.). *Nadirname*, Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 9775.

Kendûleyî, Elmas Xan. (1914). *Şêrîn û Ferhad*, Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 9777.

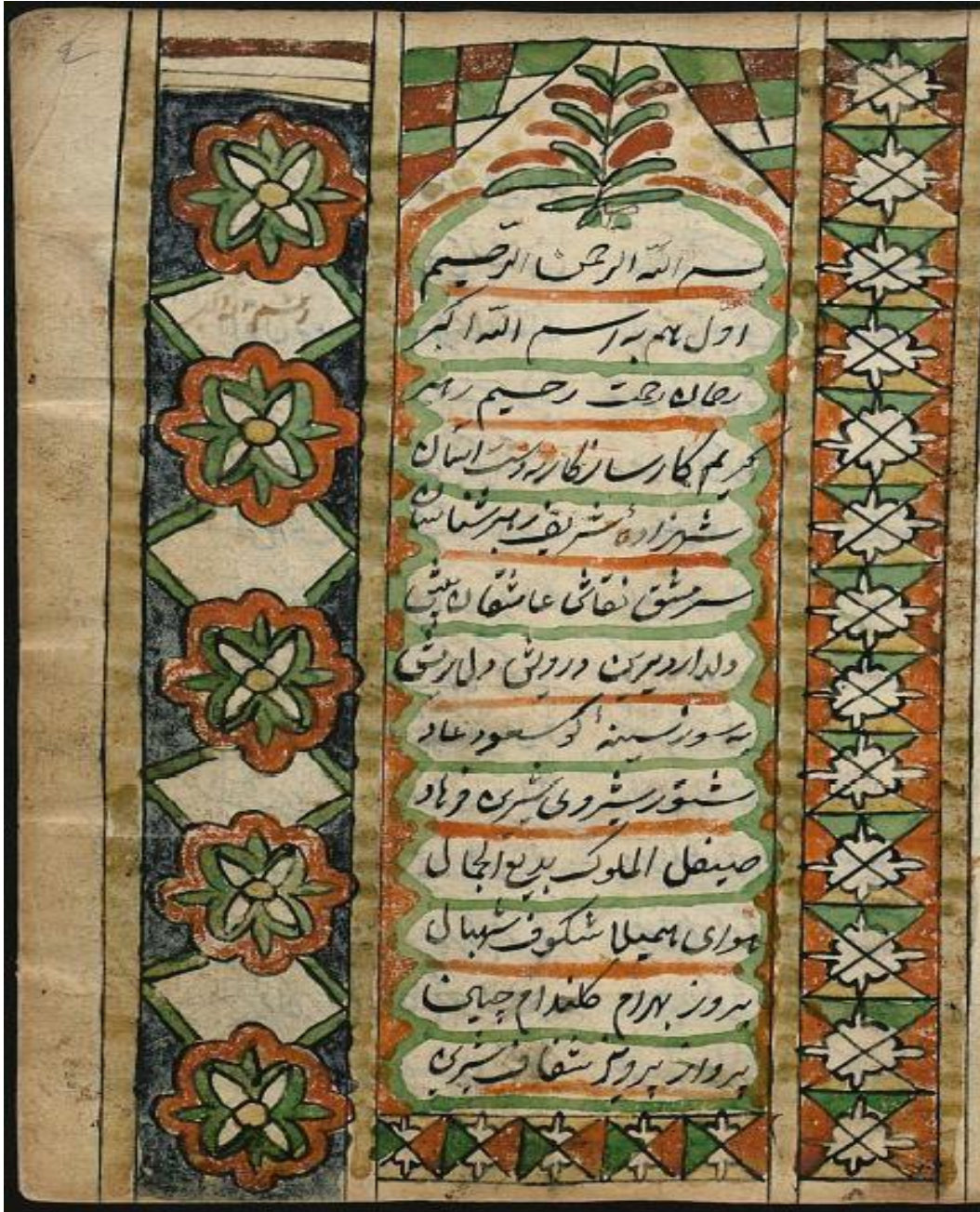
Kendûleyî, Elmas Xan. (b.t.). *Xurşîd û Xawer*, Edmonds's Collection, IX. 2. Kurd.

Kendûleyî, Elmas Xan. (1825). *Xusrew û Şêrîn*, Staatsbibliothek zu Berlin, Patermann II Nachtrag 13.

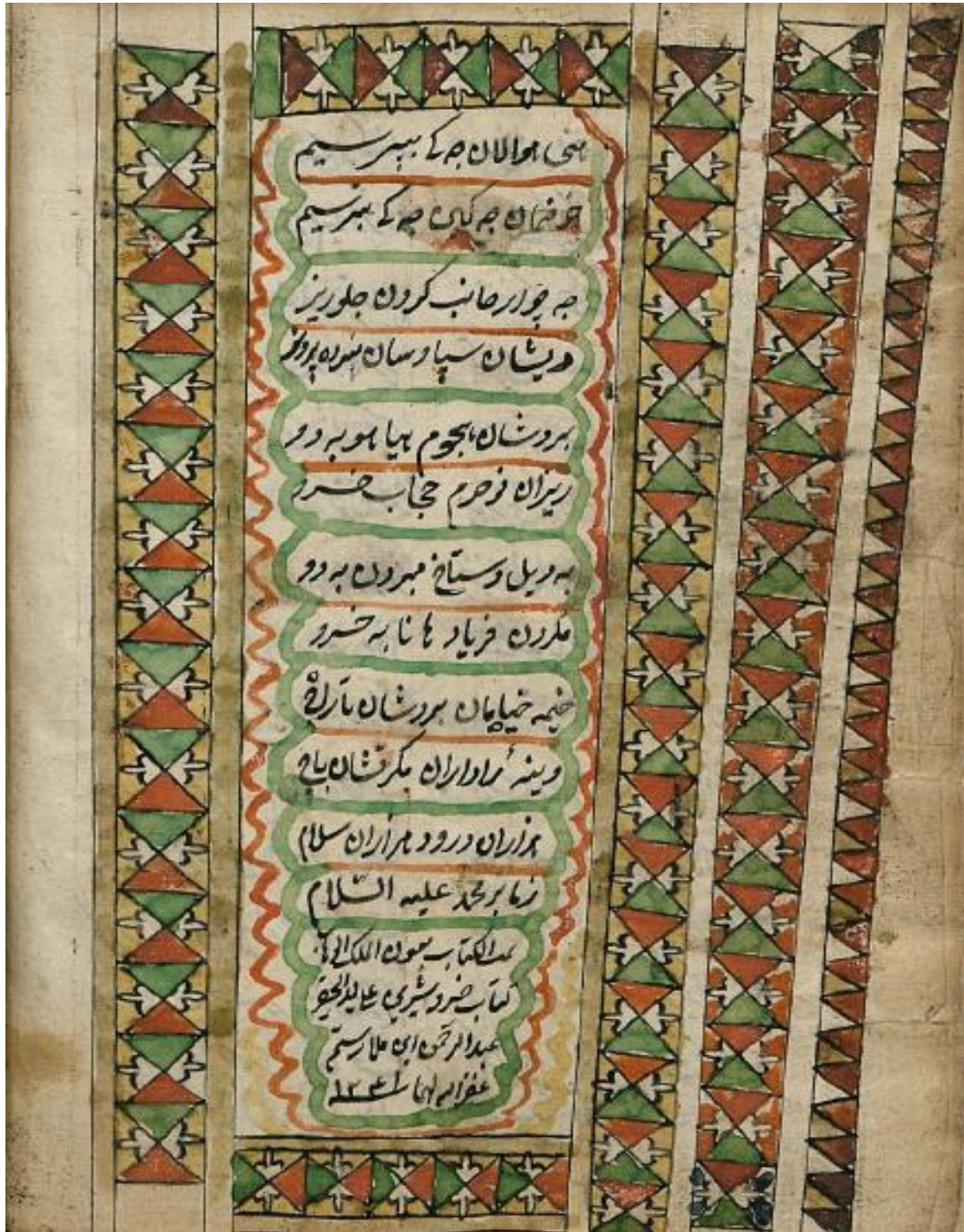
Kendûleyî, Elmas Xan. (1915). *Xawer Zemîn*, Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 9778.

Kendûleyî, Elmas Xan. (b.t.) *Xusrewû Şêrîn*, Denmark, cod. Pers. add. 54. 9777.

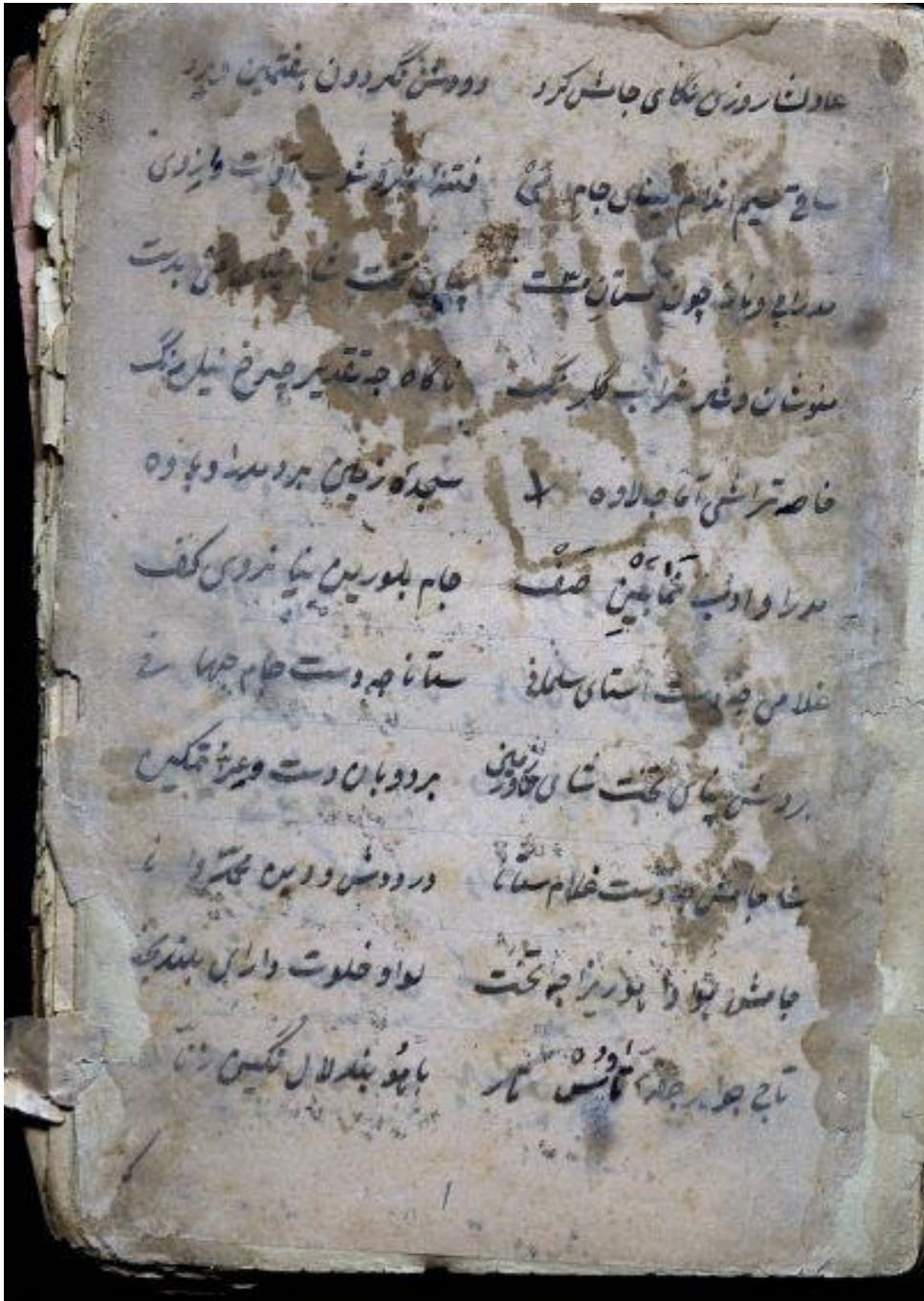
Pêvek:

Pêvek 1: **Kendûleyî**, Elmas Xan. (1825). *Xusrew û Şêrîn*: **rûpela ewil**, Staatsbibliothek zu Berlin, Patermann II Nachtrag 13.

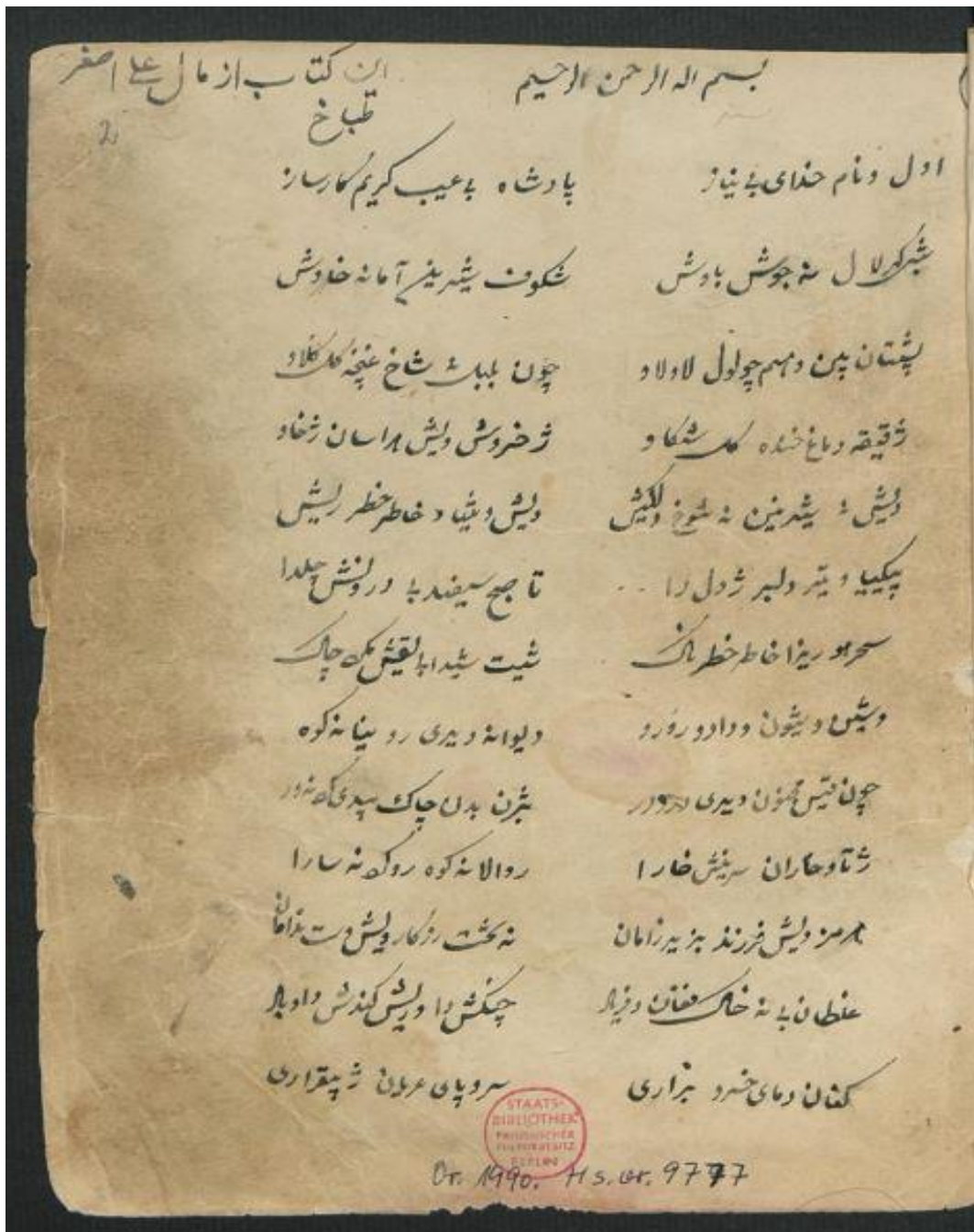
Pêvek 2: **Kendûleyî**, Elmas Xan. (1825). *Xusrew û Şêrîn: rûpela dawî*, Staatsbibliothek zu Berlin, Patermann II Nachtrag 13.

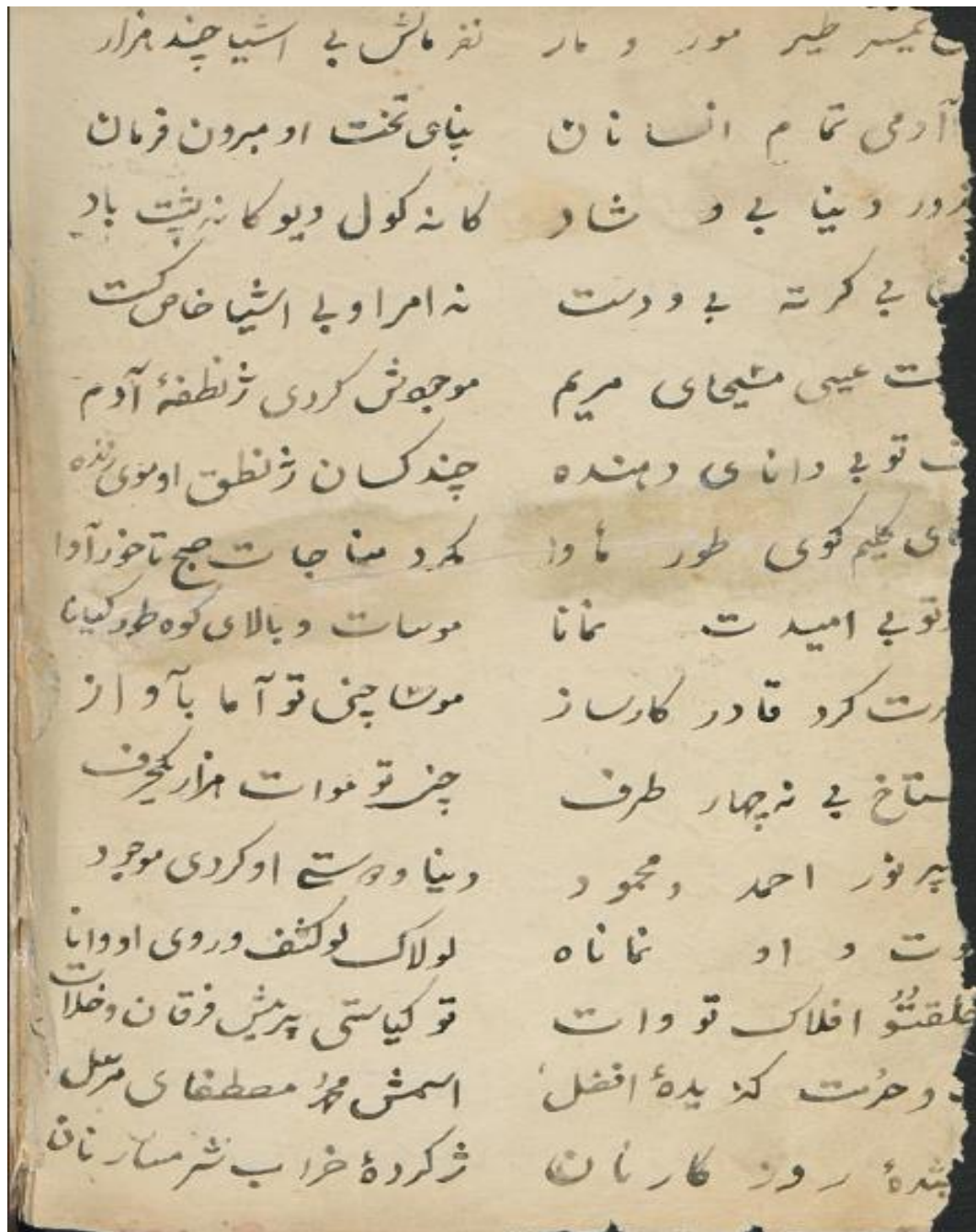
Pêvek 3: **Kendûleyî**, Elmas Xan. (b.t.). *Xursîd û Xawer: rûpela ewil*, Edmonds's Collection, IX. 2. Kurd.

تا چندی بر وقت آذران دنیاه دیاران و عیش و خادی دلخواه
 هزاران درود هزاران صلوات زما به بر شاه مردان علی
 هزاران درود هزاران صفا زما به بر روضه مصطفی
 هزاران درود هزاران سلام زما بر محمد صلی علیه السلام
 تمت شد کتاب خورشید فخر بعون الملک المنان یکم شهر
 ربیع الاول در روز سه شنبه لاجل نفس فقید
 الحامید بیورک اللهم صل علی محمد و آله
 کرمه انرا کرون و کلام عقل عن ذکره
 الغافلون اللهم وفقنی
 علی التحصیل بحرمه
 سید المرسلین ص
 آمین
 ۱۳۳۱
 ۱۳۳۱

Pêvek 4: **Kendûleyî**, Elmas Xan. (b.t.). *Xurşîd û Xawer: rûpela dawî*, Edmonds's Collection, IX. 2. Kurd.

Pêvek 5: **Kendûleyî**, Elmas Xan. (1914). *Şêrîn û Ferhad: rûpela ewil*, Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 9777.

Pêvek 6: **Kendûleyî**, Elmas Xan. (1914). *Şêrîn û Ferhad: rûpela dawî*, Staatsbibliothek zu Berlin, Hs. or. 9777.

THE DENOMINATION OF MOTHER-TONGUE, CHARACTERS SUFFERING LANGUAGE PROBLEMS, AND BELONGING IN SELECTED ZAZAKI NOVELS*

Mehmet ASLANOĞULLARI**
Hasan ÇİFTÇİ***

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Geliş Tarihi/Received: 08.12.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 23.12.2022

Atıf: Aslanoğulları, M. ve Çiftçi, H. (2022).

“The Denomination of Mother-Tongue, Characters Suffering Language Problems, and Belonging in Selected Zazaki Novels”,
Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 16, 117-145.

DOI: 10.56491/buydd.1216367

ABSTRACT

Zazaki is one of the languages spoken in Turkey. The first literary product in Zazaki is *Mevlid-un Nebiyy'il Kureyşiyi* (The Birth of the Prophet from Kureysh), written by Ehmedê Xasi in 1899. After the magazine *Tirej*, published in Turkey in 1979 and included Zazaki heavily, the Zaza literature gained momentum with the magazines published by the Zaza intellectuals who immigrated to Europe in the 1980s.

It must be said that novels are a milestone in the history of Zaza literature. More than twenty novels have been written after the first novel *Teresiye Çemçe* published in 1995. The novel, which is qualified as a synthesis of all literary genres, expresses the narrative possibilities of a language in detail, so it gives substantial knowledge about the life and culture of a community. The aim of this work, which bases on ten selected novels in Zazaki, is to discuss how the Zazas denominate their languages, what sort of problems they have when they speak Zazaki, and how the identity, and they belonging of the Zaza characters are handled.

The denominations used in the novels to describe Zazaki and the Zazas are essential as they show the identity and belonging of the Zazas. The study shows that the Zazas do not use a single term to denominate their language and identity and have multiple belongings. The problems they experience because they speak Zazaki and do not know the official language are among the novel's distinctive elements. With these themes reflected in the novels, the study aims to shed light on the approaches of the Zazas to their language and belonging, and the problems they experience due to speaking their mother tongue.

Keywords: Zazaki; Zazaki novels; mother tongue; language problems; belonging.

* Bu makale, yürütülmekte olan “Zazaca *Teresiye Çemçe*, *Kılama Pêpûgî*, *Her Çi Beno Sanke*, *Sileman*, *Kılama Şilane*, *Gula Çemê Pêrre*, *Moriber*, *Barkerdena Zerrî*, *Piltane* ve *Ti Tewrê Payîza Şîya* Romanları Örneğinde Ortak Bellek” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** PhD student at Bingöl University, Institute of Living Languages Department of Zaza Language and Literature., maslanogullari@bingol.edu.tr, **orcid:** 0000-0002-1491-1054

*** Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, hçiftci@bingol.edu.tr, **orcid:** 0000-0002-2503-4966

Romanunê Vicnayeun ê Zazaki dı Nomekerdişê Zoni, Qarakteri kî Rıdê Zonê Xu Zorey Vineni u Xusınasi

Kılmvate

Zazaki, zoni kî Tırkiya dı qısey beni, inon ra yew o. Zazaki dı esero tor verin, *Mevlid-un Nebiyy'il Kureşiyi* (Mewlidê Nebiyê Qureşiji) yo u serra 1899 dı, hetê Ehmedê Xasi ra nusiyayo. Merdim eşkeno vaco kî edebiyatê Zazaki, pêserikê Tirêji- kî serra 1979 dı neşır biya u zaf ca dona Zazaki-ra dıma, hetê roşnvirunê Zazau kî bar kerdo Ewropa, serrunê 1980un dı, bî pêseriku lewuyayo ra.

Ma eşkeni vacı kî romani/neweli, tarixê edebiyatê Zazaki dı milad ê. Teresiye Çemçe kî serra 1995 dı nusiyaya, ina roman dıma vist ra zêd romani nusiyay. Roman, sey yew sentezê hemî tewirunê edebiyati wesif bena, mumkinyê vacıryayışê yew zoni bî detayu ifade kena, coka derheqê cuyayış u zagonê yew milet malumatunê muhimu dona. Ina xebat kî des heb romanunê Zazaki esas gena, hedefê cı o yo kî romanun dı Zazay zonê xu seni nome keni, derheqê zonê xu qıseykerdişî dı çı tewır zorey vineni u xusınasiyê qarakterunê Zazau sero seni vindiyeno, inon eşkera kero.

Termi kî romanun dı qey Zazaki u Zazau şıxuliyeni, hetê motişê aidiyet u xusınasiyê Zazau ra muhim ê. Derheqê zon u xusınasi dı nêşıxuliyayışê tek yew term mocneno kî Zazaun dı aidiyet u xusınasiya eglebki esta. Qarakteri kî Zazaki qısey keni u zono resmi nêzoni u in rıd ra zorey vineni, romanun dı xılêk ca geni. Xebat, dakeray kî romanun dı vêreni, cerıbnena kî pa inon dormaleyê Zazau bineyna roşnayı kero.

Çekuyi Muhimi: Zazaki; romani Zazaki; zon; problemi zoni; xusınasi.

Seçili Zazaca Romanlarda Ana Dilin Adlandırılması, Dil Sorunları Yaşayan Karakterler ve Aidiyet

Özet

Türkiye’de konuşulan dillerden biri de Zazacadır. İlk Zazaca eser, 1899 yılında Ahmed el-Hasi tarafından yazılan *Mevlid-un Nebiyy'il Kureşiyi*’dir. Zaza edebiyatı, Zazaca ürünlerin yoğun biçimde yer aldığı ilk yayın olan ve 1979 yılında yayımlanmaya başlanan Tirêj dergisinden sonra, 1980’li yıllarda Avrupa’ya göç eden Zaza aydınlarının yayımladıkları dergilerle ivme kazanmıştır.

Zaza edebiyatının, romanlarla yeni bir aşamaya girdiği söylenebilir. 1995 yılında yazılan *Teresiye Çemçe*’den günümüze kadar yirminin üzerinde roman yazılmıştır. Tüm edebi türlerin sentezi olarak nitelendirilen roman, bir dilin anlatım olanaklarını ayrıntılı biçimde ifade ettiği için söz konusu dili konuşan kesimlerin yaşamına ve kültürlerine dair önemli bilgiler verir. Seçilmiş on ayrı Zazaca romanı konu edinen bu çalışmanın amacı, romanlarda Zazaların konuştuğu dili nasıl adlandırdıklarını, Zazaca konuştuğu için yaşadıkları sorunları ve Zaza karakterlerin aidiyetinin nasıl işlendiğini tartışmaktır.

Romanlarda Zazaca ve Zazalar için kullanılan isimlendirmeler, Zazaların dillerini ve aidiyetlerini göstermesi açısından önemlidir. Dil ve aidiyet için tek bir terimin yaygın olarak kullanılmıyor olması Zazaların çoklu aidiyetleri ve kimlikleri olduğunu ortaya koymaktadır. Zazaca konuşan ve resmi dili bilmeyen karakterlerin yaşadıkları sorunlar romanlarda dikkat çeken unsurlardandır. Çalışma, romanlara yansıyan bu temalarla, Zazaların dillerine ve aidiyetlerine yönelik yaklaşımlara ve ana dillerini konuşmaları nedeniyle yaşadıkları sorunlara ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Zazaca; Zazaca romanlar; ana dil; dil sorunları; kimlik.

Zazaki novels: A brief overview

The novel is described as *a meta-genre genre that does not belong to any species but benefits from all* (Parla, 2015:33). Many qualify it as *an art of details* (Özger, 2010:209). It has *almost unlimited freedom in form* (Kundera, 2012:85). Kundera characterizes the novel as *the imaginary paradise of the individual*. He says a novel is nothing more than an extended chase after a few vague definitions (Kundera, 2021:142). The novelist says that novels can involve poetry and philosophy and that Heidegger's tremendous existentialist themes are exposed in the European novel (Ibid, 2012:16-17). Karatani identifies the novel as a genre that deconstructs all the genres (Karatani, 2011:198). Lukács, the great critic, says that the novel will remain the dominant form as long as the same stars rule the world (Lukács, 2003:123).

It can be inferred that the novel is the final literary genre comprising all the literary genres. Because the novel is voluminous, all an ethnicity's cultural dimensions have widespread coverage in it. This is because the study gets its material from the novels. Except for two of them (*Kilama Pepugî and Suleman*), all of the books in Zazaki fictionalize the events that took place in the 1980s, and the main characters are Zazas. Although it may be claimed that literature is not reality, -as an art branch- it constructs reality with its own style. The novel reflects reality in its way. It is not only the reflection of the culture and memory of a community but also its creator. The material and tool of novel is language, and language itself is the womb of culture. So literature functions as the creator and continuator of culture.

Due to the reasons mentioned above, novels have their say on anything. In novels, one may find the mythology, beliefs, historical events, social relations, celebrations, festivals, religious rituals, and traditions of a speech community. There have been heated debates about the language, ethnicity, and belonging of the Zazas in recent years. Zazaki has been classified as an independent Iranian language, not a dialect of Kurdish, since the beginning of the twentieth century. The discussions about the position of Zazaki and the identity and belonging of the Zazas seem to remain on the agenda in the upcoming years.

By revealing the construction of the position of language (whether it is deemed as a dialect by her speakers or a language on its own) and identity (whether the characters perceive themselves as Kurds or a separate community as Zazas), the study aims to mirror identity. Another important subject is the denomination of the language in the books. The Zazas commonly use four denominations to name their language; *Zazaki*, *Dimilki*, *Kirmancki*, and *Kırdki*. The study traces these terms and tries to conclude: How do the characters (or the author) call the language spoken by the Zazas? How can we comment on this?

Apart from the denomination of language and belonging, another theme leaping to the eye in the novels is the problems the characters have when they speak Zazaki. Many characters in the Zaza literature (novels and short stories) have issues when they start school. Because they do not know Turkish and only speak Zazaki at home. Teachers in the works usually compel the students to talk to Turkish. The issues the characters face when they commune with Zazaki are also included in the study.

The Zaza writers who noticed their language and identity, especially in the European countries after the 1980s, started to write in their mother tongue. Zazaki's first literary texts (poems, short stories, translations and grammar) appeared in the magazine *Tirêj* published in İzmir in 1979.¹ The magazine has four issues in total, and while the fourth issue was being prepared, the 1980 military intervention was made, so the fourth issue was published in Stockholm. The magazine is considered a milestone in the history of Zaza literature.

It may be asserted that the military coup in 1980 has functioned as a starting point for the rebirth of Zaza literature and identity. The Zaza intellectuals, mostly leftist activists, immigrated to the European countries after the coup. These political refugees are leading figures in the magazine circles published in European countries. Some of these outstanding magazines are; *Ayre* (published in Sweden between 1985-

¹ In his article *Zaza Edebiyatında Tirêj Dergisinin Yeri*, Varol cites from Espar that although various pseudonyms like *Pankisar Zerteng*, *M. Brindar*, *Dewj*, *Roşan Bariçek*, *Mehmet Piran*, *M. Piran*, *Mehmet Malmisanlı* were used, all the material in Zazaki in the magazine was written by Malmisanij-Mehmet Tayfun (Varol, 2015:142).

1987); *Piya* (Sweden between 1988-1992); *Ware* (Germany between 1992-2003); *Vate* (Sweden, 1997).²

The first Zazaki novel to be identified is *Teresiye Çemçe* (The Villainy of the World), written in 1995 in the Netherlands by Gagan Çar.³ The second novel is Mehmet Gülmez's biographical novel *Dersim ra and Dare Estene Seyit Rıza* (Dersim and the Hanging of Seyit Rıza),⁴ published in 1996. It is a biographical novel published in April 1996 by Mehmet Gülmez, a poet from Dersim who lives in Germany. The novel is characterized by being written in realistic language.⁵

The third novel is *Kilama Pepûgî*, published in Ankara in 2000 by Deniz Gunduz,⁶ who is considered the leading Zaza novelist. In addition to this novel,

² The journal *Vate* is published in Turkey since 2003. For detailed information about the magazines in Zazaki, See Söylemez, İsmail (2011), "Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler", I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu(13-14 Mayıs 2011), Edt. Murat Varol, Bingöl Üniversitesi Yayınları, pp. 175-191.

³ Almost all publications on Zazaki novels state that the first Zazaki novel is *Kilama Pepûgî* (Akman, 2017:2615, Yıldız, 2020:74, Kan-Önen, 2022:118, Espar, 2000:68, Aldatmaz, 2011:16 ff.). The researchers seem unaware of Gagan Çar and his works. Gağan Çar, whose real name is Nazım Sayın, was born in 1959 in the Maden district of Elazığ. While studying at the Middle East Technical University, he left the university in his third year and settled in Europe. During his stay in the Netherlands, he continued his university education and became an electronics engineer. Çar, who was hardworking and productive due to his interest in his mother tongue, and his people, which he had been away from for years, started to print Zazaki and English books he wrote in the printing house he established in his own home. He made contacts with the magazine circles on Zazaki in European countries. Described as a multilingual person, Çar, interested in Zaza and Avestan, visited libraries in European cities and wanted to deepen his studies on Zazas and Zazaki. When he left this world in the Netherlands in 2016, he left behind thirteen works, two written in English and eleven in Zazaki. The author is the writer of the first Zazaki works in novels, theatre and poems. The issues mentioned in this paragraph about the author's biography were obtained from private interviews with the author's elder brother, Salih Sayın.

⁴ Anuk, N. & Aydoğdu, Y. (2022) discuss the first novel in Zazaki in their research article *First Novel in Zazakî: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza*. The study qualifies the novel as the first Zazaki novel by stating that it includes novel features in terms of page number, plot, literary fiction, cast, space, time, perspective, narrator, language and style, and narration technique.

⁵ Researcher and politician Hüseyin Aygün qualifies the novel realistic in his interview with the author on a video sharing site. See <https://www.youtube.com/watch?v=xXMmL3Sy-Kc&t=906s>. Accessed: 13. 10. 2022.

⁶ There is a substantial literature about *Kilama Pepûgî* both in Zazaki and Turkish. Akman (Akman, 2017e), analyzes the novel in terms of postmodern literary theory in *The Novel "Kilama Pepûgî (The Song of Cuckoo)" in the Context of the Folklore and Magic Realism That are Two Important Concepts of the Postmodern Age*. See Akman, 2017e. Yıldız (Yıldız, 2020), discourses the novel in terms of the elements of the novel in her study *Analysis of Kilama Pepûgî as a Debut Novel*. There are also review articles published in literary magazines about the novel. Espar's essay, *Romanêko Newe: Kilama Pepûgî* (A New Novel: Kilama Pepûgî) seems the first essay on a Zazaki novel. See Espar, 2000. Altun, discusses the construction of female characters in the novel in her essay *Romanê*

which was published in Ankara, the writer also has a sizable book, *Soro*,⁷ published in 2010 and the first science fiction work in Zazaki, *Kalaşnikof*,⁸ published in 2013.

Novels in Zazaki published up to the present are: *Her Çi Beno Sanike*⁹ (Everything Becomes a Fairy Tale), written by Sait Çiya in 2001. Yismaîl Mirza's *Silema*, published in 2004,¹⁰ was published under the name *Sileman* in 2020. Another writer among the novelists who has published three different novels is İlhamî Sertkaya. In addition to his book *Kılama Şilane* (Şilane's Ballad), published in June 2007¹¹ and included in this study, the author has published two other novels, *Sosine û Gûlîzare*, in 2013 and *Şewa Payîzî*, in 2020.

Munzur Çem,¹² who has considerable research in Turkish, Kurdish and Zazaki, published his only Zazaki novel, *Gula Çemê Pêrre* (The Rose of the River Pêrre) in 2007.¹³ The book was published for the second time in 2009. The book *Zifqêra Berî* (At the Threshold of the Door), which Jêhatî Zengelan published in 2009, is about a love story. The author's work, a translation of Kafka's famous work *The Metamorphosis*, was published under the name *Bedilîyayîş. Morber*, written by

Kirmanckî "Soro"yî de Awankerdişê Qerekerê Cinîyan. See Altun, 2011. Hüseyin Karakaş, wrote about Zazaki novels in a short essay titled *Kirmanckî de Romanî* (Novels in Zazaki). See Karakaş, 2009.

⁷ Akman thematizes the village guards and the tactics of the system in *Soro*, in his article titled *Soro De Kerdoxanê Neweyan Ser Ra Qoricitî u Taqtîqê Sistemî*. See Akman, 2020.

⁸ Akman discourses the *Tertele* of Dersim represented in *Kalaşnikof*, in the article *Romanê Kalaşnikof De Qirkerdişê Dêrsimî*. See Akman, 2018b.

⁹ See Akman, İlyas (2017c), *Kurgusal Yapı ve Tematik Açından Her Çi Beno Sanike (Her Şey Masal Olur) Romanı*, Mukaddime, 2017, 8(2), pp. 91-105.

¹⁰ See Akman, İlyas (2018a), *Silema-I Romanında Dil, Toplum ve Tarih*, Filolojide Akademik Araştırmalar, Gece Kitaplığı, Doç. Dr. Ruhi İNAN, April 2018, Ankara, pp.79-94.

¹¹ See Akman, İlyas (2017f), *Giredayeyê Edebîyatê Politikî De Romanê Kılama Şilane*, Nûbihar Akademi, Year: 4, Issue: 8.

¹² The author passed away while this article was being written (on 11, December 2022). The real name of Munzur Çem is Hüseyin Beysülen. He was born in the village of Kurze, Kiğı, Bingöl in 1945. He worked as an auditor in the Chamber of Accounts (Sayıştay) until 1980 in Turkey. He settled in Sweden in 1984. He also used the pseudonyms Hüseyin Toprak and Ahmet Taş in his writings. He left many books and articles in various topics and many studies about Zazaki.

¹³ See Akman, İlyas (2017d), *Giredayeyê Edebîyatê Barkerdîşî De Romanê Gula Çemê Pêrre*, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, November 2017, Volume: 9, Issue: 2 (18). pp. 662-671.

Cengiz Aslan, asserted to describe Alevi Zaza culture most extensively in this study, was published in Istanbul in 2011.¹⁴

Weliyê Hediki (Peyeyê Şêx Seîdî) û Ez Qelbînij (Sheikh Said's soldier Weliyê Hediki and I, Qelbînij), written by Wedat Kaymak and published in 2012, consists of two parts and is a short work in novel format. The first part of the work, which contains two separate stories that seem to be independent of each other and whose gaps the reader has to fill only by putting the parts together, is about the life of a prisoner (*Weliyê Hediki*), who is a real character. It is said that Hediki caused the early outbreak of the Sheikh Said movement in 1925.

Barkerdena Zerrî (The Immigration of the Soul), written by Medet Can, was published in 2012.¹⁵ The novel *Deyndar*, by Hasan Dîlawer Dersîm, was published in 2014. *Pêt and Pelge ra* (Pêt and Pelge), which is about the events in the Dersim region at the beginning of the twentieth century, focuses on the love between a man named *Pêt* and a girl named *Pelge*, as stated in the title of the novel. As the author is an academic historian, the work also draws the panorama of world politics at that time and skilfully analyses the events that took place in Dersim.

Nadire Güntaş Aldatmaz, who seems to be the only female writer, wrote *Piltane* in 2016.¹⁶ Serwet Akkaş's *Heyf* (Revenge) was published in 2017. İrfan Akdağ's novel *Ti Tewrê Payîza Şîya* (You Have Gone With the Autumn) was published in 2020. The last two books, *Çê Qemerî Kejî* (Qemerê Kejî's Family) by Hüseyin Karakaş and *Remayîş* (Escape)¹⁷ by İrfan Akdağ were published in 2022.

There are also seven translations of novels by various writers in Zazaki. They are;

¹⁴ See Akman, İlyas (2017a), *Halk İnanışları, Halk Anlatıları ve Doğaüstü Olaylar Bağlamında Nikahlı (Moriber) Romanı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10 Sayı: 51 Volume: 10 Issue: 51, August 2017. Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1735>.

¹⁵ See Akman, İlyas (2017g), *Gecekondu Sorunu ve 12 Eylül 1980 Darbesi Ekseninde Gönül Yolculuğu (Barkerdena Zerrî) Romanı*, Turkish Studies, Volume 12/21, p.13-22. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12318>.

¹⁶ The author has an essay titled *Romano Vêren Yê Kirmanckî* (The First Zazaki Novel) published in *Şewçila* (a literary magazine published in Zazaki) in 2011 (Aldatmaz, 2011).

¹⁷ Researcher and writer Seyîtxan Kurij interviews the author of the novel on a video sharing site. See <https://www.youtube.com/watch?v=bUMFB-YXMmA>. Accessed: 17. 12. 2022.

Işık, Haydar (1994), *Memik Axa Wo Dêrsimij*, Translated from Turkish by Mihem Himbêlij, Apec-Tryck & Förlag, Sweden.

Hraçya Koçar (1999), *Hesrete (Garod)*, Translated by Sait Çiya & Xal Çelker, Tîj Yayınları, İstanbul.

Maksîm Gorkî (1999), *Karkerê Nonî*, Translated by Kemal Akay, Tîj Yayınları, İstanbul.

Daniel Defoe (2005), *Robinson Crusoe*, Translated from the Swedish by J. Îhsan Espar, Stockholm Kürt Kültürü Vakfi, İstanbul.

Victor Hugo (2005), *Notre Damea Parîsî*, Translated from the Swedish by J. Îhsan Espar, Stockholm Kürt Kültürü Vakfi, İstanbul.

Franz Kafka (2015), *Bedilîyayîş*, Translated from the German by Jêhatî Zengelan, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul.

Hesenê Metê (2018), *Dêrê Santa Ragnhild de*, Translated from Kurdish by J.Îhsan Espar, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul.

This study is based on ten novels written in Zazaki. They are; *Teresiye Çemçe*, *Kilama Pepûgî*, *Her Çi Beno Sanike*, *Sileman*, *Kilama Şilane*, *Gula Çemê Pêrre*, *Moriber*, *Barkerdena Zerrî*, *Piltane* and *Ti Tewrê Payîza Şiya*. The article, which emerged from the author's doctoral thesis, focuses on the collective memory of the Zazas represented in the literary sphere. It is thus essentially concerned with the cultural and communicative memory of the Zazas, irrespective of the literary value of the novels. The most important criterion in selecting the novels that are subject of the study is to focus on the events and characters that took place in areas with different socio-cultural characteristics, in order to examine memory in a broader framework.

Approaches to language in the novels

The language spoken in the novels under study is called *Zazaki*, *Kurmancki*, *Zonê Hardê Dewrêşi*, *Kirdkî* or *Dilmijkî* by the authors or characters. For the language of the community bordering, and often even living together with the Zazas and speaking the Kurmanji dialect of Kurdish, the expressions *Kirdasî*, *Kurmancki*, *zonê Qurru* are used.

In the preface of *Teresiye Çemçe*, the first Zazaki novel, the author states that it is not easy to write a novel in a language that has not yet found its way, that he

hopes this novel will inspire other writers to write and protect Zazaki and that this novel written in Zazaki tries to open a door for the future of the language (Çar, 1995:3). In some parts of the novel, it is said that Zazaki is a beautiful, cute and simple language (Çar, Ibid:27), but the world did not know the language of this people: "*The world was not aware of the language of this people, it was under pressure*" (Çar, Ibid:26).¹⁸

Teresiye Çemçe consists of sixteen parts, at the beginning of each chapter, there is a chapter number and a proverb, or words of the author. At the beginning of the second and third chapters, there are two words belonging to the author: "*Language is the soul, the soil, the identity and the breath of man*" (Çar, Ibid:26).¹⁹ "*Our language is neither the language of the Turks nor the language of the Kurds*" (Çar, Ibid:52).²⁰ Here, the Kurds are referred to as "*Qurr*". Where the omniscient author has his say, he explains that attempts are being made to uproot the language of this people, that games are being played against the language, that people are not being given the opportunity to learn their mother tongue (Çar, Ibid:54) and that the language is being eliminated (Çar, Ibid:55).

One of the main characters, *Qazo*, who is described as someone who reads a lot and learns about life, himself and society from these books, thinks that other nations despise the language of the Zazas, degrade it and trample it underfoot:²¹

"They were under the yoke, they were under the yoke of other peoples. The yoke of foreign peoples wanted to degrade, demean, end and abolish the language of this people. Qazo wondered why he had not read in his own language since childhood" (Çar, Ibid:58).²²

¹⁸ [Çemçe reze zune ni merdemu ne sılasna: o bîndestiye vı.]

¹⁹ [Zun roye, hardê, kamye, helme merdemiyo!]

²⁰ [Zune ma ne zune Tırkiyo ne (ki) zune Qurriyo.]

²¹ The character of *Qazo*, who appears to represent the author in the novel and is seen as a high school student, who reads a lot, travels around his village and Maden district, observes the society he lives in, and he is concerned with the problems of his society. These representations show features that fit Anderson's description of "*a singular hero wandering through a barren social landscape*" (Anderson, 1995:45), a feature seen in many of the early anti-colonial novels.

²² [O bîndesti vı, i bin de nire şare teveri bı. Nireniya şare teveri waşt zone ni merdemu kızkek ke! cer ke! pay ke!; peyniye dey biaro, wedaro! ze lacekina, Qazo o hona vıre ne kerdo ke çıra o zun de xu de ne wuneno...]

In the novel *Barkerdena Zerri*, the language spoken by the Zazas is called Zazaki. The language of the Kurdish speakers is referred to as *Kirdasi*. While the terms *Zaza* and *Kirdasi* are used frequently in the novel, the terms *Dimili* or *Kurmanc* do not appear. It is noted that the Zaza people in the village speak *Kirdasi* very well. One of them is *Cemil*, the protagonist's father. The protagonist cannot communicate with his accompanying uncle, who does not speak Turkish, because Şîyar does not know *Kirdasî* (Can, 2012:152). In relation to Kahta, it is said that the passengers in the garage and the owners of the office converse among themselves in *Kirdasî* (Can, Ibid:42). The protagonist Şîyar, who emigrates to Istanbul with his father, even sees his dreams in Zazaki: "In his dream, he went to the countryside, ran in the hills, traveled through the mountains, played with walnuts, sat next to Zeynik, and the most beautiful thing was that all his dreams were in Zazaki" (Can, Ibid:47).²³

In the novel *Gula Çemê Pêrre*, the language spoken by the Zazas is called *Kirmancki* (Çem, 2007:9) When talking about the *Kirmanjs*, the term Zazas is also mentioned. In another chapter, *Perixane*, who is from Dicle district, refers to the language they speak as *Kirdkî* (Çem, Ibid:246). In this novel, *Kirmanckî* and *Kirdasî* are mentioned as dialects of Kurdish. When describing the ethnic and religious structure and social relations of the Kiği region, it says the following:

"Around Mount *Şeytan*, the Alevis, Sunnis, Kurmandjs and Kirmandjs – in other words, the Zaza – are intertwined. They are all brothers, uncles and cousins, friends, *kerwas* and in-laws. In this region, no one says anything to the other. Both sides know each other's dialects and respect each other's religions. As in the whole of Kiği, there is no religious struggle in this region. No one has ever seen or heard anything like this." (Çem, Ibid:9).²⁴

The language spoken in *Her Çi Beno Sanke* is called Zazaki. "Dervish's language of the earth" is even used for Zazaki; "Now we point our finger at those who speak our language, the language of the dervish of the earth" (Çiya,

²³ [Hewn di; şî welat, deyan ser ra vazda, koyan ra geyra, gozî tirîtî, Zeynik'a pêkişt'a ronîştî ew tewr weşê ci zî hewnî péro Zazakî bî.]

²⁴ [Dorûverê Koyê Şeytanî de elewî û sunnî, kurmanc û kirmancî bi çekuyêda bine zazayî têmeşyan der ê. Pêro waye û bira, ded û deza, nas û dost, kerwa* û xînamî yê. Kes no het ra kesî ra çiyê nêvano. Her di hetî lehçeya yewbînî zanenê, dînê yewbînî rê hurmet kenê. Sey pêroyîya Gêxî, na herême de kî lej û lujo dînî çin o. Kesî çiyêde wina ne dîyo ne kî hesno.]

2001:115).²⁵ In the novel, the character named *Fazlı*, who lives in the city centre, is a Turk. He is portrayed as a merchant and someone who speaks *Zazaki* (Çiya, Ibid:100). Another character, *Minas*, an Armenian, who is forcibly deported, addresses his villagers and neighbours in *Zazaki* as he leaves the village: "*Minas raised his hand and spoke in Zazaki: "Good luck, my neighbours! Our community is entrusted to you with our graves! We are leaving, but a part of us remains here"* (Çiya, Ibid:72).²⁶ Since there is no one among the villagers who knows Turkish, the militia translate what the commander says into *Zazaki* (Çiya, Ibid:96).

In the same novel, it is said that *Zazas* and *Armenians*, who have different faiths and languages, understand each other's language even if they speak little:

"If you take away a person's language, you also take away his spirit and soul. They understood each other's language, even if they were not very good at it. In the villages where the two tribes lived together, the elders knew both languages. At weddings and festivals, they sang folk songs in each other's language, came side by side, participated in *govends* and dances" (Çiya, Ibid:55).²⁷

In *Kılama Şilane*, *Zazaki* is referred to as *Kirmancki*, and *Kurmanji* as *Kurmancki*. The language spoken in *Mortber* is called *Kirmancki*. After the term *Kirmancki*, the term *Zazaki* is inserted in the parentheses (Aslan, 2011:22). It is said that *Sey Usên*, who comes to the villages from time to time and chants sayings accompanied by drums, chants both Turkish and *Zazaki* sayings and conveys to the villagers what his words mean (Aslan, Ibid:174). *Thüjirig*, one of the children in the novel, speaks some Turkish because he goes to school in *Hozat*. For this reason, he thinks he is better than his friends in the village because he knows both *Hozat* (the town) and Turkish (Aslan, Ibid:26). In the novel, an old female character named *Est* speaks Turkish unlike her peers;

When the soldiers came to the village, the other women except *Est* covered their faces and said 'these are Turks'. *Est* was the only one among the women. She was a woman who did not hide her face from the soldiers, someone who had learned

²⁵[Nika uyo ke zonê ma, Zonê Hardê Dewrêşi qesey keno, ey ebe bêçike musneme.]

²⁶ [Minasi destê xo kerd berz, Zazaki qesey kerd: -"Xatır be sîma, cîranenê! Kîlisê ma be mezêlunê mara babokê sîmaê! Ma sonime, hama parçê de ma naca de maneno..."]

²⁷ [To ke zonê isani destê isani ra guret, can u roê isani ki pia cêna. Honde jêde mebo ki, oncia ki şiyêne zonê jubini ser. Dewi ke dî qomi pia cuyiyêne, ni dewu de kokîmu dî zoni ki zonêne. Veyveu de, kêf u şenatiyu de zonê jubini de kîlam vatêne, kotêne têkaleke, govende guretêne, reqeşiyêne.]

Turkish and spoke with them, and she was a person who sat and smoked with them (Aslan, Ibid:47).²⁸

In the novel, it is said that the books that the protagonist *Ekber* reads are related to the Russian Revolution and that everyone except the character of *Sey Bali* is afraid of the books, and that *Sey Bali* blurts out a few Turkish words that he learned from Ekber: "*Maybe there will be a revolution, we have already been forgotten on this mountain.*" As he already speaks some Turkish words, he is called a communist, and people would say to him, "*For Allah's sake, do not mouth such words, you are a child of the Bamasurites, where did you learn such bad words from!*" Some would say, '*He is getting involved in something, if he does that, they will throw him in, I think he wants it.*' (Aslan, Ibid:55).²⁹

In *Piltane*, *Zazaki* is included as *Kirmanckî*. Kurmanji is referred to as *Kirdaski*. In the novel *Ti Tewrê Payîza Şîya* no language name is mentioned. However, it is said that when the gendarmerie search the tents due to a fight in the plateau they cannot find anything but Kurmanji cassettes (Akdağ, 2020:192). In *Sileman*, *Zazaki* is mentioned as *Zazaki* and Kurmanji as *Qurr* (Mirza, 2020:556). The commander who gathers the villagers instructs the protagonist *Sileman*, who had lived in Istanbul for many years, to translate his speech into *Zazaki* and pass it on to the villagers (Mirza, Ibid:427). The *Alu* tribe, which the soldiers collect and bring to the district, consists of 72 people. In the following pages, two children who are allowed to escape from the hands of the soldiers speak Turkish. The following dialogue takes place between the commander and the children:

"Where did you learn Turkish?"

They said:

"We learned it at school!"

"In which school?"

²⁸ [Nîzami kî amênî dewî, ğerca Esî cinikonê dewî 'ina Tırki' vatênî, pêrûnî rüyê xo cî ra munitênî. Esî wertê cinokonê dewî dî jü cinikî biye. Hem cinika kî nîzamo ra rüyê xo nêmunîtênî, hem Tırki musay bi, tey qeşî kerdênî, hemî kî nîstênî ro, tey cîğara sîmîtênî.]

²⁹ ["Ma, beki döwrîm rareyno, xora verê ni koy dî xo vira biymî" vatênî. Xora rüyê dî-hirê qeşî Tırki qeşikerdena iy ra namê xo komunistî'ya veciyay bî, nîka kî mîleti cî rê "to Heqî kenay, nî qeşiyonê nanêno meyrê fekê xo, to chêlikê Bamasuriay, nî senên qeşiyê, to musay, xırabo!" vatênî. Tainî 'Canê xo xurino, hini keno kî berê, bercê zerrî, pê qail bê.]

"We go to Harput school. At home we speak Turkish most of the time."

"Why? Are you Turks?"

At first, the children did not know how to answer this question. Yes, Turkish was not spoken in their villages. But their elders told them more about faith and the creed. Would it be good or bad if they told the commander now? Then the older of the children, *Ali*, assuming that the commander already knew, said:

"No! We are not Turks, we are Zaza, but our father tells us not to speak Zazaki but Turkish." "Why does he tell you that?" "He says that the Zaza language is the language of the *marabas*, Zazaki is the language of shepherds and cattlemen, the language of the peasants. They speak Turkish where there are aghas, beys, officers and commanders! That's why we speak Turkish!" The lieutenant knew what the fate of the aghas would be. He felt sorry for these two children" (Mirza, 2020:519-520).³⁰

In *Kilama Pepûgî*, Zazaki is referred to as *Dilmijkî* and Kurdish as *Kurmanckî*. Zeynel, who is studying at the tribal school in Istanbul, starts speaking Turkish with his brother *Welî* and *Mem*, who come to him to tell him that his father had been killed, and is confronted with the reproach "*Or have you forgotten our language?*" Zeynel says, "There are some *Çewligians* in the school. When we get together, we speak our language. Otherwise, there is no one here but us" (Gündüz, 2000:62). After the meeting with Zeynel, the two go to the house of their *Kerwa*, *Kebo*, who has settled in Istanbul, and they speak in *Kurmanckî* (Kurdish) and Turkish to the Armenian Kebo and his family (Gündüz, Ibid:64).

In the novel, which depicts events at the foothills of Şerefdin and Bingol Mountains in the late 19th to 20th centuries, the narrator states that Armenians knew

³⁰ ["Sima Tırki koti mısay?"

Yinu vat vi:

"Mektev de mısayme!"

"Sene mektev o?"

"Ma mektevé Xarpéti de waneme. Çe de ki téwerte de jede Tırki qesey keme."

"Ça? Sima Tırki yé?"

Domonu virende nézona coavé na perşi çitury bîdé. Heya, dewuné yinu de Tırki qesey nébiyené. Hama piluné yinu jede qalé yiman u yitiqati kerdené. Nika na femandari ra ke vazé haqa yinu de rind a, ya ki xıravın a. Taé waxt béqerar mendi. Dima domonu ra, pilé xo, Ali, qan kerd ke femandar xora nae zoneno, vake:

"Né! Ma Tırk nime, Zazay me, hama piyé ma, ma ra vané Zazaki qesey mekeré, Tırki qesey bikeré."

"Sima ra ça hen vané?"

"Vané zone Zazau zoné morevaun o, Zazaki zoné şoanuné mal gaun o, zoné dewuzun o. Koti ke ağay, begy est é, koti ke mamuri est é, femandari est é, téde Tırki qesey kené! Ma ki cokao Tırki qesey keme."]

Teymeni zonené peyniya ağleru se bena. Guna xo na di domonu ré amené.]

Kurmanji as well as their own language, that Armenians and Zaza learned Kurdish from childhood but that Kurmanj men and women learned very little Armenian and Zazaki (Gündüz, Ibid:128). The novel states that after the Russians invaded Eastern Anatolia, some of the locals were forced to learn Russian (Gündüz, Ibid:514).

The characters suffering language problems

There are many references to the value of the mother tongue, the extinction of Zazaki, the characters having problems as they do not know Turkish and only speak Zazaki, and the aspiration to be able to talk to someone in Zazaki in the novels. There are many references to the problems the characters face when they speak Zazaki. In *Her Çi Beno Sanike*, in which the omniscient speaks and uses the technique of inner speech (monologue), the narrator lives in Germany. He wants to relieve the despair he experiences due to the bad news from the country. So he wants to communicate with his people who have the same culture and speak the same language. Because, as they say, "*Man's language is his home*" (Çiya, 2001:11).³¹ But "*Not long has passed, and these have come to naught either*" (Çiya, Ibid:11).³² If one wishes, s/he can come together with contacts with whom s/he speaks the same language, work on their own culture. Herewith, the narrator wants to find someone who speaks his native language to get out of his troubled situation, but he can not:

Not much time passed, and that did not work either. I was going to work, riding the tram, walking around among people, and coming across a thousand kinds of languages. Everyone spoke their own language. I was listening to people talking to see if anyone spoke our language, even if it was a single word in them. No! Ours had been cut off from the root. You would think that Noah's Flood broke and overturned, eliminated and took away these people. (*Her Çi Beno Sanike*, 11).³³

As in the other modern examples of Zazaki literature, one may encounter many references to language problems with school and teachers in the novels. In work mentioned above, the narrator character, who has just started primary school,

³¹ [Vanê, zonê mordemi welatê mordemiyo.]

³² [Jêde ra nêverdêne, no ki thal veciyêne.]

³³ [Jêde ra nêverdêne, no ki thal veciyêne. Şiyêne kar, niştêne tramvaye, wertê qomi de feteliyêne, hazar u ju turi zoni hesnêne. Her kesi zonê xo qesey kerdêne. Mı gos nêne qeseykerdena qomi ser, hele werte de qulê Heqî çekuyê ki bîbo zonê ma qesey nêkeno? Nê! Ê ma bînge ra bîriay bi. Tı vana thofanê Nuxi veciyo, no qomi kerdo têser tu têbin ra, werte ra dardo we, berdo.]

states that no one speaks much Turkish when they start school. After the first lesson, the teacher instructs the students to come early the following day. Some understand the word “erken” as “örken”.³⁴ The next day, several students enter the classroom with ropes around their necks. The teacher, who cannot understand why the students bring ropes to the class, finally understands what is happening only through translating the others. One of the students even tells his friends in Zazaki, "My father said, 'After tomorrow, I will need it. Let the teacher do his job quickly. Bring our rope quickly!'" (Çiya, 2001:26). The teacher describes this as backwardness and says that in a few years everyone will speak Turkish like a nightingale:

"You see how backward you are. The enlightenment of our state has not yet reached these places. God willing, I will teach all of you in two or three years, and you will speak Turkish like a birdie. You, too, will have your share of civilization. You will find your tongue, go to the cities, speak clean Turkish there, and no one will laugh at you...". (Çiya, 2001:26).

In *Barkerdena Zerrî*, the Zazaki letter sent by the protagonist Şîyar to his friend *Sekman*, a boarding school student, causes problems. The director of the dormitory frightens *Sekman* (Can, 2012:163). In the same work, it is stated that the children of the two villages were educated in combined classes in the single-teacher school in the village of the protagonist Şîyar. The character, whose real name is *Remzan* but nicknamed *Sîater* because he is black, is depicted as the teacher's pet. He denounces the Zazaki-speaking students in the village to the teacher.

"Sîater was the teacher's man. What child is at school, in the village, in the spring, asleep... If he spoke Zazaki, he would add some and immediately transmit it to the teacher. Compared to Sîater, the teacher was an angel; if it were up to him, he would speak Turkish with birds, roosters, air, and creepy-crawly" (Can, Ibid:12).³⁵

The protagonist of the same work, Şîyar, attends primary school when they immigrate to Istanbul. He stops speaking to Zazaki with family members and others at one point. (Can, Ibid: 66-72). Although his father wants to talk to him, Şîyar rebuffs him. He always speaks Turkish and does not speak Zazaki, even if it is a single word. That he does not talk a single word in Zazaki attracts the attention of

³⁴ “Erken” means “early” in Turkish, and “örken” is a thick rope made of animal hair used to bind the animals.

³⁵ [Sîater, merdimê mehlîmi bi. Kancî qeçekî, wendexane di, dew di, îni di, hewn di... Zazakî'ya qisey kerdê se, ey hewina nayê pa u resnayê mehlîmî. Mehlîm ey het di meleke bi; ê ey'a biyayê se, mirîçikan do, dîkan do, vay do, dar u berrî do zî Tirkîya qisey bikerdê...]

other acquaintances too. His father and friends discuss the issue among themselves, but they cannot understand this attitude. There is no direct mention in the novel of why Şîyar does so. Şîyar goes to the cooperative, receives the leaflets from the leftists, and starts speaking to Zazaki again. This attitude represents one of the gaps in the novel.

Although there is no direct expression of this attitude of the protagonist, the fact that the letter he wrote to his best friend and the poems he wrote to the girl he loved were in Zazaki make the reader feel that Şîyar must have encountered some problems with his language. After a while, other members of Şîyar's family also came to Istanbul. Since her sister *Zelal's* Turkish is not good, the teacher says she will fail the class (Can, Ibid:98). But with gratitude, they both pass the course. Şîyar's father, *Cemal*, his mother, *Xezal*, his teachers, and the leftist characters see Zazaki as the cause of school failure.

"The sinner was found. The reason for this was Zazaki. Because of Zazaki, his lessons were bad. They didn't stop; they immediately issued an edict: At home, in the street, on the road, while standing, sitting, eating... They were not going to speak Zazaki to the children..."

"The persecution was reflected in the little children. The poor people had brought only Zazaki from their homeland. She was also being taken away. Their mother tongue remained only in the city where they spent their childhood, so they lost themselves, their dreams, and their imagination..." (Can, Ibid:102).³⁶

In *Gula Çemê Pêrre*, the nephew of the protagonist Gulcane, who has migrated to Istanbul, cannot get along with Gulcane's brothers because she does not speak Zazaki (Çem, 2007:177). Her sister *Dilane* cannot play with the children outside because she does not speak Turkish (Gula Çemê Pêrre, 85-86). To her daughter-in-law, who says that the language of Istanbul is Turkish, the grandmother says, "What if it is Turkish? What would happen if children spoke both Turkish and our language? Does one have to give up one's language when one learns another language? Is that what the Turks do?" (Gula Çemê Pêrre, 86).³⁷ *Bakil*, the

³⁶ [Gunakar vîneya bi. Sebebê înan Zazakî bî. Ridê Zazakî ra dersê înan gidî bî. Nêvinderdî, hima ferman vet: Qeçan do; keye di, kûçe di, ray ra, pay ra, ronîştîş di, werîştîş di... Zazakî qîsey nêkerdê.] [... Zilim qeçanê werdiyan ant. Feqîran, welat ra xo de jew Zazakî ard bî. A zî dest ra gêriyê bî. Ziwanê maya, ser şaristanê qeçkîn bi, coka înan; qay xo zî, hewnê xo zî, xeyalê xo zî kerdî vinî...]

³⁷ ["Qey ma se bîyo tirkî yo? Domanî ke hem tirkî bander bî hem kî ziwanê ma çiyê beno çik o? Merdim ke ziwanêde pêşe musa şerto ke ê xo caverdo? Tirkî winî kêne?"]

grandfather character, thinks that the regional boarding school and television have killed the Zazaki. *Bakil* scolds his grandchildren, who speak Turkish among themselves, and says that they should speak Zazaki;

"If they speak Turkish compulsorily in schools, they should speak it, but there is no obligation in the village. They should speak their language in the village so that the language is not lost. Where will it end if I don't speak, if you don't speak, if the other doesn't talk? The tongue will disappear. For God's sake, won't it?" (Çem, Ibid:17-18).³⁸

As is seen in other works, when the soldier comes to the village, someone speaks Turkish and interprets the dialogue. *Perîxane*, the colleague of the main character, *Gulcane*, advises her friend that she should not speak Kurdish as much as she can and that this will harm her (Çem, Ibid:247). In *Kilama Pepûgî*, it is stated that *Sekamil* spoke Turkish with the soldiers who came to the village and that the other villagers did not understand anything from the conversations (Gunduz, 2000:323-324).

In *Moriber*, in which it is stated that winter lasts six months, and the only means of being aware of the world in the village is the radio. *Saycan*, who listens to the news on the radio, listens to the presenter's words, "*The cold and snowfall coming from the Balkans will affect the Eastern Anatolia region*," and he admires the fluent Turkish of the female presenter. He says, "*The dog's daughter speaks Turkish as if she is lining up a rosary*" (Moriber, 143). In the same work, the village children who fight with the children of the neighboring village make their Turkish-speaking friends swear in Turkish to be the winning side in the swearing fight. *Dügirt*, who tries to swear in Turkish by being thrown out before *Thüjirig*, who knows Turkish, curses himself because he speaks poor Turkish (Can, Ibid:24).

In *Kilama Şilane*, the teacher's reaction to the students who speak Zazaki among friends takes a harsher form. Someone who the students do not know notes the Zazaki speakers and gives the list to the teacher every day (Sertkaya, 2007:23). Four students, one of them a boy and three girls whose names appear on the list, are waiting on their hands and knees in front of the teacher's desk;

³⁸ ["Mekteban de mecbur ê tirkî qesey kenê va bikerê, hama dewe de mecburiyet çin o. Dewe de gani ziwane xo qesey bikerê ke vîndî mebo. Ma eke to qesey nêkerd, mi nêkerd, êyê bînî nêkerd; peynîye şona kotî? Ziwane beno vîndî şono, winî nîyo Heq kena?"]

-Reach out your hand...!

Xezale extends her trembling hand

-Whoosh...

The other hand...!

-Whoosh. (Sertkaya, Ibid:24).³⁹

In *Kılama Şilane*, where school, class, and teacher attitude are extensively studied (Sertkaya, Ibid:22-38), the teacher tells the protagonist *Şilane* to sing a song in music class. When *Şilane* tells the teacher that she only knows songs in her language, the teacher loudly calls *Şilane*'s name and waits. She wants *Şilane* to be afraid, but *Şilane* is at ease. The students are surprised by her attitude:

"The students were surprised by this eye battle between Şilane and the teacher. All eyes, minds, the wise, everything, and everyone were under the influence of the teacher and Şilane. Şilane was talking about our language and was standing headfirst in front of the teacher as if she were challenging him (Sertkaya, Ibid:38).⁴⁰

The teacher retakes the floor and says, "What did you say?"⁴¹ When she asks again, Şilane does not change her stance. The teacher asks, "Learn Turkish folk songs, okay?"⁴² Şilane is again unresponsive. The teacher says, "There! Sit down!"

Another novel that includes references to children's school life is *Piltane*. Brothers Hesên and Wişên, who return home, do not respond to their mother's words. When their sister asks them, they don't answer her either. They giggle. Mother and sister think it's a game. Then, when the sister tells them that she will

³⁹ [-Destê xo derg bıke.. !

Xezale, destê xo bı lertzın derg kerde.

-Vıngg...

Desto bin...!

-Vıngg...]

⁴⁰ [Telebi, no herbê çıman ke mabenê Şilane u malımı de dest da bi pıro, şaşıye de mendi bi. Pêro çımı, sari, aqlı, baqlı, her çı u her kes, bınê bandora malımı u Şilane de bi. Şilane hem qalê zonê ma kerde bi, hem ki nıka verba malımı de heni bê ters, se ke êy ra meydan wazena heni sare berz vınetın biye.]

⁴¹ [-To va çı va çıı...!]

⁴² [Tırki kılaman bımıse tamam...?]

give them candy, *Wişên* replies to his sister. His brother *Hesen* says, "I will tell you to the teacher tomorrow" (Aldatmaz, 2016:27). *Zerîfa*, the mother, says:

"Are you crazy? How do you complain about each other? How can he force you to speak Turkish at home? Who knows Turkish so that you can talk to him? Get up and eat your food. Just speak your Turkish at school" (Aldatmaz, Ibid:27).⁴³

The next day, the brothers do not inform each other, but a student named *Welî* says, "Sir, Xece spoke Kurdish to her mother!".⁴⁴ The teacher lifts Xece to the blackboard and slaps him under his ear. Xece's cheek turns red, his eyes fill up, and he says, "My teacher, my mother does not know Turkish."⁴⁵ The teacher says, you should always speak Turkish with your mother, and if she doesn't know it, she will learn slowly." The author goes as follows: "From that day on, everyone in the village spoke Zazaki among themselves, no one complained about anyone" (Piltane, 28).⁴⁶

In *Teresiye Çemçe*, *Keremu*, a character who has been coming and going to court for years, can only defend himself through an interpreter each time (Çar, 1995:98-129).

He didn't know court's language; he would always take an interpreter with him. Because the court was of the ruling class, they were subjugating these people... Zaza was also against them; he had fought against them. He had seized these lands in three months, and they had fallen into his hands. They had hanged the elders of the innovators (Çar, Ibid:129).⁴⁷

Approaches to belonging and identity

Since the novelists whose works are examined have a different view of the languages and belongings of the Zazas, in some novels the Zazas are seen as a part of the Kurds and the fiction is made accordingly, while in some novels they are seen as a separate people from the Kurds, while in some novels it is seen that the identity

⁴³ [O senê qise yo, şîma bom ê çik ê, gerreyê yewbînî kenê. Keye de tirkî qîseykerdene çik a? Ma kam tirkî zaneno ke şîma tey qîsey bikerê. Rawurzê nanê xo biwerê. Tirkîyê xo kî mekteb de qîsey bikerê, bes o.]

⁴⁴ [Örtmenim, Xece anasiyla Kürçe qonuştî]

⁴⁵ [Örtmenim anam Türçe bilmîyor]

⁴⁶ [A roje ra tepîya dewe de her kesî mîyanê xo de kirmanckî qîsey kerd, kesî gerreyê kesî nêkerd.]

⁴⁷ [Ey zune makemi ne zuna: ey tim çarnakar tey berd: çike no makeme sarenîyıcı vî; i sare dey bindestiye vî... Zaza ke o verva ine bi vî; o verva (vera) inu gura bi. Ni hardu hire asmi deste ine ra giroti vî (bi): i kote bi (vî) inu destu. Pile newdari dar kerde we; darda.]

of *Dersimian* comes to the forefront. Since it is understood that the perceptions and presuppositions of the authors on this issue are fixed, these two points of view are not compared on any occasion and different perceptions are not discussed in the novels. In this sense, it is not seen that the characters of the novel experience any identity turmoil or crisis of identity and belonging.⁴⁸ Again, there are no direct references to belonging or identity in most of the novels.

However, it is possible to obtain information about the identities or belongings of the novel characters from the way the authors handle the subjects, naming the languages of the Zaza and neighboring peoples. In *Kılama Silane*, Zaza are referred to as *Kirmanc* and Kurmanj as *Kurmanc*. In the novel, the main character, *Şilane*, asks her friend *Fatma* the meaning of the text "*We are Kurmanc, we want to be educated in our own language*" on a poster used at a demonstration in Izmir.

In *Gula Çemê Pêrre*, which stands out as the only work in which Zazaki and Kurdish are called "dialects", Zazas are referred to as *Kirmanc*, *Kird* and *Zaza*. The

⁴⁸ Although it is not included in the novels, it must be said that there is significant confusion about belonging and identity in Zazaki-speaking communities. In her research article titled, *Kurds, Turks, or a People in Their Own Right*, Krisztina Kehl-Bodrogi touches on the issues that are not mentioned much in other publishing. She asserts that Shafiism is generally perceived as Kurdness in the geography where the Zazas live and that although the Zazas do not speak Kurmanji, they are traditionally considered Kurdish because they worship like Shafis (Kehl-Bodrogi, 1999:441-442). She states that, although they speak a common language, the Sunni and Alevi Zazas have historically not considered themselves a unique ethnic group (ibid., 443). The Kurds and Turks have denied their ethnolinguistic position as if they were a Kurdish or Turkish nation, even though both define the nation as a people with a common language, culture, and historical origin (ibid., 444). The author adds that until recently [1999], studies that accepted Zazaki as a language were accused of discrimination (ibid., 445). An essential point of the author is that the idea of a separate Zaza people emerged not only in Europe but also in exiled organizations and that almost all those who now say that the Zazas are an independent people were previously on the left wing or in pro-Kurdish political organizations (ibid., 448). Stating that the language policies in the circles that migrated from Turkey to Europe enabled the Zaza to discover their otherness, the author expresses that problems occurred after the demands of mother tongue education. His quotations from Bruinessen contain the following striking statements: "This situation caused the Zazaki speakers to have a troublesome dilemma: Should they demand that their children studying in German schools receive Kurmanji education as a mother tongue instead of Turkish? Some chose this path, as previous generations had always learned the lingua franca Kurmanji in their region, but there was discomfort. This was an issue on which the interests of Zazaki speakers and Kurmanji speakers were not identical" (cited. Bruinessen, Kehl-Bodrogi, 1999:448). Zeynep Arslan states that the only ethnicity in which Alevi are not in the minority is the Zazas (Arslan, 2016:27). She points out that Zazaness, like Alevism, has only been rediscovered by some people in the more democratic conditions of Europe and has been researched and developed within the limits of possibilities (Arslan, 2016:26).

author also refers to them as "*Zazayi*" (Zazas). In work, rather than the terms *Kirmanc* and *Kurmanç*, the terms *Kurd*, *Kurdî*, *Kurdan*, and *Kurdîstan* are used more widely. The Zazaki and Kurmanji-speaking communities are thus referred to in the novel by the umbrella term "*Kurd*."

In *Piltane*, the concept of "*Kurd*" is a common term when referring to other characters. From this, it is understood that the phrase "*Kurd*" is used as an umbrella term for the Zaza and Kurmanç peoples, although not in a strong form in the novel.

In *Kilama Pepûgî*, the terms *Dilmij* and *Dilmijkî* are used for the Zazaki-speaking people and their language. The term *Dilmij* is also used for the Zazas living in *Xani*, *Lîce*, and *Çewlîg*. In *Kilama Pepûgî*, *Kurmanciyê* is a name given to Kurdish/Kurmanji-speaking communities/people. In the novel, Zaza and Kurmandjs are referred to as "*Kurd*" as a common term. For example, while describing the times of the Russian invasion of Eastern Anatolia, it is said, "*Whichever army has passed through Kurdistan so far has not dared to head towards Dersim. Dersim is the stronghold of the Kurds. The Russian does not know this. That is why they came as far as Pülümür.*" (Gündüz, Ibid:523)⁴⁹

In the novel, the main character *Zeynel*, whose father was killed, enters into many conflicts with the Hamidiye Regiment, which consists of the members of the *Jibran* tribe, the murderer of the father, and the Ottoman soldier, and kills many people. After the murder of his pregnant wife by his brother, *Zeynel* goes and seeks refuge in the *Jibran* tribe, and he seeks forgiveness (Gündüz, Ibid:297). On the advice of his friend *Hemed* from school, he will meet with the tribal chief, *Ibrahim Milij*, but *Hemed* advises him to visit his son-in-law first. He will help you, he says. *Zeynel* goes to *Ibrayim's* house and meets with compliments there because he takes refuge in them, even if he has enemies.

He stays in this house with his brother for more than a month. At the end of a month, the wife of the tribal lord's son-in-law asks *Zeynel* for help, saying that an Arab gang attacked a village of the *Jibrans*, killing fifteen or twenty people and plundering the village. "*Serhat's tiger! The Arabs are killing the Kurds in front of*

⁴⁹ ["Hetanî ewroy Kurdîstanî ser ra kamcî ordî vêrdo ra, nitawro ver Dêrsîmî ra kero. Dêrsîm kela Kurdan a. Uriz naye nizano. Coka hetanî Pêlemurîye jû amo.]"

your eyes. How can you sit here? You are our guest" (Gündüz, Ibid:303)⁵⁰, she says. She encourages Zeynel and his brother to fight on their behalf. When Zeynel and his friend fighting the Arab tribe fend off the gang, a letter is written in Kurdish declaring their forgiveness and is handed over to them (Gündüz, Ibid:303-304).

This attitude of the main character, Zeynel, taking refuge in the tribe that he is at war with and demanding amnesty and fighting on behalf of this tribe shows that the Shafii Kurdish tribe was chosen as the reference group. When Zeynel first hears about his father's murder while he is studying at a tribal school in Istanbul, he receives the help of his friend Hemed, a member of the Jibran tribe, who is the murderer of his father. While he is surprised by the support of Hemed, an enemy tribal member who helps him, he learns that Hemed's case is not a tribal case but a Kurdistan case. Therefore, it can be inferred that Zeynel was sympathetic to Hemed that day.

Also, at the beginning of the novel, Zeynel's murdered father, *Îbrayême Talî*, says they hoped they would be given rights when the Hamidiye Regiments were established but that the state deceived them (Gündüz, Ibid:32). In another place (Gündüz, Ibid:94) it is reported that the notables of the Hormeks tried very hard to obtain the right to make a regiment, but this was not possible because the Alevi policy of the state had not changed.

Therefore, although they wanted to join the Hamidiye Regiments before, because they were Alevis, the *Zaza Hormek* tribe was not accepted to form a regiment. Zeynel is under the influence of Hemed, pursuing the Kurdistan cause. While they are studying in the tribal school in Istanbul, and after fighting with the Hamidiye Regiments consisting of the Shafii Kurdish *Jibran* tribe and the Ottoman soldiers for a few years, he decides to ask for forgiveness as a result of the death of his wife. He is pardoned by fighting the Arab gang on the side of the Jibran tribe. For this reason, it is understood that the main character—and therefore the Alevi *Zaza* representing the essential character—has sided with the Shafii Kurdish *Jibran* tribe. The *Jibrans* have the most significant political and military power in the

⁵⁰ ["-Pilingê Serxatî to çima ver Erebi, Kurda kişenê. Ti sê ana ra xo îta nîşena ro. Ti mêymanê ma wa."]

region, and the *Hormeks* lack the dynamics to act independently. This attitude of the protagonist is interpreted as seeing the tribe in question as a reference group.

It seems complicated to draw an inference about identity and belonging from the novels *Ti Tewrê Payîza Şîya* and *Barkerdena Zerrî*. In *Barkerdena Zerrî*, there is no mention of ethnic or national affiliation, except that Zazaki is referred to as *Zazaki* and Kurdish (Kurmanji dialect) as *Kirdaski*. Apart from the Zazas, the most critical group mentioned in *Her Çi Beno Sanike* is the Armenians living in Dersim. The Armenians and Zazas are compared. There is no mention of the Kurmanji-speaking Dersim people in the novel. The emphasis on the people here as *Dersimizi* (*Dersimians*) or *sarrê Dersimi* (*Dersim people*) shows that identity and belonging in this work are expressed in *Dersimian* – being Alevi in other words.⁵¹

In *Moriber*, in which Zaza is referred to as *Kirmanc*, the use of the expressions *Dêsimin* and *Dêsimic* (*Moriber*, 8-35) in one or two places can be read as an emphasis on *Dersimian*.⁵²

In *Sileman*, the Zazas are referred to as *Zazay*, the land they live on as *harrdê Zazau*, “the land of the Zazas,” the Kurds as “*Qurr*”, and the regions inhabited by Kurds as “*harrdê Qurru*.” In another chapter, the narrator author, referring to a report written by the state, says, “*Dersim is not what you know. Yes, they are Zazas, but they are unaware of their Zazaness. They don't chase after Zaza. They did not support Sheikh Said; they did not help him from the Karakose side. They did not give credit to their men*” (*Mirza*, XXXX:341)⁵³. In another part of the novel, the children who answer the commander's question, “*Are you a Turk,*” say, “*No, we are not*

⁵¹ For the emphasis on being a *Dersimij* (*Dersimer*) in the novel, see Çiya, 2001:42, 54, 59, 60, 64, 81etc.

⁵² In her article *Language, Religion, and Emplacement of Zazaki Speakers*, Sevda Arslan states that the field research she conducted in Germany and Austria in western Turkey between 2016 and 2018, with 25 Zazaki-speaking people (11 of whom were women; 14 of whom were men; between the ages of 20 and 58), some of the interviewees answered Kurdish and the other part Zaza as a separate ethnic identity, and that a few people answered Turkish or Alevi to questions about their ethnic affiliation. (Arslan, Zeynep, 2019:12). In older work, *Search of Zazaki Speaking Individuals For Identity*, Çetkin searches an answer to why the identity-building process is more common in young generations. The search conducted with young interviewees between the ages of 20-30 (Çetkin, 2016:48) asserts that a single identity imposed after the proclamation of the Republic in Türkiye is questioned by the young generations, the imposition of a single Kurdish identity as well.

⁵³ “*Dersim jê zonaena sîma niyo. Heya Zazay yê hama haurê Zazaeni niyê. Zazaeni dima nefetelinê. Phoşt nêdê Şix Sayiti, hetê Qerakösey rê wordim nêkerd. Tivarê mordemunê yinu nêkerd.*”

Turks, we are Zazas" (Sileman, 519).⁵⁴ From these descriptions, it is understood that Zazaness is depicted as belonging and identity in the novel.

In *Teresiye Çemçe*, the first novel written in Zazaki, there is a saying, proverb, or author's word at the beginning of each chapter. In the third part of the work, there is a word from the author. It says, "Our language is neither the language of the Turks nor the language of the Kurds" (Çar, Ibid:52). Thus, it is stated that Zazas are not Kurds. Kurds are referred to as *Qurr* and *Kirdas*. It is indicated that Elazığ, Siverek, Çermik, Ergani, and Çapakçur were captured, but when Diyarbakır was besieged, the Kurds did not support the Zaza and did not fight with the Zazas. These descriptions by the author show that Zazaness is seen as an independent identity throughout the novel.

Outcome

The language spoken by the Zazas is usually accepted and referred to as *Zazaki* both in academia and foreign publishing. Still it is also denominated as *Kurmancki*, *Zonê Harrdê Dewrêşi*, *Kirdki*, and *Dilmijki* as well, in the studied novels. The studies done in the fieldwork by linguists and social workers give the same results, more or less. The denotations of *Kirdasi*, *Kurmancki* and *zonê Qurru* represent the language of the Kurmanj Kurds in the novels studied. The terms *Dilmijkî* (used for Zazaki) and *zonê Qurru* (used for Kurmanji Kurdish) are scarcely used in daily life. The term *Dilmijkî* looks like a construction of the writer, but it seems that the author invented it from the metathesis of *Dimili* (a denomination primarily used in the southern parts of the Zazaki-speaking area). The denomination of *zonê Qurru* (The language of *Qurrs*) is used in two novels. This denomination has been asserted to mean an abbreviation of *Kurmanj* or a term to have pejorative connotations.

The Zaza characters fictionalized in the novels can also speak Kurmanji, while the Kurmanjs do not speak Zazaki. That the Zazas also speak Kurmanji shows that Kurmanji Kurdish has been the *lingua franca*, in some respects, in the Zazaki-speaking area. Some Turkish and Armenian characters can express themselves in Zazaki. In wedding ceremonies, the Zazas sing in other languages too. An attention-

⁵⁴ ["Né! Ma Tirk nime, Zazay me..."]

grabbing theme is the problems with languages the characters face. Many characters in other Zaza literature products and the novels studied in this article get into trouble when they start school. While the teachers force them to use Turkish, they forbid speaking Zazaki and appoint some students to report the students, the ones speaking Zazaki at home or outside the school.

Many characters communicate with others with a translator's help when they deal with only Turkish-speaking people. The endangerment of a native language makes some characters think they are distressed. Most of the novels do not highlight ethnic or national belonging and identity. Like the approach to their language, the belonging and identity construction differentiates. While some stories rarely refer to belonging, some refer to Zazaness and some Kurdness. Another term that may be interpreted as belonging or identity is *Dêsimic/Dersimiz* (being a Dersimer/Dersimian). None of the characters in the novels have problems related to their belonging and identity; they are biding their time.

References

Akman, İlyas (2017a), *Halk İnanışları, Halk Anlatıları ve Doğaüstü Olaylar Bağlamında Nikahlı (Moriber) Romanı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume: 10 Issue: 51, August 2017. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1735>.

_____ (2017b), *Halk Anlatıları, Halk İnanışları, Toplumsal Ritüeller ve Büyülü Gerçeklik Ekseninde Borçlu (Deyndar) Romanı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Vol: 10, Issue: 51, pp. 5-10. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2017.1734>.

_____ (2017c), *Kurgusal Yapı ve Tematik Açından Her Çi Beno Sanıke (Her Şey Masal Olur) Romanı*, Mukaddime, 2017, 8(2), ss. 91-105.

doi: 10.19059/mukaddime.336594.

_____ (2017d), *Giredayeyê Edebiyatê Barkerdîşî De Romanê Gula Çemê Pêrre*, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Kasım 2017, Volume: 9, Issue: 2 (18). pp. 662-671.

_____ (2017e), *Postmodern Dönemin İki Önemli Kavramı Folklor ve Büyülü Gerçekçilik Ekseninde Kılama Pepûgî (Guguk Kuşunun Şarkısı) Romanı*, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Volume: 6, Issue: 5, pp. 2613-2629.

_____ (2017f), *Giredayeyê Edebîyatê Polîtîkî De Romanê Kılama Şilane*, Nûbihar Akademi, Year: 4, Issue: 8.

_____ (2017g), *Gecekondu Sorunu ve 12 Eylül 1980 Darbesi Ekseninde Gönül Yolculuğu (Barkerdena Zerri) Romanı*, Turkish Studies, Volume 12/21, pp.13-22. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12318>.

_____ (2018a), *Silema-I Romanında Dil, Toplum ve Tarih*, Filolojide Akademik Araştırmalar, Gece Kitaplığı, Doç. Dr. Ruhi İNAN, Nisan 2018, Ankara, pp.79-94.

_____ (2018b), *Romanê Kalaşnikof De Qirkerdişê Dêrsimî*, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Nisan-2018, Volume: 10, Issue: 1 (19), pp. 1-11

_____ (2020), *Romanê Soro De Kerdoxanê Neweyan Ser Ra Qoricîti u Taqtîqê Sistemî*, (Edt.) Nurettin Beltekin, Edebîyatê Zazakî-Analîzê Eseran, Peywend.

Aldatmaz, Nadîre G. (2011), *Romano Verên Yê Kirmanckî*, Şewçila kovara edebî hunerî, payîz 2011.

Altun, Esra (2011), *Romanê Kirmanckî "Soro"yî de Awankerdişê Qerekerê Cinîyan*, Vate Kovara Kulturi, Humare 35, Zimistan, 2011.

Anderson, Benedict (1995), *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İngilizceden Çeviren İskender Savaşır, Metis, İstanbul.

Anuk, N. & Aydoğdu, Y. (2022). *Zazakî de Romano Verên: Dêrsim'ra ve Dare Estene Seyit Rıza*, The Journal of Mesopotamian Studies, 7 (1), 129-151, DOI: 10.35859/jms.2022.996892.

Arslan, Sevda (2019), *Language, Religion, and Emplacement of Zazaki Speakers*, Journal of Ethnic and Cultural Studies, 2019, Vol. 6, No. 2, 11-22. <https://doi.org/10.29333/ejecs/244>.

Arslan, Zeynep (2016), “Bir Zazaca yazılı kaynak daha kütüphanelerin raflarında yerini alıyor... ‘Gulvang u itiqatê Kırmancu’ çıktı!”, Kızılbaş-kızılbaş alevilerin ve mazlumların sorunlarının tartışıldığı demokratik kürsü, Kasım 2016-Sayı 67, pp.26-28.

Çetkin, Süreyya (2016), *Search of Zazaki Speaking Individuals For Identity*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Year: 2, Volume: 2, Issue: 4, December 2016, pp.46-58.

Espar, J. İhsan (2000), *Romanêko Newe: Kılama Pepûgî*, Vate Kovara Kulturî, Hûmar: 12, Hamnan.

Kan G. & Önen, H. (2022). *Kürtçe Romanın Doğuşu ve Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme*, The Journal of Mesopotamian Studies, 7 (1), 103-127, DOI: 10.35859/jms.2022.1035572.

Karakaş, Hüseyin (2009), *Kirmanckî de Romanî*, Vate Kovara Kulturî, Humare 32.

Karatani, Kojin (2011), *Derinliğin Keşfi Modern Japon Edebiyatının Kökenleri*, Çev. Devrim Çetin Güven-İnan Öner, Metis, İstanbul.

Kundera, Milan (2012), *Roman Sanatı*, Çev. Aysel Bora, 4. Baskı, Can Yayınları, İstanbul.

Lukács, Georg (2003), *Roman Kuramı*, Çev. Cem Soydemir, Metis, İstanbul.

Marshall, Gordon (1994), *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press.

Parla, Jale (2015), *Don Kişot'tan Bugüne Roman*, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.

Söylemez, İsmail (2011), “Geçmişten Günümüze Zazaca Dergiler: Kronoloji, Sorunlar ve Çözümler”, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu(13-14 Mayıs 2011), Edt. Murat Varol, Bingöl Üniversitesi Yayınları, pp. 175-191.

Varol, Murat (2015), “Zaza Edebiyatında Tirêj Dergisinin Yeri”, Mukaddime, 2015, 6 (1), pp. 139-149. doi: 10.19059/mukaddime.59650

Yıldız, Pınar (2020), Sey Yew Romanê Verenî *Kilama Pepûgî* Ser o Analizek. *The Journal of Mesopotamian Studies, Special Issue on Zazakî and Zazas*, pp. 74-97.

<https://www.youtube.com/watch?v=xXMmL3Sy-Kc&t=906s>

<https://www.youtube.com/watch?v=bUMFB-YXMmA>

Novels in Zazaki

Akdağ, İrfan (2020), *Ti Tewrê Payîza Şîya*, Peywend Yayınları, Van.

_____ (2022), *Remayîş*, Peywend, Van.

Akkaş, Serwet, (2017), *Heyf*, Weşanxaneyê Roşna, Diyarbakır.

Aldatmaz, Nadire Güntaş (2016), *Piltane*, Vate, İstanbul.

Aslan, Cengiz (2011), *Moriber*, Kardelen Yayıncılık, İstanbul.

Can, Medet (2012), *Barkerdena Zerrî*, Kayhan Matbaacılık, İstanbul.

Çağlayan, Hüseyin, (2015), *Pêt ve Pelge ra*, Fam Yayınları, İstanbul.

Çar, Gağan (1995), *Teresiye Çemçe*, the Netherlands.

Çem, Munzur (2007), *Gula Çemê Pêrre*, Vate, İstanbul.

Çiya, Sait (2001), *Her Çi Beno Sanke*, Vejiyaişê Tiji, İstanbul.

Dêrsim, Hasan Dîlawer, (2014), *Deyndar*, Vate Yayınevi, İstanbul.

Gülmez, Mehmet (1996), *Dêrsim’ra ve Dare Estene Seyit Rıza*, Zed Yayın, İstanbul.

Gunduz, Deniz (2000), *Kilama Pepûgî*, Vartan, Ankara.

_____ ((2010), *Soro*, Vate Yayınevi, İstanbul.

_____ (2013), *Kalaşnîkof*, Vate Yayınevi, İstanbul.

Karakaş, Hüseyin (2022), *Çê Qemerê Kejî*, Roşna, Diyarbakır.

Kaymak, Wedat, (2012), *Welîyê Hediki (Peyeyê Şêx Seîdî) û Ez Qelbînij*, Arya Yayıncılık, İstanbul.

Mirza, Yismail (2020), *Sileman I-II-III Romané Zazaki*, Ceylan Matbaacılık, İstanbul.

Sertkaya, İlhami (2007), *Kılama Şilane, Weşanên Pêri*, İstanbul.

_____ (2013), *Sosine û Gulîzare*, Vate Yayınevi, İstanbul.

_____ (2020), *Şewa Payîzî*, Nas Ajans Yayınları, İstanbul.

Zengelan, Jêhatî, (2009), *Zıfqêra Berî*, Vate Yayınevi, İstanbul.